

ISBN 978-9952-561-91-3

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
FİLOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə ETL

FİLOLOJİ TƏDQİQLƏR:

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ VƏ DİL
MƏSƏLƏLƏRİ

Beynəlxalq elmi-nəzəri topla

№ 7

BAKİ-2025

**Baş redaktor
toplayıb, tərtib edən:**

Nəzakət Hüseynova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Rəyçi:

Elçin Məmmədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Filoloji tədqiqlər: ədəbiyyatşünaslıq və dil məsələləri. Elmi-nəzəri məqalələr toplusu. Bakı, "OPTİMİST"MMC-2025.164 səh.

“Filoloji tədqiqlər: ədəbiyyatşünaslıq və dil məsələləri” adlı elmi-nəzəri məqalələr toplusunun bu sayında ənənəvi olaraq ədəbiyyatşünaslığın və dilin müxtəlif sahələrini əhatə edən elmi-tədqiqatlar yer alıb. Ədəbiyyatşünaslıq bölməsində filologiyanın aktual problemləri, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının nümunələri, habelə türk sufi-ozan şeirinin ustadlarından Pir Sultan Abdalın yaradıcılığı elmi-nəzəri yöndə tədqiqata cəlb olunmuş, dil məsələləri bölməsində isə Azərbaycan dili qrammatik, leksik, sintaktik, morfoloji və metodik istiqamətdə araşdırılmış, təsildə onlayn tədrisin problemləri incədənmişdir.

Müəlliflə redaksiyanın mövqeyi uyğun gəlməyə bilər.

ISBN 978-9952-561-91-3

© "OPTİMİST" MMC-2025
© Nəzakət Hüseynova

M Ü N D Ə R İ C A T

Ə D Ə B İ Y Y A T Ş Ü N A S L I Q

Elza AŞUROVA

Filologiyanın aktual problemləri5

Gülümsər ABBASOVA

Ana vətənə, doğma torpağa, insana sədaqət və sevgi ilə yoğrulmuş poeziya13

Xumar ABDULLAYEVA

The Influence of utopian genre on the structure of society22

Lalə ƏFƏNDİYEVA

Rus ədəbi mühitində Mirzə Fətəli Axundzadə irsinə münasibət29

Məhin QULİYEVA

Almas İldırımın mühacirət dövrü yaradıcılığında azadlıq ideyaları35

Nəzakət HÜSEYNOVA

Pir Sultan Abdal poeziyasının fəlsəfi ideyası42

D İ L Ç İ L İ K

Əhəd CAVADOV

Söz yaradıcılığının tədrisi.....49

Elnarə TAĞIYEVA

Pragmatic aspect of translation.....56

İradə MƏHƏRRƏMOVA

İşgüzar kommunikasiyanın xarakterik cəhətləri 63

Məhbubə QURBANOV, İradə ŞƏMSİZADƏ

“Fonetika”nın əcnəbi tələbələrə tədrisinin bəzi xüsusiyyətləri 72

Ofelya PİRİYEVA, Şəlalə ABASOVA

Kommunikasiyanın cəmiyyətdə rolu 80

Pərixanım ƏLİYEV

Azərbaycan dilində tamamlıq və onun tədrisi məsələləri 89

Pərixanım ƏLİYEV

Azərbaycan dilində təyin və onun tədrisi məsələləri 99

Saidə Mustafayeva

Dil hadisələrinin mənimsədilməsində inteqrasiyanın rolu 109

Şəhla SƏFƏROVA

Terminologiyada morfoloji üsullar 118

Şəlalə ABDULLAYEVA

Qrammatik qaydaların orta məktəblərdə tədrisi məsələləri 125

Ülviyyə ƏLİYEV

Azərbaycan və ingilis dilində cümlənin nominativ strukturunun formalaşmasında leksik-morfoloji vasitələrin rolu 134

Гюльшан КЕРИМОВА

Проблемы онлайн обучения в высших учебных заведениях 145

Нигяр АХМЕДОВА

Принцип коммуникативности при обучении русскому языку иностранным студентам 155

Ə D Ə B İ Y Y A T Ş Ü N A S L I Q

Elza AŞUROVA*

elzaasurova55@gmail.com

Filologiyanın aktual problemləri

GİRİŞ

Azərbaycan-milli müstəqilliyə və ərazi bütövlüyünə sahib olan, demokratik prinsiplərlə idarə olunan, vətəndaşlarının xoşbəxt və sərbəst yaşamaları üçün bütün kriteriyalara cavab verən suveren bir ölkədir. Günü-gündən inkişaf edən, iqtisadi və siyasi, hərbi gücü ilə Cənubi Qafqazda lider ölkəyə çevrilən müstəqil dövlətdir. Əlbəttə, bu gün hər birimizin böyük fəxr və qürurla -"Mən Azərbaycan vətəndaşıyam"- deyə bilməsi üçün bu müstəqil və demokratik dövləti qurmaq, onu inkişaf etdirmək üçün hər birimiz bir vətəndaş kimi əlimizdən gələni etməliyik.

Biz müstəqillik illərində sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığımızı dərhal yenidən oxumalı, saf-çürük edib gərəklilərini mənimsəməli və mənimsətməli, sovet ideologiyasının diktəsi ilə yazılmış gərəksizləri isə arxivləşdirməli idik. Amma belə olmadı. Ədəbiyyatşünaslıq elmi çox hallarda öz köhnə, sovet ideologiyası əsasında hazırlanmış kitabların tendensiyalı nəzəri qanunları ilə ədəbiyyata diktələr etmək, yol göstərmək iddiasından əl çəkmədi. Nəticədə ortada qalaq-qalaq lazımsız kağız-kuğuz toplandı. Azərbaycan yazarı ilə Azərbaycan ədəbiyyatşünasının ədəbi-bədii düşüncələri, ədəbi-estetik axtarışları heç bir halda ünsiyyətə girə bilmir. Qarşılıqlı qəzəb və inkar intonasiyası dəyişilmir. Elə təkcə tənqidçi və yazıçı söhbətlərində bu ahəngin davamlılığını yada salmaq fikrimizə sübut ola bilər. Ədəbiyyatla məşğul olmalı olan qurumlarda fəaliyyət göstərən ədəbiyyat alimləri acı da olsa etiraf edək ki, bəzi hallarda öz nüfuzunu itirdi, onların çoxu hələ də ancaq və ancaq Aristotel, Bualo, Xətib Təbrizi və Belinski tarixi səddində dayanıblar. Müasir dünya ədəbi-nəzəri fikri ilə düşünməyi, yazmağı, müqayisələr aparmağı lüzumsuz sayırlar.

* Bakı Dövlət Universiteti, İngilis dili (humanitar fakültələr üzrə), kafedrasının müəllimi

Ədəbiyyatşünaslıq problemləri

Ədəbiyyatşünaslıq-ədəbiyyat və ədəbi proses haqqında tam, bitkin, əsaslı və əhatəli elmi təsəvvür yaradan elmdir. Ədəbi proses anlayışına yaranan yeni ədəbiyyatla yanaşı, ədəbi-elmi mühitdə baş verən hadisələr-yaradıcılıq müşavirələri, ədəbiyyatşünaslıq prosesləri müzakirələr, mübahisələr, iddialar, dialoglar və monoloqlar daxildir. Ədəbiyyatşünaslıq elmi ədəbiyyatın tarixini, inkişaf yolunu, əsas istiqamətlərini, nəzəriyyəsini, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini və ədəbi prosesi öyrənib ümumiləşdirir.

Ədəbiyyatşünaslıqda İsa Həbibbəylinin təbiri ilə desək, "elmi məktəb yaratmış", "ədəbiyyatşünaslıq elminin sərkərdəsi" titulu almış insanlardan bu gün yalnız bir neçə nəfəri sağdır (12, s.16)

Bu gün ədəbiyyatşünaslığımızın ən problemli sahəsi məhz klassik irslə bağlıdır. Ədəbiyyat tarixi kitablarında, dərsliklərdə bu sahəyə aid qüsurlar hər nəşrdə təkrarlanır. Auditoriyalarda qədim və orta əsr ədəbiyyatımıza aid suallar, ziddiyyətli, araşdırılmamış məqamlarla bağlı mübahisələr istinad mənbəyi tapa bilmir.

"Müasir baxış" kontekstində dünya ədəbiyyatşünaslığı elə hey Aristotellə başlayıb Belinski ilə bitməkdə davam edir: "Dünyada ədəbiyyatşünaslıq elminin əsasını qədim yunan alimi Aristotel qoymuşdur. Böyük alim və mütəfəkkir Aristotel ümumiyyətlə, dünya elmində əfsanəvi şəxsiyyətdir. Aristotelin "Poetika" əsəri ədəbiyyatşünaslıq elminin möhtəşəm başlanğıcıdır. Fikrimizcə, Aristotelin "Poetika"sı həm də dünya ədəbiyyatşünaslıq elminin mükəmməl proqramıdır. Sonralar uzun əsrlər boyu poetika istiqamətində bir çox sanballı əsərlər meydana çıxsada, Aristotelin ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyasından çox da uzağa getmək çətin olmuşdur.(6, s.98)

Məşhur fransız mütəfəkkiri Onore Depore de Bualonun "Poeziya sənəti" əsəri mənsur şəkildə yazılmış ədəbiyyatşünaslıq əsəri olmaqla bərabər, həm də orta əsrlər ədəbiyyatından gətirilmiş misalların zənginliyinə və klassizm haqqında yeni baxışlara görə fərqlənir. Bualo klassizmin böyük nəzəriyyəçisidir.

Ədəbiyyat haqqında elmin inkişafında Vissarion Belinskinin müstəsna dərəcədə böyük rolu vardır. Vissarion Belinskinin "Ədəbiyyatın növlərə və şəkillərə bölünməsi" əsəri dünya ədəbiyyatşünaslıq elmində yeni mərhələdir. Ədəbiyyatşünaslıq elminin özünəqədərki çoxəsrlik elmi ənənələrinin zəminində meydana çıxmış bu böyük ədəbiyyatşünaslıq əsəri Avropa ədəbiyyatının, daha çox isə rus ədəbiyyatının zəngin materiallarının sintezindən yoğrulmuş yeni nəzəri baxışlar sisteminin ifadəsidir.

Fikrimizcə, Vissarion Belinskinin ədəbiyyatşünaslıq təlimində Aristotelin dərin elmi düşüncəsi və Bualonun poetik şəkildə ifadə olunan nəzəri baxışları sintez halında təzahür edir. Vissarion Belinski ədəbiyyatşünaslığın şairidir. Vissarion Belinski-ədəbiyyatın mahiyyətinin, fəlsəfəsinin elmini yaratmışdır".(18, s.123)

Azərbaycanda da professional ədəbiyyatşünaslıq elmi müəyyən fərqlə, irəliyə-geriyə həmin prosesi yaşamışdır. Qədim dövrlərin və orta əsrlərin vəzn və qafiyyə elmi, təzkirəçilik ənənəsi də nəzərə alınmaqla Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı əsasən Aristotel-Belinski məktəbi əsasında formalaşaraq inkişaf etdirilmişdir.

Heç şübhəsiz, Azərbaycanda ədəbiyyata geniş baxan, ədəbi cərəyanları və sənətkarlıq məsələlərini öyrənən mütəfəkkir düşüncəli ədəbiyyatşünaslıq da yaranmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı bu yollardan keçərək müstəqillik dövrünə qədəm qoymuşdur.

Bəli, yenə və yenə Aristoteldən başlayıb "müstəqillik dövrünə qoyulan qədəm"də dövrə qapanır. Müstəqillik dövrünün fürsət, imkan və azadlığından yararlanma bilməyən ədəbiyyatşünaslığımız, həqiqətə söykənən, nəzəriyyə və praktikanı, akademik bilgilər, kəşflər, yeniliklərlə təhsil, tədris təcrübəsini əlaqələndirən yeni elmi düşüncə hasil olmadı.

Dünya ədəbiyyatşünaslıq elminin aşağıdakı şöbələri, istiqamətləri qəbul edilmişdir: Ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbi tənqid. Ədəbiyyat tarixi haqqında ciddi bir mübahisə yoxdur. Mətnşünaslığı ədəbiyyat tarixinə aid edənlərlə ədəbiyyat nəzəriyyəsinin tərkib hissəsi sayanların elmi-ictimai fikir meydanına çıxmayan fərqli baxışlarına rast gəlmək mümkündür. Bundan başqa, dünyada mətnşünaslığı ədəbiyyatşünaslıq elminin müstəqil şöbəsi hesab edənlər də vardır. Fikrimizcə, tədrisən bu istiqamət daha da inkişaf edəcəkdir. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əhatə dairəsinə dair elmi fikirdə demək olar ki, mübahisə yox kimidir.

Dilçilik problemləri

Bildiyimiz kimi R.Rza Azərbaycan ədəbi dilinə fərqli özünə məxsus keyfiyyətlər gətirmişdi. Məsələn şair "öz" sözünün yerli-yersiz şəkildə işlənməsinin, "alaq otu" ifadəsinin əleyhinə çıxmışdır. R.Rza heç kimi təkrar etmədən yeni formanın "bayraqdar"ı oldu və həmin formaya uyğun olaraq yeni söz və ifadələr yaratmaqla dilimizə yeni və maraqlı bir ruh gətirdi. Hər şeydə öndə gələn məsələ budur ki, o, sözləri məqamında işlədən sənətkardır.

Ən mənalı söz belə

Yerli-yersiz işlədəndə

İtirir dəyərini, düzünü

Xalqın dili kimi tükənməz bir mənbəyə əsaslanaraq, çox sayda yeni söz yaradan R.Rzanı nitq mədəniyyəti, təvəkkür mədəniyyəti qədər yüksək idi. Bu və ya digər söz “xalqda yoxdur” deyə zaman-zaman şairi tənqid edənlər də olmuşdur. O isə sübuta ehtiyacı olmayan bir gerçəklik anladaraq sözlərin ayrı-ayrı adamlar tərəfindən “uydurulduğunu” sonralar isə onların hamı tərəfindən qəbul olduğunu göstərir. (5,s.157)

R.Rza yaradıcılığında dil haqqında fikirlərinə nəzər yetirək: “Dilimizin eybəcər sözlərlə zibillənməsi əleyhinə gərək sən, mən, biz - hamımız etiraz səsimizi qaldıraq. Dil xalqın malıdır ona məsulyyətsiz yanaşanları onu korlayanları ona etinasız əlaqə bəsləyənləri utandırmaq lazımdır”.(3,s.105) R.Rza əlifba və imla məsələlərinə münasibətini əks etdirən fikirlər də çoxdur. Y.Seyidov şairin həmin dövrdə istifadə edilən dialektoloji transkripsiyasının kamil olmaması haqqındakı mülahizələrinə də toxunmaq, onun bəzi fikirlərinin mübahisə mövzusu ola biləcəyini qeyd etsə də, həmin mülahizələrin əlifbamızın daha da təkmilləşməsi, imlamızın dəqiqləşdirilməsi, fikirlərin yazıda daha düzgün ifadəsi arzularından irəli gəlməsini yüksək dəyərləndiririk. Başqa dillərdən keçən sözlərin Azərbaycan dili ahənginə uyğunlaşmamasını, vurğuların dəyişməsinə, bunun nəticəsində də həmin sözlərin, imlaların dəyişməsinə müsbət hadisə hesab edirdi. R.Rza deyirdi: “Azərbaycan dilində bir sıra başqa dillərdəki kimi vurğu sabitdir və səslənməsi toxunulmaz olan bəzi keçmə əcnəbi sözlər nadir istisna olmaqla, sözün son hecasına düşür. Nadir deyirəm ona görə ki, keçmə sözlərin böyük əksəriyyəti Azərbaycan dilinə uyğun deyil.”.(3,s.105)

Y.Seyidov R.Rzanın dil haqqındakı fikirləri barədə yazır: “Sənətkarın əzəmətini bütün varlığı ilə dərk etmək üçün onun əsərlərini toplu şəkildə mütləq etmək vacibdir. Bu mənada şair və yazıçıların küllüyyatının buraxılması, yaxud əsərlərinin böyük bir qisminin bir neçə cildə toplanması həmin əsərləri bir növ yeniləyir, oxucuların mütləqəsində yazıçı yenidən doğulur.” Y.Seyidov mənaya xüsusi diqqət yetirir və şeirlərin sətirlərinin bir-birinə bağlanıb bütövləşməsində onun böyük rolunu qeyd edir. O, R.Rzanın oynaqlığı və incəliyi ilə seçilən əsərlərini gözəlliyində ümumxalq dilini əsas hesab edir. Dilinə, vətəninə, torpağına, yurduna sevgisindən, vurğunluğundan danışanlar çox olur. Lakin gördükləri işlə dillərində səsləndirdikləri şüarları müqayisə etdikdə onların bəzilərinin əməllərinin söylədikləri ilə tamamilə tərsmütənasib olduğunu şahidi oluruq.(3,s.105)

Eyni zamanda dil təfəkkürə və mədəniyyətə münasibətdə müəyyənədicə vasitə olaraq dünyanın spesifik mədəni simasını dərk edən insanın şəxsiyyətini formalaşdıran amildir. Hər bir xalqın, hər bir millətin var olmasının ən başlıca səbəbi özünəməxsus dilinin olmasıdır. Fəxrlə demək olar ki, bir xalq, bir toplum kimi zamanın bütün sınaqlarından ləyaqətlə keçərək dilimizi, mənəvi dəyərlərimizi qoruyub bu günümüze qədər gətirib çıxara bilmişik. Şükürlər olsun ki, dərin tarixi kökləri olan dilimiz, mədəniyyətimiz və tariximiz var. Qürurluyuq ki, bu dildə danışan 50 milyondan çox həmvətənimiz dünya mədəniyyətinə böyük şairlər, yazıçılar, alimlər, siyasətçilər və dahilər bəxş etmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi ki: “ Mənim üçün Azərbaycan dili hər şeydən əzizdir. Millətin milliliyini saxlayan onun dilidir. Şübhəsiz ki, musiqi də, ədəbiyyat da, ayrı-ayrı tarixi abidələr də bu millətin milliliyin təsdiq edəndir. Amma millətin milliliyini təsdiq edən əmil onun dilidir. Əgər Azərbaycan dili olmasa Azərbaycan dilində də ədəbiyyat olmaz. Azərbaycan dili olmasa Azərbaycan dilində də mahnılar olmaz, Azərbaycan musiqisi olmaz. Bunlar hamısı bir-biri ilə bağlıdır. Bu bir dil məsələsi deyil, bu bir Azərbaycançılıq məsələsidir. Azərbaycançılıq bizim üçün böyük Azərbaycan nöqtəyi nəzərindədir”.

“Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm...” Bu müdrik sözlər Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri, dahi rəhbərimiz Heydər Əliyevə məxsusdur. Bütün həyatını doğma xalqının, Vətəninə inkişafına, intibahına həsr edən, bu yolda misilsiz tarixi uğurlar qazanan Heydər Əliyev Azərbaycan dilinə həmişə layiqincə diqqət yetirib, tükənməz övlad məhəbbəti, rəhbər uzaqqörənliyi ilə xüsusi qayğı göstərərək. Hələ sovet dövründə, imperiya qadağalarına baxmayaraq, dilimizin dövlət dili statusu alması, Azərbaycan dilçisi alimlərinin yüksək dövlət mükafatlarına layiq görülərək daha böyük tədqiqat işlərinə ruhlandırılması, nəticədə Azərbaycan dilçiliyinin sürətli inkişafı, eləcə də dahiyənə nitq mədəniyyəti ilə hamıya nümunə göstərməsi Heydər Əliyevin şərəfli xidməti idi. Azərbaycan dilinə o tarixi xidmət bu gün, müstəqillik dövründə daha böyük miqyasda davam etdirilir. “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanı, dahi şairimiz Məhəmməd Füzulinin 500, Azərbaycan varlığının ensiklopediyası sayılan “Dədə Qorqud” eposunun 1300 illiyinin dünya miqyasında təntənə ilə qeyd edilməsi, respublikamızda Azərbaycan dili haqqında qanunun ciddi elmi-praktik müzakirələri bunu bir daha təsdiq etdi. Ulu öndər Heydər Əliyevin doğma Azərbaycan dili uğrunda on illər

boyu necə şərəflə, cəsarətlə, elmi-nəzəri əsaslara söykənən prinsipliliklə mübarizə aparması, obyektiv, real nəticələrə nail olması dünyada yaşayan bütün azərbaycanlılara, 50 milyonluq Azərbaycan xalqına ən gözəl nümunədir.

Xalqımızın ana dili olan Azərbaycan dilinin inkişafında, onun dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmasında dilimizin zənginliklərinə bələd olan Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olub. Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə Ümummilli Lider Azərbaycan dilini dövlətçiliyin əsas atributu, milli mənləyin əsas məsələsi kimi diqqət mərkəzində saxlayaraq totalitar ideologiyanın təzyiqi altında belə böyük qətiyyətlə Azərbaycan dilini dövlət dili kimi inkişaf konturlarını müəyyənləşdirmişdir.

Ulu Öndərin layiqli davamçısı prezidentimiz İlham Əliyev Heydər Əliyevin şah əsəri olan müstəqil Azərbaycanı məhz onun miras qoyduğu dövlətçilik prinsipləri ilə idarə edir, onun imkan tapıb həyata keçirə bilmədiyi idealları tarixə çevirir. Bu misilsiz şəxsiyyətin xalqımız üçün etdiyi işlərin möhtəşəmliyini, tarixi dəyər və miqyaslarını əhatə etmək olduqca çətindir. Heydər Əliyevin miras qoyduğu sərvətlər içərisində onun zəngin nəzəri irsi xüsusi yer tutur. Onun irsi bizim milli sərvətimizdir. Bu qiymətli irsin mühüm bir hissəsini onun mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənətin müxtəlif növ və janrları haqqında nəzəri konsepsiyaları müəyyənləşdirir.

Bəli, illər ötür və hər yaşadığımız gün tarixə qovuşur. Bir zamanlar arzular kimi dilə gətirdiyimiz və çoxlarına xülya kimi gələ biləcək böyük işlər reallığa çevrilib. Bir zamanlar ümummilli lider Heydər Əliyev çıxışlarında Azərbaycanın qüdrətli bir dövlət olacağını, regionda böyük söz sahibinə çevriləcəyini, işğal altında torpaqlarımızın rəşadətli ordumuz tərəfindən işğaldan azad olunacağını, məcburi qaçqın və köçkünlərimizin öz doğma ata-baba yurdlarına qayıdacağını söyləmişdi. Bu gün dahi şəxsiyyətin dediyi bütün məsələlər öz həllini tapıb. Artıq Azərbaycan suveren, müstəqil, suveren və iqtisadi cəhətdən heç kimdən asılı olmayan lider bir dövlətə çevrilib. Sonda bir nəticəyə gələ bilirik ki, bütün Azərbaycan dilinin bu güncü inkişafı və qorunub saxlanması üçün öz siyasi bilik və bacarığı ilə bu intibahın və inkişafın layihəsini cızan Ümummilli lider Heydər Əliyevə borcluyuq. Dahi şəxsiyyət hər zaman qəlbimizdə yaşayıb, yaşayır və yaşayacaq. Onun böyük zəhmət və siyasi iradəsi bu günə qədər qorunub saxlanılan Azərbaycan dili gələcək nəsillərə bir miras kimi ötürüləcək. İndiki və gələcək nəsillərə mütərəqqi yol göstərən, xalqa və dövlət layiqli xidmət nümunəsi olan Heydər Əliyev irsinin öyrənilməsi və təbliği həmişə mühüm aktualıq kəsb edib. Heydər Əliyev Fondu Ümummilli Liderin ideyalarının ictimai fikirdə möhkəmləndirilməsi

məsələlərini daim diqqət mərkəzində saxlayır və bu istiqamətdə ardıcıl tədbirlər həyata keçirir. Bu gün də bu irs layiqincə davam etdirilir. Ölkə başçısı İlham Əliyev tərəfindən Azərbaycan ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, incəsənətinə yetərinə qayğı, diqqət göstərilir, gənc istedadların tapılıb üzə çıxarılması üçün xüsusi şərait yaradılır.

Beləliklə, tarixi vərəqlədikcə Ümummilli liderin Azərbaycan dilinin qorunması və formalaşdırılmasında müstəsna rolunun şahidi oluruq. Dahi şəxsiyyət Ana dilimiz olan Azərbaycan dili ilə fəxr etdiyini daim vurğulayırdı:

"Mən fəxr edirəm ki, türk dillərinə mənsub olan Azərbaycan dili bu qədər zəngindir, bu qədər bədii ifadələrlə doludur və biz həyatın bütün sahələrinə aid olan fikirlərimizi öz ana dilimizdə ifadə edə bilirik".

NƏTİCƏ

Apardığımız araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dil xalqın malıdır. Söz, ifadə axtarışları yaradıcılığımızın əsas əlamətlərindən biridir. Ədəbi dilimizin inkişafında nəzəri fikirlərlə yanaşı həyatımızda söz və ifadə böyük rol oynayır.

Milli varlığın inkişafında mühüm rol oynayan dil mənəvi və mədəni zənginləşmə, elmi-texniki inkişaf üçün zəruri olan ünsiyyət vasitəsidir. Ana dili hər bir xalqın, hər bir millətin mənəvi sərvəti, mənəviyyatının güzgüsüdür. Hər millətin inkişafında ən mühüm varlıq və yaşanma amili olan dilin müstəsna rolu var. Bu amillər nəzərə alınaraq hər bir xalq öz milli dilini qorumağı, inkişaf etdirməlidir.

Dil mədəniyyətin bünövrəsidir, çünki dilin köməyi ilə ünsiyyət qurulur, mədəni normalar müəyyən edilir, bir sözlə, onsuz insanın cəmiyyətdə həyatı mümkün deyil. Məhz dilin sayəsində mədəniyyətlər nəsildən-nəslə ötürülür və uşaqlar öz ana dillərini mənimsəyərək əvvəlki nəsillərin ümumiləşdirilmiş təcrübəsini də mənimsəyirlər. Dil obyektləri, hadisələri və onların əlaqəsini düzgün qiymətləndirməyə kömək edir, insan fəaliyyətinin təşkili və əlaqələndirilməsini şərtləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Şeir sənəti və dil. Bakı: Yazıçı nəşriyyatı, 1980.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab, Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1968.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c., B.1990.
4. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı, Bakı: Elm, 1970.
5. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: 1981.

6. Qarabağlı Ə. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1968.
7. Rəfili M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı: 1958.
8. Axundov A. Şeir sənəti və dil. Bakı: Yazıçı» nəşriyyatı, 1980.
9. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab, Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1968.
10. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c., B.1990.
11. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı, Bakı: Elm, 1970.
12. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1981.
13. Qarabağlı Ə. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1968.
14. Elməddin Əlibəyzadə : "Azərbaycan dilinin tarixi" I cild.
<https://www.anl.az/el/Kitab/244778.pdf>
15. Nardar Bayramlı. Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin inkişafına xüsusi diqqət yetirib. https://www.anl.az/down/megale/yeni_az/2013/mart/297038.htm
16. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
<https://science.gov.az/az/news/open/26085>

ABSTRACT

Elza ASHUROVA

Current problems of philology

The article deals with the philological thought of Azerbaijan in literary criticism and language issues. Our literature today, as if in a struggle, strives to enter the world and prove itself. It is no secret that today our young literary scholars' knowledge and their familiarity with world literature history are much greater than those of literary scholars over the age of 50. They persistently search, read, engage in intellectual debates and eagerly take part in polemic scenes.

As a result of Heydər Aliyev's direct patronage and strenuous efforts, the language of Azerbaijan and literature became known all over the world. One of the greatest and most distinctive features of our literature, art and culture is that from time to time, talented people open new paths, new trails and create new forms in our culture.

Key words: literary criticism, philological studies, nationality, criteria, intellectual power of the people, wisdom, to be devoted

Rəyçi:

Dos. Bəylər Hacıyev

ANA VƏTƏNƏ, DOĞMA TORPAĞA, İNSANA SƏDAQƏT VƏ SEVGİ İLƏ YOĞRULMUŞ POEZİYA

Müasir Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi, Xalq şairi Nəbi Xəzri bütün yaradıcılığı boyu əsərlərində öz zamanını əks etdirmişdir. O, daim eliyə, yurduyla canlı ünsiyyətdə olmuş, xalqın dərdi-səri, qayğı və arzularıyla yaşamışdır. Elə buna görə də insan qəlbinin dərinliklərinə nüfuz edə bilmiş, xalq həyatında pöhrələnən hər bir yeniliyi həssaslıqla duymuş və əlbəttə ki, xalqın adət-ənənələrinə, zəngin söz xəzinəsinə bələdliyini ustalıqla göstərmişdir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev məhz bu keyfiyyətlərinə görə Nəbi Xəzrini görkəmli söz sənətkarı kimi yüksək dəyərləndirmişdir: “Sizin bəşəri duyğuları vəsf edən şeir və poemalarınız xalqımızın qəhrəmanlıq tarixini tərənnüm edən səhnə əsərləriniz insanlarda ruh yüksəkliyi və gələcəyə sarsılmaz inam doğurur. Tükənməz ilhamla yaratdığınız əsərlərdə həmişə mənəviyyat problemləri ön planda durmuş, yaşadığımız dövrün, zamanın nəbzi duyulmuşdur” (1, s. 300).

Şairin mövzu dairəsi genişdir: Ana vətən, təbiət, onun insanı valeh edən gözəllikləri... Kainat, onun möcüzəli sirləri... Məhəbbət, İlahi eşq, onun sevinci və acıları... Sənət, onun eniş-yoxuşundan keçən sənətkar ürəyinin həyəcanları...

Nəbi Xəzrinin lirik qəhrəmanına xas olan keyfiyyətlərdən biri də vətənpərvərlik hissidir. Şairin poeziyasının vurğunu olan akademik Budaq Budaqov yazır: “

Nəbi Xəzri ana torpağa bütün varlığı ilə bağlıdır. Bu bioloji bağlılıqda insana xas olan ən sadə duyğular durur. Onlardan biri də Vətəni sevməkdir, vətənpərvərlikdir. Həyat vətənpərvərsiz, vətənpərvərlik isə həyatsız ola bilməz. Bu baxımdan da Nəbi Xəzri vətənpərvərliyi özünə həyat meyarı kimi, insanlığın daxili aləminin özəyi kimi götürmüşdür.” (4, s. 5).

Nəbi Xəzrinin lirik qəhrəmanı üçün Vətən nlayışı çox geniş və əhatəlidir. Onun üçün Vətən ulu əcdaddır, tarixdir, təbiətdir, təbiətin gözəllikləridir.

Bu baxımdan şairin “Ana, Bayraq, Vətən” şeiri deyilənlərə sübutdur.

Qardaşım, dostları düşməndən ayır,

Ümiddən inama təməl qoyulur.

* Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikasının baş müəllimi.

Dünyada Vətənsiz insan olmayır,
Yalnız qeyrətsizlər Vətənsiz olur.

Vətən! Ömrümüzdən o ayrı deyil!
Arxa ol, xoş gündə, bəlalı gündə!
Sən yalnız dünyada səcdəyə əyl,
Bayraq qarşısında, ana önündə.

Vətən məhəbbəti göylərlə təndir,
Bayraq da, ana da çünki Vətəndir.
Sərin meşələrdən biz keçiriksə
Nahaq saf bulaqdan içmirik ki, biz.
Əgər ki bayrağı biz seçiriksə,
Anayla Vətəni seçmirik ki, biz.

Sabaha inanır qəhrəman insan,
O, millət dərini daşıyacaqdır.
Vətənçün ölməyi bacaran insan
Vətən ömrü qədər yaşayacaqdır.(7,s. 37).

Şair “Vətən” dedikdə otaylı-butaylı Bütöv Azərbaycanı. Onun bütün bölgələrini sevə-sevə vəsf edir. Ancaq onun son dayanacağı, onun limanı dünyaya göz açdığı, havasını udduğu, suyunu içdiyi doğma kəndi – Xırdalanı idi. “Mənim limanım” şeirində şair doğma kəndinə böyük sevgisindən, saf duyğularından, ondan uzaqda darıxdığından bəhs edir.

Həyat təlatümlü ümman kimidir,
Ulduzlu yollarla keçən karvanım,
Ömrüm deryalara çıxan gəmidir,
Mənim doğma kəndim – mənim limanım!

Ora tələsirəm qışla, baharla.
Mehriban küləyi nəğmədir mənə.
Mənim orda susur əsən tufanım.
Bağımdan ucalan qoşa çinarla
Sanki anam kimi əl edir mənə
Mənim doğma kəndim, mənim limanım!

Uzaq səfərlərdən qayıtdım yenə,
Yoluma şəfəqlər düzdü zər kimi,
Çəkildi üfüqdən həsrət dumanım.
Baş qoyub mehriban sahillərinə,
Uyudum mürgülü gəmilər kimi,
Mənim doğma kəndim – mənim limanım!

Səhəri oyandım, səsləndi aləm,
Aldı duyğularım məni yerimdən.
Yenə yelkən açdı arzum, gümanım.
Bu nədir? Limansız dura bilmirəm,
Yaşaya bilmirəm ümmansız da mən,
Sağ ol, doğma kəndim. Sağ ol, limanım!
Mənim Xırdalanım. Mənim limanım! (10, s.41).

Nəbi Xəzrinin səyahətləri zamanı yazdığı “Qürbət” silsiləsindən olan şeirlərində Xəzərin, Çinarın, Bakının, Azərbaycanın xatırlanması, sadəcə, qürbət sızıntısı ilə deyil, vətənpərvərlik duyğusu ilə bağlıdır. Bu şeirlərdə həmin hiss, duyğu qabarıq nəzərə çarpır. O, mütləq Bakını, Xəzəri, Kürü, Şahdağı xatırladır, getdiyi ölkələrdə Xəzərə, Kürə, Şahdağa bənzər dənizlər, çaylar, dağlar axtarırdı.

“Nurlu Bakı” şeiri bu baxımdan səciyyəvidir.

Ay Bakı, boyandın işıqlara sən,
Aldı qucağına bahar, yaz səni.
Kim gəlib bir dəfə keçsə sinəndən,
Bütün ömrü boyu unutmaz səni.

Yollandım Romadan, keçdim Parisdən –
Heç yerdə hüsnünə tay görmədim mən,
Gözəl şəhərlərin gözəli Bakı!
Ey nurlu bəxtimin əzəli Bakı!

Günəşlə doğacaq səhərim mənim,
Gecə də evlərdən gəlir işıqlar.
Düşünür, yaradır şəhərim mənim –
Yanan hər işıqda hurlu ürək var.
Şair Bakının bənzərsizliyini “Ay Bakını görməyən” şeirində belə vəsf edir:

Dalğalar qayalara qanad çalaraq gəlir,
Dalğalar dalğa deyil, sanki uca dağ gəlir.
Bilməzsən Xəzri nədir, ya nədir ləpə döyən,
Hələ nə görmüsən ki, ay Bakını görməyən!

Abşeronun baharı öz tale baharımdır,
Günəşlə ilk öpüşən məğrur buruqlarımdır,
Qızıl səhərlərimi, gəl, seyr elə, gör, bəyən,
Hələ nə görmüsən ki, ay Bakını görməyən!

Doğuldum əfsanələr, nağıllar torpağında,
Mənəm ilk şəhər salan dalğalar qucağında,
Gəlsən əfsanələrdən pay alarsan burda sən,
Hələ nə görmüsən ki, ay Bakını görməyən! (6, s.278).

Azərbaycan dedikdə Nəbi Xəzri və onun lirik qəhrəmanı Cənubi Azərbaycanı da düşünürdü. Şairin Azərbaycanın bütövlüyü və birliyi ilə bağlı fikir və mülahizələri də diqqətə layiqdir. Bu, Nəbi Xəzrinin öz azərbaycançılıq – vətənpərvərlik mövqeyindən irəli gəlirdi. Bütövlükdə “Cənub mövzusu”na xas olan ideya-bədii xüsusiyyətlər Nəbi Xəzri poeziyasında da öz əksini tapır. “Təbriz bayatıları” şeirinə nəzər salaq.

Harayladım Təbrizi,
Sıxdı hicran, dərd bizi.
Biz yuxuda görüşdük,
Ayırdı səhər bizi.

Qar yağıbdır dizəcən,
Bu düzdən o düzəcən.
Qəlblərdə körpü olum –
Uzanım Təbrizəcən.

Hicran – kaman çalandı.
İllər əsrə calandı.
Ha getdim – Təbriz deyə,
Yollarım haçalandı.

Təbriz nağılım mənim!
Əli çıraqlım mənim.
Sən ey yolların kimi
Qolları bağlım mənim.

Əzizim, ay əzizim,
Təbrizim, ay Təbrizim.
Qismətimiz görüş yox,
Niyə hicrandır bizim? (19,s. 51).

Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusilə poeziyada Ana mövzusunə müraciət etməyən müəllif, cətin ki, tapılar. Nəbi Xəzri isə Ana haqqında bütün yazılanlardan fərqli olaraq, daha mükəmməl bir əsər yaratmışdır. Professor Y.Seyidov Nəbi Xəzri yaradıcılığına həsr etdiyi “İnsan və Vətən haqqında nəğmələr” məqaləsində “Ana” poeması haqqında yazır: “Bu poema oğul qəlbində yaranan, sonra isə oğullara və qızlara təqdim edilən ana heykəlidir, həm də bu heykəl canlı insanı sükunətdə verən, insanın həyatının bir anını tutub saxlayan daş heykəl deyil, ananın bütün şərəfli həyat yolunu göstərən, böyük ana məhəbbətini əks edən, duyan – düşünən, sevən – sevilən bir ananın poeziya dili ilə yaradılmış heykəlidir” (11,s.151).

Professor T.Hacıyev isə deyirdi: “”Ana” poeması Nəbi Xəzrinin və ümumən ədəbiyyatımızın yeni yaradıcılıq müvəffəqiyyətlərindən sayıla bilər. Poemada Ana obrazını şair çox həssaslıqla, zərifliklə işləmişdir. Şairin anası incə, zərif insan, övladlarını ailə və cəmiyyət üçün zövqlə yetişdirmiş bir tərbiyəçi kimi oxucunun yaddaşına həkk olunur”. (3,s.460).

Nəbi Xəzrinin “Ana” poemasında iki əsas obraz var. Biri Ana obrazıdır, ikincisi oğul obrazında təcəssüm edən şair “Mən”idir. Şair Ananın ömür yoluna nəzər salır. Ana dünyası övladlarına sevgidən başlayır. Sonra bu obraz Vətən və Dünya obrazları ilə qovuşur. Doğma Vətənin ilk zərrəsi isti ana qucağından başlayır. “Ana” poeması elegik ruhda yazılsa da, oxucunu bədbinliyə sövq etmir. Kədərli notlar tez-tez nikbin çalarla əvəz olunur.

“Ana” poemasından parçalar:

Uca zirvələrin ucası Anam,
Əsrin bəyaz saçlı qocası Anam!
Batıb günəş kimi, solub ay kimi
İllərin qaranlıq dumanında o.
Elə bir yol keçib daşqın çay kimi
Dincəlir qocalıq ümmanında o.

Bu axşam saçlarımda
Gəzdi Ana əlləri, isti ana əlləri.
Boz çinar yarpağıdır
O göy damarlı əllər,
Bir evin dayağıdır
Doğma qabarlı əllər!

Üstündə zaman-zaman
Əsdi Ana əlləri.
Neçə dərdin yolunu
Kəsdi ana əlləri, isti ana əlləri.
Səni uca tutum cahanda, Ana.
Mənə arzu da sən, qanad da sənsən.

Sən özün savadsız olsan da, Ana,
Mənə ilk müəllim həyatda sənsən.

Mənim düşmənimə sən ilk düşmənsən!
Mənim dostumunsa ilk dostu sənsən!
Qoy dinsin sevənlər Ana dilində,
Hər kəsdə anatək etibar olsun,
Mənim sevgim üçün qoy sevgilim də,
Tək sənə minnətdar olsun. (8,s.141).

Nəbi Xəzri üçün insanda sədaqət çox vacib xüsusiyyət idi. Vətənə sədaqət, dostə sədaqət, ailəyə sədaqət onun lirikasının əsasını təşkil edirdi. Gənc nəslin yetişməsində mühüm rol oynayan bu poeziya nümunə ola biləcək bir poeziyadır. Nəbi Xəzrinin şeirlərində məhəbbət dünyada hər şeydən uca bir duyğu kimi təsvir olunur. Şair “Ömür yoldaşı” poemasında bu qadını daha geniş anlamda oxuculara təqdim edir. O, tək cə sevilən qadın deyil, həm də vəfalı həyat yoldaşıdır, bir evin dirəyidir, anadır, bir ailənin sevincini yaşadan, qəm yükünü daşıyan təməldir, bünövrədir və nəhayət, şairi – həyat yoldaşını ömür yolunda göz bəbəyi kimi qoruyan nurdur, işıqdır.

“Ömür yoldaşı” poemasından parçalar:

Dünyada nəsil çox, qərinə çoxdur,
Səhərlər, axşamlar durur yanaşı.
Yarəbb, yer üzündə qadın nə çoxdur,
Yaxşı ki, tək cədir ömür yoldaşı!
Həyatda mərdlərin əhdi qırılmaz,
Ürək mətin olsun, söz etibarlı.
Kişinin papağı yerə vurulmaz
Qadını olarsa kişi vüqarlı.

Yenidən mən çıxdım uzaq səfərə,
Tələsdim evimə-görüşə yenə.
Hayana getsə də şair, elindən –
Şairin ürəyi öz evindədir.
Uzaq səfərdə də bilirdim ki, mən
Evimin dirəyi öz evimdədir.

Yalnız o özüdür əvəzi onun, Ömür yoldaşı!
Özü qızlarıyla Ana qatarı.
Çoxalır bir daha, sana qatarı:
Bir nəsil böyüdü – durna qatarı, Ömür yoldaşı!

Günəş kainatdır, ulduz – kainat,
Bürclər də sehirli qitələridir.
İnsana Vətənsə sonsuz kainat.
Doğma Yer kürəsi görüş yeridir.
Baxtın qapısını nə yaxşı döydük,
Nə yaxşı, bir vaxtda dünyaya vardıq.
Təzədən cahana gələ bilsəydik,
Yenə bir-birini mütləq tapardıq! (9, s.235).

Böyük həyat eşqi ilə yaşayan, təbiətə, gözəlliyə yüzlərlə şaqraq nəğmələr qoşan şairin 20-ci əsrin sonları, 21-ci əsrin əvvəllərində kədərli notlara köklənməsini zamanın, dövrün, ictimai həyatın, gerçəkliyin şairdə yaratdığı intibahlarla və şəxsi həyatındakı üzüntülərlə əlaqələndirmək olar. 90-cı illərdə Nəbi Xəzri lirikası öz ritmini, ahəngini yeni bir istiqamətə yönəltdi. Bu illərdə yazdığı bütün şeirlərini “Qəm dəftəri” adlı kitabında toplamışdır. Bu şeirlər xalqımıza qarşı edilən haqsızlıqlar, erməni separatçılarının minlərlə azərbaycanlının taleyinə vurduğu ağır yara, 20 Yanvar faciəsini yaşamış xalqın ağrı-acıları idi. Həmçinin, eyni zaman kəsiyində yaşanmış şəxsi ağrıların – sevimli ömür-gün yoldaşının itkisindən doğmuş ələm və kədər əks-sadasıdır.

“Çəkin Qarabağdan qara əlləri”, “Qanlı Yanvar”, “Xocalıda ərik ağacı”, “Ağdərə”, “Kəlbəcər harayı”, “Qarabağ himni”, “Şuşa”, “Şuşa gəlir yuxularıma” və ömür yoldaşının itkisinə həsr etdiyi bir sıra şeirləri buna misal göstərmək olar.

Nəbi Xəzrinin zəngin və dərin məzmunlu poetik yaradıcılığının ümumi mənzərəsindən də göründüyü kimi, o, daim lirik-emosional duyğular üstünə köklənmiş bir söz ustası olmuşdur. Onun lirikası zəriflik və həzinliyin, təbiilik və səmimiyyətin, gözəllik və ülviliyin, məhəbbət və humanizmin, bir sözlə, insanı ucaldan ən yüksək, ən ali duyğuların poetik özünüifadəsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əliyev H. "Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı, 1999.
2. Səfiyeva F. "Nəbi Xəzrinin sənətkarlığı". Bakı, 2009.
3. Nəsirli Y. "Əgər ki yıxılısam çinar göstərin..." Bakı, 2000.
4. Budaqov B. "Nəbi Xəzri kəhkəşanı". Bakı, 1999.
5. Nəbi Xəzri. "Dərələr". Bakı, 1970.
6. Nəbi Xəzri. Seçilmiş əsərləri, 4 cildə. Bakı, 1983.
7. Nəbi Xəzri. "Əsrin qanlı lələsi". Bakı, 1996.
8. Nəbi Xəzri. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə. Bakı, 2002.
9. Nəbi Xəzri. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə. Bakı, 2004.
10. Nəbi Xəzri. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2014.
11. Seyidov Y. "Ədəbi tənqid və bədii dil" Bakı, 1986.

Açar sözlər: ana, vətən, vətənpərvərlik, şair, sədaqət, lirika.

SUMMARY

A prominent representative of modern Azerbaijani poetry, People's Poet Nabi Khazri has reflected his time in his works throughout his creative work. He has always been in lively communication with his people and homeland, lived with the people's troubles, concerns and dreams. That is why he was able to penetrate the depths of the human heart, sensitively felt every innovation emerging in the life of the people and, of course, masterfully demonstrated his knowledge of the customs and traditions of the people, their rich vocabulary.

As can be seen from the overall picture of Nabi Khazri's rich and profound poetic creativity, he has always been a master of words rooted in lyrical-emotional feelings. His lyrics are the poetic self-expression of elegance and sadness, naturalness and sincerity, beauty and sublimity, love and humanism, in short, the highest, most sublime feelings that elevate a person.

Keywords: mother, homeland, patriotism, poet, loyalty, lyric poet.

Rəyçi: **Dos. Şəlalə Abdullayeva**

Xumar ABDULLAYEVA*

xumar.safarova@mail.ru

THE INFLUENCE OF UTOPIAN GENRE ON THE STRUCTURE OF SOCIETY

INTRODUCTION

Recently, the topic of utopia has ceased to be popular. Society fears economic, social and other upheavals and demands stabilization and at least some guarantees of a more or less predictable future. Any promises are perceived with suspicion. The collapse of the Western European model of economic and socio-political development, based on the principles of market democracy and the Western liberal system of values, played a special role in the growth of mistrust on the part of society towards any attempts at political or social design (1, p.1).

Despite the systemic crisis that has erupted in Western European civilization, the analysis of the situation that has developed in the East Slavic region is almost never trusted by “anti-Westerners” (4, p.27).

Meanwhile, the discussion of the phenomenon of utopianism and the influence of utopia on the political culture of our society is becoming especially relevant, since the skillful use of utopia, which performs the most important social functions and often acts as a spiritual stimulus for the social and political behavior of people, plays into the hands of various political manipulators, from the state to competing political and financial groups (3, p.57).

Modern Western European researchers of utopia are trying to carry out its comprehensive analysis and determine the internal meaning of utopia. Utopia is one of the types of consciousness, ways of seeing the world, which leads to the formation of a project for its improvement, reconstruction in accordance with a certain ideal, and therefore cannot be assessed unambiguously negatively or exclusively positively.

In modern journalism there has been a tendency towards a more in-depth study of the phenomenon of utopianism. The studies begin to examine the essential features of the concept of utopia, provide an analysis of its various historical forms and modern Western European concepts of its essence. They highlight a number of features of utopia, and develop the problem of its social and cognitive functions. A comparative analysis of utopian thinking with other phenomena of social consciousness is carried

* Bakı Dövlət Universiteti, İngilis dili (humanitar fakültələr üzrə), filologiya üzrə fəlsəfə doktor

out: myth, science, ideology, art. The existing literature poses the problem of the features of utopian consciousness and develops certain approaches to the study of the utopian ideal (5, p.328).

Frederic Jameson, adhering to the goal of "justifying utopia", reveals new facets of the phenomenon: utopia is not only a better society and/or a desire for a better society. For Jameson, utopia is the ability to desire, a skill that needs to be developed. In utopia, it is not only and not so much the result (the construction of a model of a better society) that is important, but the process of achieving this result itself, which develops the ability of a person, a social group, a society to use their imagination and discipline it: by constructing a utopia, its author demonstrates both a vision of the real world and a vision of the desired world (6, p.16).

At the same time, it is necessary to develop this problem in a new scientific and theoretical way, connected with significant shifts in the nature of utopian creativity itself, which has undergone significant evolution, acquired new forms and purpose. Utopian consciousness is most widely disseminated and acquires a mass character, as a rule, in periods of radical social, political and cultural shifts and the collapse of traditional social ties, in eras of social catastrophes, the instability of social existence and the fogginess of historical prospects. Utopian works, programs and projects may well become an inspiring tool for politicians, and this is precisely why utopia is capable of exerting a direct or indirect influence on both socio-political theory and socio-political practice.

The purpose of this article is a critical understanding of utopia in the context of the changed socio-cultural, socio-political and realities of the modern world and the design of the latest modifications of utopianism, since some aspects of the modern theory of utopia as a specific social phenomenon that has a direct and very tangible impact on the social practice of society have not yet been sufficiently developed.

MAIN PART

Social utopia evolves, but does not disappear. Time and again, the age-old dreams of man about justice, equality, well-being, freedom, about a society that is capable of providing him with these benefits arise. Utopia is possible in culture, and in economics, and in other types of social practice and objective activity. However, the closest connection exists between utopia and the sphere of politics. Politics as an area of especially significant social activity, which largely determines its other spheres, human activity and the life of society accumulates not only positive decisions and their

results in these spheres, but also illusory decisions, unresolvable at the moment and fraught with utopian ideas about their reality.

The all-encompassing nature of politics and utopia, the opportunities that utopia provides to manipulators to influence mass consciousness and obtain the necessary political results, make it necessary and relevant to study the interaction of these two phenomena, as well as to identify ways of eliminating utopian consciousness (if not utopia) from the socio-political practice of modern society.

The most common initial idea of these phenomena is the idea of a simple historical process of consistent mastery of the "science" of politics and the expulsion of the utopian principle from political consciousness and political practice as scientific knowledge of society develops. According to this point of view, the progress of the scientific vision of the world automatically leads to progress in the socio-political structure of society when using scientific, rationally verified prescriptions. In reality, as is well known, politics is by no means limited to the precise implementation of solutions developed by science and laws discovered by it. Politics is not a "science", but rather an art. It can be a manifestation of will, and a sphere of clashes of opinions and subjective views, moods, intentions, and an area of many unknown, unknown factors that determine the development of society and which remain outside the knowledge opened to politics by science.

In addition, politics can listen to science selectively, only to the extent that it wants to hear from it. In this case, even with a relatively developed system of social sciences and qualified personnel in the field of philosophy, political science, jurisprudence or other branches of social science, it is impossible to fruitfully transform scientific knowledge into political action and prevent the abundance of utopian constructions in politics. The development of science, as it turned out, not only did not lead to the elimination of utopian phenomena, but also itself gave rise to new, more hidden and difficult to distinguish types of utopian consciousness (generated by the hegemony of the philosophical paradigm of Western European rationalism, understood one-sidedly and limitedly).

Utopia as a method of anticipating the future provides an opportunity to form new alternatives to the existing reality, going beyond the boundaries of the field of historical perspectives outlined by modernity. Therefore, it happens that in attempts to implement significant historical plans, it merges with the theory and practice of creating a new society, a "different" civilization, a new culture, a renewed political order. And since

politics serves as a means of implementing such a social project, it also perceives its specific features, ideal incentives and expectations that it must implement. And then a certain social utopia becomes the leading idea, the leading socio-political project, in the implementation of which significant social forces begin to believe.

Nowadays, political power (state power in particular) has new opportunities in managing socio-political processes, which allows it to base its political strategy and gain support from broad social forces. Moreover, since the sphere of politics has gained independence, a new art has emerged – the art of manipulating mass consciousness. The creation of modern technologies of manipulation is closely connected with the formation of an instrumental and utilitarian approach to managing society and the processes occurring in socio-political practice. These technologies are becoming especially relevant in modern democracies, since they allow one not to resort to radically harsh measures of influence on society in order to implement the policy needed by the state.

The discovery of these technologies, their improvement and diversity is associated with the transition from the simple use of socio-political myths to a more sophisticated and specialized manipulation of them (2, p.254). And thanks to the technical development of the media, new technologies for manipulating mass consciousness have reached the level of “scientific” and are actively used in modern socio-political practice.

Control, dissemination and use of public ideas and their derivatives ensures influence on individual and collective behavior and action in society, allows to direct public energy to the formation of a certain public "choice" both in ordinary political situations and at critical turning points in history. In such cases, utopian views play a significant role in influencing the social practice of society, which, through the crystallization of fears and hopes, revive great impulses of popular power.

Utopian phenomena can be generated by concealment of information, not only in the mass consciousness, but also in the theoretical consciousness of those in power, who believe that the lack of information of the masses will benefit this or that policy. With weak or false information, society can suddenly find itself in captivity of illusions. Of course, there is no reason to claim that any policy is fatally doomed to illusions, inadequate to reality and to itself. Moreover, there are periods in history when some illusory idea gives meaning to existence and becomes an incentive for great

achievements for the entire society (for the East Slavic peoples, such an idea is, of course, the idea of serving the Fatherland).

However, in the everyday practice of socio-political management of society, the use of utopian constructs, as a rule, leads to unfavorable and often unexpected consequences.

CONCLUSION

Thus, in the implementation of politics, relations can arise that are capable of generating utopian phenomena. A special mechanism for the penetration of utopia into mass consciousness has been developed, facilitated by its imagery and emotional coloring. It is based on the irrational essence of the masses, who are ready to perceive their interests only in vivid images and mystical revelations. The masses are not capable of abstract judgments; the masses can only be instilled, but not proven.

The distinction between the genuine and the spurious is a vulnerable area for theoretical and everyday consciousness. The problem of the boundaries between myth and reality is always relevant for politics. Myth is not yet a utopia, it is a predisposition to it. Myth liberates from knowledge, from the mental efforts associated with perceiving the world. The collective unconscious of the crowd seeks embodiment in an ideal or faith, in a model that allows one to restore a holistic picture of the world. Utopia, in turn, restores society, builds a new world. Myth predisposes to the formation of utopian illusions, it is both the source of utopia and its primary form, its ideology, worldview and intellectual material.

However, this does not mean that the political process never leads to the desired results and that politics in general is doomed to utopia. A miscalculation recognized and corrected in time does not in itself generate utopian tendencies. But at the same time, we must not forget the lessons of history, which have clearly shown that human intervention in the natural course of natural and socio-political processes has its limits, the violation of which leads to the disintegration of the objects of action. The sustainable development of civil society requires not an arbitrary restructuring of social institutions, but actions that take into account the laws of their self-organization.

The desire for an ideal and a better future for oneself and one's loved ones is immanent to man, therefore the need for utopias remains and will remain in society. It is obvious that ideals are stars that are unattainable, but we determine our path by them. While utopia remains only a distant dream that awakens the best feelings and

aspirations in man, it can play a positive role, being part of a complex of ideas, solutions and opportunities for the formation of alternative, qualitatively new paths of social development. However, it is necessary to clearly understand the boundaries within which man can allow utopia to function as a representation of the unlimited creative potential of man and the unlimited freedom of social creativity. Humanity faces the most difficult task of combining morality and freedom: educating citizens in a creative attitude to freedom and a responsible, voluntary refusal to abuse.

REFERENCES

1. Baumann, Z. The Individualized Society / Z.Baumann. – Praha: Mlada Fronta, – 2004. – 120 p.
2. Borne, E. The Social Consequences of Technical Progress // – Paris: Unesco, International Social Science Bulletin: Social implications of technical change, – 1992. Vol.4. No.2, – p. 243-263.
3. Boutellier, H. The safety utopia / H.Boutellier. – Boston: Kluwer Academic Publishers. – 2004. – 153 p.
4. Elliott, R.C. The Shape of Utopia: Studies in a Literary Genre / R.C.Elliott. – Chicago: University of Chicago Press. – 1990. – 130 p.
5. Frye, N. Varieties of Literary Utopias // Daedalus. Utopia – 1965. Vol. 94, No. 2, – p.323-347.
6. Jameson F. Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fiction. New York: Verso, 2005. 431 p.

XÜLASƏ

Xumar Abdullayeva

Utopiya janrının cəmiyyətin quruluşuna təsiri

Məqalədə utopik janrın cəmiyyətin quruluşuna təsiri problemlərindən bəhs edilir. Dünyamız sürətlə dəyişir və bununla yanaşı insanın dünyagörüşü və təfəkkürü, vərdisləri, istəkləri, məqsədləri, bu məqsədlərə çatmaq yolları və ünsiyyət üsulları da dəyişir. İnsan öz təbiəti etibarilə daim gələcək barədə “narahat”lıq hissi keçirib ona ən yaxşı şəkildə hazırlaşmağa və mövcud həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün can atır.

Mükəmməl həyat tərzini axtarışı nəticəsində yaranan bir ədəbiyyat janrı kimi Utopiya xoşbəxtlik, ədalət, sosial-iqtisadi və siyasi sistemə sahib olan ideal və xəyali bir cəmiyyət qurmağa yönəlmişdir. Lakin dərinlən nəzər yetirdikdə görmək olur ki, ideal quruluş yalnız xəyallarda olur. Utopik əsərlər sosial quruluşları və sosial narahatlıqları üzə çıxarmaq əhəmiyyətinə xidmət edir. Utopiya haqqında nəzəriyyələr onun mənşəyini kifayət qədər adekvat şəkildə izah edir. İdeala can atmaq və daha yaxşı gələcək arzusu insana xasdır, ona görə də cəmiyyətdə hər zaman utopiya ehtiyacı olub və olacaq.

Açar sözlər: utopiya, cəmiyyət, inkişaf, gələcək, elm, təsir

АННОТАЦИЯ

Хумар Абдуллаева

Влияние жанра утопии на структуру общества

В статье рассматриваются проблемы влияния утопического жанра на структуру общества. Наш мир стремительно меняется, а вместе с ним меняются мировоззрение и мышление людей, привычки, желания, цели, способы достижения этих целей, способы общения. Люди по своей природе постоянно испытывают «тревогу» о будущем, стремясь подготовиться к нему наилучшим образом и улучшить свои нынешние условия жизни. Утопия как литературный жанр, возникший в результате поиска идеального образа жизни, ставит своей целью создание идеального и воображаемого общества, в котором царят счастье, справедливость, а также социально-экономическая и политическая система. Но при более внимательном рассмотрении становится ясно, что идеальная структура существует только в мечтах. Утопические произведения служат традиции разоблачения социальных структур и социальных тревог. Теории об утопии вполне адекватно объясняют ее происхождение. Стремление к идеалу и лучшему будущему присуще человеку, поэтому в обществе всегда была и будет потребность к утопическому жанру.

Ключевые слова: утопия, общества, развитие, будущее, наука, влияние

Rəyçi: professor Cəlil Nağıyev

RUS ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ İRSİNƏ MÜNASİBƏT

Hər bir milli ədəbi prosesin inkişaf xüsusiyyətlərinin dərk edilməsində ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsinin önəmli rolu var. Hər bir xalqın ədəbiyyatında milli ədəbiyyat və tərcümə ədəbiyyatı kimi iki istiqamət mövcuddur. İstər klassik, istərsə də müasir dövrdə tərcümə ədəbiyyatı geniş yayılır, ən dəyərli, diqqətəlayiq əsərlər bir çox xalqların dilinə çevrilir və həmin xalqın ədəbi sərvətinə çevrilir, geniş oxucu kütləsi ilə yanaşı, ədəbi-tənqidin də diqqətini cəlb edir.

Milli ədəbiyyatın formalaşması və inkişafını öyrənmək, əsərin ideyasını daha aydın dərk etmək üçün onu həm yazıçının formalaşdığı mühit, cəmiyyət kontekstində, həm də dünya ədəbiyyatı kontekstində nəzərdən keçirmək lazımdır. Ədəbi əlaqələri nəzərə almadan milli ədəbiyyatın inkişaf prosesini izləmək, onun bədii ənənələrinin dəyişməsi, yeni ideyalarla zənginləşməsi, bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin təkmilləşməsi yollarını və qanunauyğunluqlarını görməmək mümkün deyil.

Beynəlxalq ədəbi əlaqələrin öyrənilməsi milli ədəbiyyatın sərhədlərini genişləndirir, onu dünya ədəbi-tarixi prosesinin bir hissəsinə çevirir. Hər bir bədii əsər öz milli kökləri ilə və müəyyən tarixi dövrlə bağlıdır, ancaq ədəbi əlaqələr və tərcümə prosesində digər xalqların ədəbiyyatının bir hissəsinə çevrilir.

Mirzə Fətəli Axundzadə Azərbaycan ədəbi mühitində görkəmli mütəfəkkir, dramaturq və tənqidçi kimi ədəbi əlaqələr prosesində özünəməxsus və önəmli yer tutur. Məhz M. F. Axundzadə yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı və fəlsəfi fikir tarixində yeni bir səhifə açmış və bununla da ədəbiyyat və mədəniyyətimizi yeni istiqamətə yönəltdi. O, yaradıcılığında realizm prinsiplərini qəbul edərək milli ədəbiyyatımızı müasir inkişaf yoluna yönəltdi, öz milli köklərindən ayrılmadan bu yolda Avropa və bilavasitə rus ədəbi-ictimai fikrinin təcrübəsindən bəhrələnməmişdir. Dövrünün tanınmış və nüfuzlu ədəbi və ictimai xadimləri ilə yaxın tanışlıq, dünya mədəniyyəti incilərinə yaxşı bələd olması ona öz xalqının ədəbiyyat və mədəniyyətini yeni, daha müasir və məqsədəuyğun inkişaf yoluna yönəltməyə imkan vermişdir. Məlumdur ki, yazıçının dünyagörüşünün formalaşmasında Tbilisi ədəbi mühiti ilə bərabər, qabaqcıl rus ziyalıları və Avropa ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə yaxın tanışlığı da mühüm rol oynamışdır. Onun "Puşkinin

* Bakı Dövlət Universiteti. Filologiya fakültəsi, dosent

ölümü haqqında Şərq poeması” da Avropa mədəniyyətinə diqqət və marağının, cəmiyyətdə baş verən proseslərə, həmçinin sənətə və sənətkara obyektiv qiymətinin nəticəsidir. Bu əsəri ilə də Axundzadə dərhal rus ədəbi mühitinin diqqətini cəlb etmiş, onun yaradıcılığı və şəxsiyyəti rus ziyalılarının maraq obyektinə çevrilmişdir.

M. F. Axundzadə bütün Yaxın Şərq və o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın banisi, görkəmli maarifpərvər yazıçı kimi tanınmaqla yanaşı, həm də ədəbiyyatımızda ilk tənqidçi kimi şöhrət qazanmışdır. Onun ədəbi-tənqidi yaradıcılığında bir sıra ədəbi-estetik problemlər geniş və obyektiv şəkildə işıqlandırılmış, müasir dövrü üçün aktual problemlər ön plana çəkilmişdir. İstər bədii, istərsə də tənqidi yaradıcılığında toxunduğu bəşəri problemlər, qabaqcıl ideyalar onu dövrünün ədəbi-ictimai mühitinin tanınmış şəxsiyyətlərindən birinə çevirmişdir. Hələ sağlığında onun yaradıcılığı Avropa ədəbiyyatşünas və tənqidçilərinin diqqətini cəlb etmişdir. Görkəmli mütəfəkkirin yaradıcılığı müxtəlif cəhətlərdən tədqiqata cəlb edilmişdir, onun ədəbi əlaqələr sistemində tədqiqi isə S.Tağızadənin «Mirzə Fətəli Axundov və Avropa» (7) adlı kitabında daha dərin və hərtərəfli əksini tapmışdır. Eyni zamanda, M. F. Axundzadənin yaradıcılığına XX əsr rus ədəbi-ictimai mühitindəki münasibət, onun şəxsiyyəti və yaradıcılığına göstərilən diqqət ədəbi əlaqələr prosesinin əhəmiyyətli hissəsidir.

Belə bir məqamı da qeyd etmək istərdik ki, Axundzadənin yaradıcılığı rus ədəbiyyatı ilə sıx bağlı olsa da, XX əsr rus tənqidçiləri, demək olar ki, onun ədəbi irsinə sistemli şəkildə müraciət etməmişlər, daha çox rus ədəbiyyatının zirvəsi A.S.Puşkinin yaradıcılığından, onun Şərq, o cümlədən də Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqələrindən danışarkən söz açmış, «Puşkinin ölümünə Şərq poeması»nı şairin yaradıcılığına verilən yüksək qiymət və Şərq ədəbiyyatında görünməmiş hadisə kimi qiymətləndirsələr də, əksər hallarda əsərin bədii dəyəri və sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən daha çox, bunu A.S. Puşkin dühasının, şəxsiyyətinin böyüklüyünü vurğulamaq üçün, daha qabarıq göstərmək üçün etmişlər.

Buna baxmayaraq, bilavasitə M.F.Axundzadənin yaradıcılığına həsr edilmiş araşdırmalar da az deyil. Bu cəhətdən, rus tənqidçilərindən L.İ.Klimoviç, İ.Braginski, D.Komissarov, İ.Luppöl, N.Kotlyarevski, V.L.Kandel, P.İ.Petrovun görkəmli Azərbaycan dramaturqu və mütəfəkkirinin yaradıcılığına verdikləri qiyməti qeyd etmək yerinə düşər.

İ.Luppöl «Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılığının tarixi əhəmiyyəti» (6) məqaləsində onun yaradıcılığına, həqiqətən, yüksək qiymət vermiş, Axundovun Azərbaycan ədəbiyyatında tutduğu yeri rus ədəbiyyatında A.S.Puşkin, italyan

ədəbiyyatında Dante, Petrarka, Bokkaçço, ingilis ədəbiyyatında Şekspir, fransız ədəbiyyatında Rable, Volter, alman ədəbiyyatında Höte və Şillerin tutduğu mövqe ilə eyni səviyyədə göstərmişdir. Müəllif bunun səbəbini də məhz bu simaların öz doğma ədəbiyyatlarında yeni yol açmaları ilə əsaslandırır.

İlk növbədə, Axundovun dilinin sadəliyi, xalq danışiq üslubunu dram əsərlərinə gətirməsi ilə onun əsl Azərbaycan ədəbi dilini yaratmasından danışan məqalə müəllifi bundan sonra ədəbiyyata verilən digər tələblərin də dramaturqun yaradıcılığında necə əks olunmasını izləyir. Axundzadə ədəbiyyatımıza yeni növ – dramla yanaşı, yeni mövzu və ideyalar da gətirmişdir. Mütəlqiyyət üsuli-idarəsinin, dini fanatizm və cəhalətin, hiyləgərlik və fırıldaqçılığın, avamlığın tənqidi, qadın hüquqsuzluğu problemi ilk dəfə məhz onun yaradıcılığında geniş şəkildə qoyulmuş və milli zəmində həll edilmişdir. İ.Luppol da bu cəhətlərə xüsusi diqqət yetirir: “Birincisi, M.F.Axundov dini fanatizmdən, məmurların rüşvətxorluğundan, məhkəmə özbaşınalığından hakimiyyəti əldə saxlamaq vasitəsi kimi istifadə edən siyasi sistemin bütün sahələrini kəskin tənqid atəşinə tutaraq ifşa edir... İkincisi, M.F.Axundov fanatizm və cəhalət içində boğulan cəmiyyətin əxlaq normalarını və naqisliklərini üzə çıxararaq qamçılayır: mülkədar və bəylərin nadanlığı, riyakar din xadimlərinin fırıldaqçılığı, tacirlərin xəsislik və tamahkarlığı, yoxsulların ətəlet və avamlığı onun tənqid hədəfləridir” (6).

Məqalənin maraqlı cəhətlərindən biri budur ki, M.F.Axundzadənin yaradıcılığının tarixi əhəmiyyəti dünya ədəbiyyatı kontekstində araşdırılır, onun qaldırdığı problemlərin digər xalqların ədəbiyyatında və məhz bu yolla əks etdirilməsi və bunun əsl düzgün yol olduğu göstərilir. Bu yolla İ.Luppol Azərbaycanın görkəmli dramaturqu, mütəfəkkir yazıçısını dünya ədəbiyyatının korifeyləri ilə bir sırada göstərir.

Görkəmli rus şərqşünası L.İ.Klimoviçin də Axundzadənin yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra məqalələri çap olunmuşdur. “Mirzə Fətəli Axundov və onun yaradıcılığı” (4) adlı məqaləsində M.F.Axundzadənin anadan olmasının 125 illiyinin təntənəli şəkildə qeyd olunması ilə əlaqədar olaraq 1938-ci ildə Tbilisidə nəşr olunmuş “Əsərləri”nə (2) verdiyi rəyində onun öz əsərlərində cəhalət, nadanlıq və çarizmin müstəmləkə siyasəti əleyhinə çıxış etdiyini vurğulayır. O, M.F.Axundzadənin öz xalqını maarifləndirmək yolundakı maneələrdən birinin də əlifba olduğunu dərk edərək, bu yolda apardığı mübarizə və qarşılaşdığı çətinliklərin o zaman üçün təbii olan səbəblərini də göstərir. L.İ.Klimoviç bilavasitə yeni nəşr haqqında mülahizələrini oxucuları ilə bölüşərək, kitaba daxil edilmiş hər bir əsərə öz tənqidi münasibətini bildirir və əsərlərin geniş təhlilini verir. “Aldanmış

kəvakib” povestini “Axundovun siyasi cəhətdən ən kəskin əsərlərindən biri olaraq müəllifin ictimai-siyasi ideallarını ifadə edən” əsər kimi qiymətləndirir (4, 136).

Bir məqalənin imkanları daxilində L.İ.Klimoviç M.F.Axundzadənin bu kitabda toplanmış komediyaları, “Aldanmış kəvakib” povesti və A.A.Bestujev-Marlinskinin rus dilinə tərcüməsində “Puşkinin ölümünə Şərq poeması” haqqında müəyyən fikirlər söyləmiş, bu əsərlərə, həqiqətən, layiq olduqları qiyməti vermişdir.

Tənqidçinin “Realizm carçısı” (5) məqaləsi onun M.F.Axundzadəyə həsr etdiyi daha əsaslı tədqiqat xarakterlidir. Burada müəllif M.F.Axundzadənin sənətini tarixi-siyasi proseslə bağlı nəzərdən keçirmiş və mütəfəkkir yazıcının yaradıcılığı haqqında ona qədərki materialları da tədqiqata cəlb etmişdir. L.İ.Klimoviç burada M.F.Axundzadənin tənqidi görüşlərinin də təhlilinə geniş yer ayırmışdır. Eyni zamanda o, M.F.Axundzadənin tənqidi görüşlərinin yalnız rus və Avropa mədəniyyətinin təsiri altında formalaşmadığını da göstərir. Onun fikrincə, M.F.Axundzadə yaşadığı dövrdə yeni tipli nəsrə zənginləşməkdə olan doğma ədəbiyyatının təsiri ilə bu yolu tutmuşdur.

L.İ.Klimoviç Axundzadənin dramaturji yaradıcılığını da onun tənqidi görüşlərinin məntiqi nəticəsi kimi qiymətləndirir. M.F.Axundzadənin əsərlərinin yüksək bədii dəyərinin və əhəmiyyətinin sübutu kimi onun bütün Avropa ədəbi mühitində şöhrət tapması, rus dilinə tərcümə edilməsi və rusdilli səhnələrdə tamaşaya qoyulması faktlarını göstərir. Tənqidçi etiraf edir ki, hələ sağlığında M.F.Axundzadənin yaradıcılığı rus və Avropa ədəbi-ictimai mühitində, Şərq xalqlarının ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində qeyri-adi, görünməmiş bir hadisə kimi qiymətləndirilmişdir.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz müəlliflərdən B.L.Kandel də “M.F.Axundovun komediyalarının alman dilinə ilk tərcüməsi” (3) adlı məqaləsində bu məsələni – M.F.Axundzadənin əsərlərinin öz sağlığında bir sıra Avropa dillərinə tərcüməsini işıqlandırmışdır. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, rus ədəbi tənqidində müasir dövrdə də M.F.Axundzadənin yaradıcılığı ədəbi əlaqələr kontekstində və əsərlərinin müxtəlif Avropa dillərinə, o cümlədən rus dilinə tərcüməsi problemləri ilə bağlı maraq doğurmaqdadır. M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin magistri F.M.Əliyevanın “Особенности перевода произведений национальной драматургии (на материале пьесы М.Ф. Ахундаде “Повесть о Мусье Жордане – ученом- ботанике и дервише Масталишахе, знаменитом колдуне” и ее переводов на английский и русский языки)” mövzusunda dissertasiya işi bilavasitə bu məsələlərə həsr edilmişdir (1).

Beləliklə, qeyd etmək istərdik ki, nəzərdən keçirdiyimiz bu tədqiqatlar bir daha sübut edir ki, ədəbiyyatların qarşılıqlı təsiri problemi həmişə aktual olaraq qalmaqdadır və M.F.Axundzadənin yaradıcılığı ədəbi əlaqələr sistemində mühüm yer tutur, əsərləri vətən həddlərini aşaraq, dünya klassikləri sırasında özünə layiqli mövqe qazanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиева Ф.М. «Перевод национальных реалий в художественном тексте (на примере пьесы «Повесть о Мусье Жордане - учёном-ботанике и дервише Масталишахе, знаменитом колдуне» М.Ф. Ахундова и их переводов на русский и английский языки» // Международная научная конференция студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов». — Баку: Типография МГУ им. М. В. Ломоносова в Баку, 2024. — 80 с.
2. Ахундов М.Ф. Сочинения. Тбилиси, «Заря Востока», 1938. – 366 стр.
3. Кандель Б.Л. О первом переводе комедии М.Ф.Ахундова на немецкий язык. ж. «Советское востоковедение», Изд-во АН СССР, 1956, № 3, стр.138-140.
4. Климович Л.И. Мирза Фатх-Али Ахундов и его творчество. «Книга и революция», 1938, № 12, с. 135-140.
5. Климович Л.И. Сборник реализма. (К творческой характеристике Мирзы Фатали Ахундова) // Климович Л.И. Из истории литератур Советского Востока. М., «Художественная литература», 1959, с.126-142.
6. Луппол И. Историческое значение творчества Мирза Фатали Ахундова// Газета «Бакинский рабочий», 1938, 28, 29 декабря.
7. Тагизаде С. Мирза Фатали Ахундов и Европа. Баку, 1991.

XÜLASƏ

Ədəbi əlaqələr prosesini araşdırmadan milli ədəbiyyatın inkişafını, onun ədəbi ənənələrindəki dəyişiklikləri, yeni ideyalarla zənginləşməsini izləmək, bədii mükəmməlliyinin təkamül yollarını araşdırmaq mümkün deyil.

Görkəmli maarifçi, dramaturq və tənqidçi M.F.Axundzadənin yaradıcılığı Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri tarixində xüsusi yer tutur. Azərbaycan ədəbiyyatı və fəlsəfi fikir tarixində mühüm yer tutan M.F. Axundzadənin yaradıcılığı hələ sağlığında rus və Avropa tənqidçilərinin diqqət mərkəzində olmuş, rus ictimai-estetik fikrinin nümayəndələri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Məqalədə M.F.Axundzadənin şəxsiyyəti və yaradıcılığına verilən qiymət araşdırılır. M.F.Axundzadənin 20-ci əsr rus

ədəbiyyatşünaslarının yaradıcılığı və Azərbaycanın maarifçi yazıçısının ədəbi əlaqələr tarixində oynadığı rol göstərilir.

Açar sözlər: ədəbi əlaqələr, ədəbi tənqid, tərcümə, ədəbi ənənələr, dramaturgiya.

РЕЗЮМЕ

Творческое наследие М.Ф.Ахундзаде в русской критике

Без исследования литературных связей невозможно проследить процесс развития национальной литературы, изменения её литературных традиций, обогащения новыми идеями, изучить пути совершенствования особенностей художественного мастерства.

Особое место в истории азербайджанско-русских литературных взаимосвязей занимает творчество видного просветителя, драматурга и критика М.Ф.Ахундзаде. Творчество М.Ф.Ахундзаде, занимающее важное место в истории литературы и философской мысли Азербайджана, еще при его жизни было в центре внимания русских и европейских критиков и получило высокую оценку представителей русской общественно-эстетической мысли. В статье изучается оценка, данная русской литературной критикой XX века творчеству М.Ф.Ахундзаде и той роли, которую сыграл азербайджанский писатель-просветитель в истории литературных связей.

Ключевые слова: литературные связи, литературная критика, перевод, литературные традиции, драматургия.

SUMMARY

The creative legacy of M.F. Akhundzade in russian criticism

The special place in a history of Azerbaijan -Russian literary interrelations borrows creativity M.F.Axundzadeh. Taking his a proper place in the history of Azerbaijan philosophy thought M.F.Axundzadeh's activity as far as in his life time had drawn attention to the Russian and European critics. In this article is looking the estimation by Russian literary critics creativity to Axundzadeh's and that role is studied which the Azerbaijan writer in a history of literary communications has played.

Keywords: literary relations, literary criticism, translation, literary tradition, dramaturgy.

ALMAS İLDIRIMIN MÜHACİRƏT DÖVRÜ YARADICILIĞINDA AZADLIQ İDEYALARI

Azərbaycan mühacirləri şeiriyyatının ən tanınmış, ən görkəmli yazarlardan biridir. "... tale yazısının dəhşətləri etibarilə bəlkə də birincisidir" (1, 3). O, Azərbaycandan didərgin salınmış, həm özünün, həm də ailəsinin başına bir çox faciələr gəlmiş, ölümle qarşılaşmışdır.

O vaxt hələ onun 20 yaşı var idi. Hətta A.İldırım ali məktəbdən (universitetdən) belə qovulmuş, müəyyən təzyiqlərlə üzləşmişdir. Siyasi cəhətdən etibarsız sayılan şair təzyiqlərə dözməyib azad yaşaya bilmir və ilk olaraq Dağıstana, sonra isə Xəzər dənizin o tayı olan Türkmənistana sürgün edilir. Öz alovlu şeirləri ilə A.İldırıma olan təqib orada da özünü gözlədi. O, buna dözməyib ailəsi ilə İrana gedərkən sərhəddə tutulur, işgəncələrə məruz qalır. Azad olandan sonra İranın bir çox şəhərlərində – Tehrandə, Təbrizdə və Məshəddə bir müddət vaxtını boş keçirir. Şair İranda olarkən şah rejiminin haqsızlıqlarına dözmür və Türkiyəyə mühacirət edir. Qardaş Türkiyədə azad nəfəs almağa başlayır. Yazdığı şeirlərini, məqalələrini mətbuatda çap elətdirir, hətta sovet dövründə çap etdirə bilmədiyi əsərlərini Türkiyədə nəşr etdirir. Həmçinin o, işlə də təmin olunur, bir müddət müəllimliklə də məşğul olmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatında qürbət poeziyasının min ildən artıq yaşı vardır. Taleyin hökmü ilə Vətəndən uzaqlarda yaşamağa məcbur olan onlarla sənətkarın əsərlərində qəribliyin, Vətənsizliyin acıları, ağrıları və göynərtisi əks olunmuşdur. Lakin onların heç birinin taleyi Almas İldırımın ömür yoluna bənzəmir. Onların heç birinin əsərlərində qürbət Almas İldırımın şeirlərində olduğu kimi ağır, çəkilməz dərdə, iztiraba çevrilmir. Bunun bir səbəbi şairin yaşadığı taleyin kəşməkeşlərindən, mürəkkəbliklərindən qaynaqlanırsa, digər səbəbi isə yaradıcılığının ruhundan, mahiyyətindən doğur.

Almas İldırımın ilk şeirləri geniş oxucu kütlələri tərəfindən rəğbətlə qarşılanırsa da, yuxarı dairələrdə narahatlıq doğurur. Əlbəttə, bu narahatlığın səbəbi dərc olunan şeirlərin məzmunundan daha artıq onun müəllifinin sinfi mənsubiyyəti, müsavətçilərlə əqidə birliyi, Türkiyələ əlaqələri, turançılıq məfkurəsi ilə bağlı idi. Elə bu illərdən də Almas İldırımın bir sənətkar kimi faciəli günləri başlayır. O, 1927-ci ildə tacir ailəsinə

* BDU. Filologiya fakültəsi, Mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə ETL-in elmi işçisi.

mənsub olduğuna görə yenidən qəbul edildiyi Bakı Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsindən xaric edilir. Şair sonralar memuar kimi qələmə alaraq "Qurtuluş" (Berlin) dərgisində çap etdirdiyi "Bakı xatirələri" adlı yazısında Azərbaycanda yaşadığı dövrdə bir sənətkar kimi qarşılaşdığı çətinlikləri, milli məfkurəli ədəbiyyata qarşı aparılan ideoloji mübarizələri əks etdirməyə çalışmışdır.

Almas İldırımın ilk sürgünü Dağıstana olarkən artıq o, Mahaçqala, Dərbənd şəhərlərində və bəzi bölgələrdə tanınmışdır. O, sürgün olarkən Bakıdan ayrıldığına acı xatirələrini göz yaşları içərisində "Əlvida Bakı!" şeirində təsvir edir:

*Əlvida, ey müşfiq ana, əlvida
Bu andan qəlbimdə nə dərin qəm var,
İçimdə bir sizi, gözümdə nəm var,
Əlvida, ey müşfiq ana, əlvida. (2, 44).*

Hər bir günahı olmayan şair, şeirin sonunda azadlıqdan necə məhrum olduğunu belə təsvir edir:

*Mənim günahım yox, məni bağışla,
Çox çarpışdım, düşdüm tufanla, qışla,
Bəzən salam göndər sən də bir quşa,
Getdiyin yer Türkünə əlvida.
Əlvida, ey gözəl Bakı, əlvida!
Sağlıqla qal, son sözüm bu, əlvida! (2, 45).*

Sürgündə olarkən şair bir çox şeir və poemalar yazmış, xalqların acınacaqlı həyat sürdükləri, çar Rusiyası dövründə azadlıq uğurunda çarpışdıqlarını ürək ağrısı ilə qələmə almışdır. Məsələn, onun "Acı günlər" şeiri buna misal ola bilər. İnsanlar nə qədər çalışsa da, yenə aclıq içərisində həyat sürürlər:

*Ac cılpaq işçilər bütün gününü
Çalışır onlarçın alın təriylə
Özünə borc bilmiş itin gününü
Döyüşür həyəcan zərbələriylə
Çalışır, özü ac, ailəsi ac,
Çalışır, aldığı muzdu, haqqı nə?
Çatmayır ancaq bir yemək haqqına
Heyf haqq verən yok, fəqət nə etsin? (2, 71)*

Rusiyanın o zaman odlar içində olduğunu, ağır həyatı, acınacaqlı günləri çar görüb sevinir, hətta ölüm əmri də verir:

*Ya ölüm, ya həyat budur san demək
Çar isə saraydan gülümseyərək,*

*Ölüm əmri vermiş, bütün bir ölkə
Atılmış tufanlar içinə bəlkə. (2, 71)*

Öz azadlıqları uğrunda mübarizə aparanları ləkələməklə "terror" adı verir, yazıq, zavallı insanları tuturdular:

*"Terror" – deyə yüzlərlə
İşçiləri tutdular.
Bağlayıb əl-qolunu,
Məhbəslərə atdılar. (2, 74).*

Almas İldırım "Səlim xan" poemasında da dağlıların vaxtilə çar Nikolayın zülmünə qarşı azadlıq uğrunda mübarizəsindən bəhs olunur. Səlimxan dağlara çəkilərək öz məsləkdaşları ilə birlikdə çar ordusuna qarşı mübarizə aparır, çeçen mahnısını oxuyur:

*Alay-la – la-yalay –yalay –la valay
Yalay –la aylay –valay –la aylay...
Dodaqlarında çınlar odlı çeçen mahnısı. (2, 58).*

Əsərdə çar müstəmləkəçilərinin çeçen xalqına etdiyi zülm, iztirab, onların Sibirə sürgün edilməsi ürəkəğrından, qəlbincidən lövhələrdə öz əksini tapmışdır. Çar atlı kazakları göndərməklə çeçen torpağını əhatə etmişdir.

Xalqın oğul və qızları evlərini, yurd-yuvasını tərk etmədikdə onları yəni dinc sakinləri öldürür, bir çoxlarını da sürgün edirdilər:

*Bir gün çardan əmr olundu
Ağ atlı bir qazağa,
Xəbər verin, Çeçen yurdu
Köçürülsün uzağa!
Yayıllarkən aullara
Kin dolusu bu xəbər,
Çatıb durdu qaşlarını
Hər çeçenli igid, ər. (2,62)*

Öz yurd-yuvasını belə tərk etmək istəməyənlər, gözü yaşlı dul qadınlar dərd-qəm içində yola düşərkən tez-tez çönüb yanan doğma yurdları olan Xoraçayı və onun dağlarını həsrətlə salamlayırdılar.

Sürgündə də çeçenlər vətən həsrəti ilə gözüyaşlı yaşayır. Şair bunu belə təsvir edir:

*Orada çeçenlər ağlar dururdu,
Dərələr səslənib dağlar dururdu.*

*Dumanlar acıqlı, yellər acıqlı
Terekdə quduran sellər acıqlı! (2, 68).*

Almas İldırımın "9 yanvar" şeiri, sanki "Səlim xan" poemasının davamıdır. Burada da çarın əmri ilə silahsız insanlara atəş açılır, qətlə yetirilirdilər. Xalqın səsi isə aşağıdakı misrada özünün göstərir:

*– Ay fəlakət, ay ölüm, çeynədiyin bu leşlər
Üzərində dalğalar, dənizlər çalxanacaq;
Göz yaşından və qandan yaranmış bir səltənət
Cəhənnəmlər içində parçalanıb yanacaq! (1,76)*

Məlumdur ki, 9 yanvarda çar Peterburqda yaşasa da, məgər xalqa zülm edilməsini görmürdümü? Əsərdə çarın əmr verib camaata atəş açdırmasından, heç bir günahı olmayan nümayişə çıxanları öz qanına qətlən olmasından bəhs edilir.

Əsər, demək olar ki, qüvvətli ziddiyyətlərlə seçilir. Burada iki istiqamət təsvir olunur. Birinci, Qış sarayının daxili, ikinci, sarayın xarici. Əlbəttə sarayın xaricində haqqı çeynənən kütlə, qışın şaxtasında ayaqyalın, başıaçıq, ac insanlar. Çarın əmri ilə öz azadlıqları üçün çalışan silahsız nümayişçilərə atəş açılır, onlar qətlə yetirilirlər.

Almas İldırım əsəri yazmaqla təkcə çeçen xalqını deyil, sovet dönəmində yaşayan müxtəlif respublikaların da xalqlarını nəzərdə tutur.

Elə götürək Azərbaycanı. Tarix də sübut edir ki, istər çar Rusiyası dövründə, istərsə də Sovetlər birliyi zamanı xalqımızın başına çox müsibətlər gəlmişdi. Hələ 1905-1906-cı illərdən bəri erməni-müsəlman davasında, hazırkı Qarabağ müharibəsində qocalar, uşaq qadınlar, uşaqlar, gənclər çox qırğınla qarşılaşdı. Erməni şovnistləri tərəfindən qətlə yetirildi.

Hətta 37-ci illərdə çox ziyalılarımız məhv edildi, çox insan Qazağıstana, Uzaq Şərqə Sibire sürgün olundu. Məhz A.İldırım da çar Rusiyası dövründə, sovet İttifaqının əvvəllərində mühacir bir şair kimi öz doğma Vətənini tərk edib, didərgin düşdü, xarici ölkələrdə yaşamağa məcbur oldu.

Almas İldırım uzaqgörənliklə bilirdi ki, gec-tez çar hökuməti dağılacaq, azad bir ölkə yaranacaqdır. Şair də bunun üçün zavallı xalqın mübarizəsinə qoşulur. Anasına

yazdığı məktubdan məlumdur ki, onun yolu ancaq azadlıq uğrunda mübarizə yoludur. O, həmçinin "Ananın qızına" şeirində yazır:

*...Bir zaman yurdumun qaranlıq qalan
Bucaqlarında sən ağlamazmydın?
Hürriyyət eşqilə coşub çırpınan
Anamın ürəyin dağlamazmydın?
Fəqət indi harda o dərin-dərin
Həzin nalələrin, iniltilərin?
Söylə, ağ günlərə çıxdınmı bir gün?
Zülmün heykəlini yıxdınmı bu gün? (2,41)*

Almas İldırımın sürgün həyatı yaşaması onun yaradıcılığının məzmununa ciddi təsir göstərmiş, mövzularının həddlərini genişləndirmiş, ictimai baxışlarında əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Şairin sürgün illərində qələmə aldığı "Dağlara vida", "Türküm", "Qütbətdə", "Qərib quşuma", "Hanı", "Köpet dağlara", "Mənim incim", "Yaralı olmasaydı", "Nə olurdu", "Bir səs gəlir uzaqdan", "Amudəryaya çağırış", "Gənclərdə ümidim var" və s. şeirləri bunu aşkar şəkildə göstərməkdədir. İlk şeirlərindən fərqli olaraq sürgündə yazılan poetik nümunələr Vətəndən, doğma insanlardan ayrılığın şairin ruhunda yaratdığı təlatümləri əks etdirməkdədir.

Azadlıq mövzusu Almas İldırımın bir çox şeirlərin əsasını təşkil edir. O, hər şeyi azad görmək istəyir. Buna görə də "Bir gün gələcək" şeirində yazır:

*Hürr bir dünya, hürr bir gün, hürr bir Tanrı, hürr bir yol,
Hürr bir həyat, hürr vicdan, hürr bir qafa, hürr bir qol,
Hürr bir şeir, hürr bir eşq, hürr bir məskən, hürr əmək,
İnsan oğlunun əsil hürr cənnəti bu demək!*

Göründüyü kimi, A.İldırımın hər şeydən əvvəl, ideyası yalnız Azadlıq! Azadlıq! Yenə də Azadlıqdır!

ƏDƏBİYYAT

1. Bəkir Nəbiyev. Didərgin şair. Bakı, 2005.
2. Almas İldırım. Seçilmiş əsərləri. Bakı "Öndər". 2004.
3. E.Bəşirova. Milli azadlıq mübarizi Almas İldırım. Bakı, Qartal, 1999.

XÜLASƏ

Məqalədə A.İldırımın sürgün illərində azadlıq ideyaları əsas yer tutur. Şair ilk dəfə olaraq Dağıstana, sonra da Türkmənistana sürgün edilir. O, həmin ölkələrdə də öz ideyasından dönmür, şeirlərində ancaq azadlıq mövzunu irəli çəkir.

Çarizm dövründə insanların necə acınacaqlı həyat sürməsi A.İldırımın poeziyasının əsasını təşkil edir. Xüsusilə də çeçenlərə qarşı edilən zülm hər şeyi açıqlayır. Onların sürgün edilməsi əmrinin verilməsi, əmrə tabe olmayanların güllələnməsi və s. Bununla bərabər, məqalədə bəzi hissələrdə xalqa edilən zülm öz əksini tapır.

Açar sözlər: Almas İldırım, mühacir, sürgün illəri, şeir, azadlıq, Dağıstan, Türkmənistan.

РЕЗЮМЕ

Мехин Гулиева

Идеалы свободы в творчестве Алмаза Илдирыма в период эмиграции

В статье основное место отведено рассмотрению свободолюбивых идей А.Йылдырыма в годы эмиграции. Поэт был сослан сначала в Дагестан, а затем в Туркменистан. Будучи на каторге, он по-прежнему не отрекается от своих идей, и в его стихах выдвигается на первый план только одна тема – тема свободы.

Основу поэзии А.Йылдырыма составляет изображение тяжелой жизни людей в период царизма. Особенно поэт раскрывает жестокое отношение к чеченцам: приказ об их депортации, расстрел тех, кто не подчинялся приказам и т. д. Наряду с этим, в статье также нашло отражение притеснение народа в некоторых частях страны.

Ключевые слова: А.Йылдырым, эмиграция, годы эмиграции, стихи, свобода, Дагестан, Туркменистан.

ABSTRACT

Mehin Guliyeva

Ideals of freedom in Almas İldırım's creativeness in the emigration period

In the article, the main place is reserved for the discomination of the freedom - loving ideas of Almas Yildirim during the years of emigration. The poet was exiled first to Dagestan, and then to Turkmenistan. Being in hard labor, he still does not renounce his ideas, and only one idea is put to the fore in his verses – the idea of freedom.

The basis of the Almas Yildirim's poetry are the describes of the difficult life of people during the tsarist period. Especially the poet reveals a cruel attitude towards Chechens: an order about their deportation, the shooting of those who did not obey orders, etc. Along with this, the article also reflected the oppression of the people in some parts of the country.

Keywords: Almas Yildirim, emigration, emigration period, poems, freedom, Dagestan, Turkmenistan.

Rəyçi: professor İsmayıl Məmmədov

PIR SULTAN ABDAL POEZYASININ FƏLSƏFİ İDEYASI

GİRİŞ

Pir Sultan Abdal türk xalq şeirində özünəməxsus yeri olan ozandır. Onun yaradıcılığının əsas qolunu Yaradana, Müqəddəslərə həsr etdiyi seirlər təşkil edir. Xalq-ozan ədəbiyyatında sufi təriqəti ilə diqqət çəkən Pir Sultanın şeirlərində, Tanrının “Dünyanın Əşrəfi” kimi yaratdığı İNSANLARI məhz həmin mənəvi uçalıqdan enməməyə və ONUN bəxş etdiyi saf duyğuları seytani əməllərə dəyişməmək kimi fəlsəfi ideyası ön plandadır.

Pir Sultan Abdal şeirlərinin mövzu istiqamətləri

Pir Sultan Abdal şeirləri bütövlükdə insanlığın mənəviyyat güzgüsüdür. Onun seirlərində mənəviyatı məhv edən : halal-haram, dünya malına düşkünlük, duz-çörəyə arxa çevirmək, şübhələrlə yaşamaq, yalan danışmaq və s. kimi şeytani əməllərdən uzaqlaşmağa çağırış motivləri önəmli yer tutur. Bu çağırışda şair, Müsəlman dünyasının üz tutacağı, sevəcəyi və şükr edəcəyi bir Qüdrətin ancaq Allah olduğunu təlqin etməklə yolundan azmışlara doğru yol göstərəcəyə çalışır. Bu çağırışın “Biri Səbir Biri Şükür bir Dua” şeirində daha zəngin boyalarla təsviri diqqət çəkir:

Muhammed`in üç beni var yüzündə

Biri Sabır biri Şükür bir dua

Kudret ilə yanar anın çırağı

Biri Sabır biri Şükür bir dua (Pir Sultan,2004: 35)

Bu misralardan göründüyü kimi Pir Sultan burada 2 məqamı diqqətə çatdırmağa çalışmışdır :

1. Allahın müqəddəs titullarının Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə) üzündə xallar kimi təsvirini verməklə, Onun yerdə Tanrı Elçisi olması məqamını;
2. Səbirli, şükran və duaçı olan Allah qulunun daim muradına erəcəyi fəlsəfəsini;

* Bakı Dövlət Universiteti. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə ETL-nin müdiri, dosent.

Şükür imiş hər işləri bitirən
Mümin kulu rahmetinə yetirən.. (Pir Sultan,2004: 35)

Və ya

Sabir imiş şu dünyanın temeli
Verdiği nasibe Şükür demeli... (Pir Sultan,2004: 35)

Pir Sultan Abdalın şeirlərində insanları mənəvi təmizliyə çağırış motivlərindən; halal-haram məsələsi və dünya malına hərislik meyillərinin tənqid edilməsi, onları Haqqa sığınmağa yönəldilməsinə xidmət edir . Maraqlı hal budur ki, eyni mövzunun 3 adda : “Dünya benim deye köksünü germe”, “Gafil gezmə şaşkın”, “Meyil vermə nasa murdar olursun” adları ilə və ifadə tərzindəki cüzi fərqli təqdimi eyni şeirin toplama zamanı müxtəlif insanlar tərəfindən söylənməsi ilə əlaqədar ola bilər.

Bu şeirdə Pir Sultan Abdal dünya malına meyl etməyin mənasızlığını çox təsirli şəkildə diqqətə cəlb edərək:

Dünya benim diye göğsünü germe
Dünya kadar malın olsa ne fayda
Söyleyen dillerin söylemez olur.
Bülbül kimi dilin olsa ne fayda. (Pir Sultan,2004: 67)

– deməklə, ölüm gəlirən nə mal-mülk, nə də bülbül kimi ötən dilin dadına çatmayacağını qeyd edir .

Sen de dersin söz içinde sözüm var
Çalarsın çırpırsan oğlum kızım var
Senin şunda üç beş arşın bezin var
Bütün dünya malın olsa ne fayda – (Pir Sultan,2004: 67)

Və ya

Yalan söyler kov giybetten geçmezsin
Helalını haramını seçmezsin
Kesilir nesibin su da içmezsin
Akan çaylar senin olsa ne fayda (Pir Sultan,2004: 67)

--söyləyən şair, halal – haramı unudaraq, əyri yollarla oğul – qız üçün topladığı var – dövlətdən ölüm zamanı ona çatacaq son qismətin “üç, beş arşın bez” olaçağını, yalan danışanın, qiybət edənin Allah məqamında bağışlanmayacağını deməklə, bu mənfi hallardan insanları çəkəndirməyə çalışır.

Xalq arasında dost namərdliyi, duz – çörəyə arxa çevirmək barədə yaranan zərbü- məsəllər, atalar sözlərinin Pir Sultan yaradıcılığındakı təsviri öyüd xarakterlidi.

Məsələn, xalq arasında “Sirrini dostuna demə, dostunun da dostu var” atalar sözünün bu Ulu Ozanın təqdimində yaxın dostundan hər zaman zərbələr almış, acı xatirələr sahibinin obrazı göz önündə canlanır.

Bir öğütüm vardır sana söyleyem
En iyi dostunda sakın sen seni...

Gelir senin ile güler de oynar
Ardınca önünce ayıbın söyler
Bir vakıt gelince önüne çıkar...

Gelir senden önce yükseğe çıkar
Gözlerinden kanlı yaşını döker
Ayağın kayınca urganın çeker
En iyi dostundan sakın sen seni (Pir Sultan,2004: 75)

Bu şeirdən görüldüyü kimi şair ən yaxın dostu belə sır verməməyi məsləhət görür. Çünki, arada azca narazılıq olunca sirrini, ayıbını hər kəsə yayar. Bu mövzunu “Gönül” şeirində daha da mükəmməlləşdirərək, duz – çörəyə xəyanət etməni ən pis hal kimi dəyərləndirir və insanları bundan çəkəndirməyə çalışır. Örnəyə diqqət edək:

Bir kardaşa meyil verib
Tuz ile ekmeğin yiyip
Azaçık noksanını görüp
Tez başına kakma gönül (Pir Sultan,2004: 100)

Pir Sultan Abdal yaradıcılığının əsasını öyüd – nəsihət xarakterli şeirlər təşkil edir.

Bu öyüdlərdə ən çox diqqət çəkən məqam şeytani əməl sayılan şübhənin insan qəlbində məskən salmasının Allahın sevmədiyi hal kimi təsviri maraqlıdır.

Şübhə getirme gönlüne
Hak perde çeker önüne (Pir Sultan,2004: 119)

-deməklə onları bu əməldən uzaq durmağa çağırır. Şeytanın şərindən uzaq olmaq üçün insanların Tanrıya şükr etməyini və Məhəmməd peyğəmbərin yolunu tutmağını tövsiyə edir. Örnəyə diqqət edək:

Uymasın kör şeytanın sözüne
Dön gidelim Muhammed`in izine

Kul olanın uyku girməz gözüne

Her sabah, her sabah yalvarır kullar (Pir Sultan,2004: 125)

İnsan Haqqı dilində deyil, qəlbində duyarsa O, şeytani əməllərdən xilas ola bilər.
(burada Pir Sultan ideyaları Nəsiminin Həqq məndədir fəlsəfəsi ilə səsleşir)

Kalbinde Hakk`ın yok dilinden kayrı...

Alnında günah çok terinden kayrı...

Ve ya

Hakk cemine varıb Hakk`ı görmezsın

Karşında kız ile gelinden gayrı

Kız, geline bakan sofu degildir

Kalbinin ecesi safı degildir.. (Pir Sultan,2004: 126)

Şair bu misralarda dilində deyil, qəlbi ilə Haqqa yaxın olan və alın təri ilə yaşamağın şər qüvvələrə qalib gəlmənin yolu kimi dəyərləndirir. Haqq cəminə Haqqı duymaq üçün deyil də, başqasının qız, gəlininə baxmaq bəhanəsi ilə gələnlərin şeytani hisslərlə yaşadığı fikrini irəli sürməklə:

Gəlmə sən hak ceme yeri degildir,

Gelsen de yerin yok gülhandan qayrı, (Pir Sultan,2004: 125)

-deyə saf niyyətli olmayanın "Hak ceminde" yeri olmadığını qeyd edir.

Pir Sultan Abdal şeirlərinin tərbiyəvi didaktik gücü danılmazdı. Tərbiyəvi didaktikanın təsir gücü daha çox "Üfürdüyüm çərağı", "Var git Arap, var git "şeirlərində diqqət çəkir. Bu seirlər bütünlüklə İnsanlıq kodeksidir.

Üfürdüyüm çərağı yandıramadım

Könlümü yüksekden endiremedim

Ac doyurub, susuz kandıramadım

Men nece varayım Hak divanına...

Ulu yol üzerine köprü yapmadım

Hatırlar hoş edib gönül yapmadım

Hakk`ın emrettiği yola gitmedim

Men nice varayım Hak divanına

Ben yükümü tutdum kaba söz ile

Günahlar kazandım ela göz ile... (Pir Sultan,2004: 196)

Pir Sultan Abdalın insanlıq kodeksinin şərtləri bu şeirdə aydın təsvir olunub.

1. Xudpəsənd olmamalı, alçaq könüllü olmalı (özünü hər kəsdən üstün tutmamalı);

2. Xeyirxah işlər görməli (Bu motivə qədim dastanlardan üzü bəri rast gəlirik. Hətta uzun müddət övladı olmayan şəxs Allaha xoş getsin deyə ac görəsə doyurur, paltarı olmayanı geyindirir, Ulu yollar üzərinə körpülər, yollar saldırır.);
3. Xətiqləri xoş etməli, könül yıxmamalı;
4. Qaba söz deməməli, günah qazanmamalı”
5. Haqqın buyurduğu yolla getməli;

Sairin təqdimatında bu sifətlərə malik olmayan kəslər Haqq dərğahında günahlıdırlar. Və ya “Var git arap var git” seirində

Anama babama hata mı dedim

Pirim rehberime öte mi dedim.

Müsaibdən uğrun lokma mı yedim... (Pir Sultan,2004: 197)

—misralarıyla ata - anaya hörmətsizlik edən, ustadına kəm baxan, cəmdə toplananlardan gizlin tikə yeyənlərin, paylaşma dəyərlərinə sadıq qalmayanların cəzalı olduqları fikrini irəli sürməklə, insanları bu cür mənfi hallardan çəkəndirməyə çalışır və onları Haqq yoluna dəvət edir. (“Cəm” Ələvi və Bəktəşilərin toplantı məclisləridir. Bu məclislərdə “lokma” paylanır. Paylanan “lokma”ları həmişə yemək olmaz. Oxunan duanın bitməsinə gözləmək lazımdır. Bu ritualın təqdimatı zamanı insanlara 2 mənəvi dəyər aşılır: 1. səbir, 2. paylaşma. Duanın bitməsinə **səbirlə** gözləyərkən nəfsinə hakim olmağın və bu müddət ərzində “Cəm”ə toplaşanlar arasında “lokma” çatmayanları fərq edərək “öz tikənsini onlarla bölmək” qaydasının qoyulması **paylaşmaq, yardımlaşmaq** kimi mənəvi dəyərlərin aşılmasına xidmət edir.)

“Yürü bre yalan dünya” şeirində Pir Sultan Fani dünya fəlsəfəsi ideyasından çıxış edir:

Bak şu kasa, bak şu göze

Ciger kebab oldu köze

Muhammadi* bir top beze

Saran dünya degil misin. (5,s. 215)

İnsanları axirətlərini qazanmaq və Haqq Divanına üzü ağ getmək üçün Xeyir əməl sahibi olmağa səsləyir.

* Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s)

NƏTİCƏ

Bütün bu təhlillərdən bir nəticə hasil olur ki, Pir Sultan Abdal şeirlərinin mənəvi qüdrəti onun toxunduğu mövzuların əhatə dairəsinin genişliyi ilə ölçülməlidir. Ali dəyərlərə dayanan bu mövzuların hamısının ağırlıq mərkəzi bir nöqtədə birləşir: **İNSAN !!!**

ƏDƏBİYYAT

1. Ali Balım, Pir Sultan Abdal. Hayatı və şiirləri, İstanbul, 1957. 169 s.
2. Asim Bezici, Pir Sultan- Yaşamı, kişiliği, sanatı, etkisi, bütün şiirləri, İstanbul, 1986. 453 s.
3. Hasan Aktaş. Çağdaş türk şiirinde mutasavvıflar. Yort Savul yayınları, Rize, 2008. 31.
4. Sabahattin Eyüboğlu. Pir Sultan Abdal, Cem yayın evi, İstanbul, 1977. 208 s.
5. Pir Sultan Abdal. Siirleri. www.antoloji.com – Kültür ve sanat. .2004. 216 s.

XÜLASƏ

Məqalədə Pir Sultan Abdal şeirlərində mənəviyyata dayanan: halal-haram, dünya malına düşkünlüyün sonunun olmaması, kəsilən duz – çörəyə arxa çevirməmək, hər kəslə sirr bölüşməmək, şübhələrlə yaşamın, başqasının qız, gəlininə pis gözlə baxmanın, yalan danışmanın şeytani əməl olmasını, şeytana uymamaq üçün isə Allahın qullarının hər zaman ona şükr etməsinin gərəkliyini, Haqqı dilində deyil, könlündə duyması və s. kimi motivlər örnəklər əsasında incələnilir.

Açar sözlər: Pir Sultan Abdal, poeziya, fəlsəfi, Haqq, ideya..

Незакет Гусейнова

РЕЗЮМЕ

Философская идея поэзии Пира Султана Абдала

В статье говорится о стихотворениях Пир Султана Абдала. Здесь исследуются такие характерные для его творчества вечные мотивы, как добро и зло, зависть, неблагодарность, ябедничество, вождение к чужой девушке или невесте, ложь, являющиеся, по мнению автора, проделками дьявола. Поэт на

основании примеров показывает пути избавления от этих пороков, а также необходимое для этого постоянное прославление Аллаха, отмечая, что Истину надо прочувствовать сердцем, а не словами.

Ключевые слова: Пир Султан Абдал, поэзия, философия, Божество, идея.

Nazakat Huseynova

SUMMARY

The philosophical idea of Pir Sultan Abdal's poetry

The article is spoken about Pir Sultan Abdal's poems. It explores such characteristic of his work timeless motifs like good and evil, envy, ingratitude, wordtransfer, lust for someone else's girlfriend or fiancée, fraud, which are, according to the author, the devil's tricks. Therefore, on the basis of examples showing the way to get rid of these vices, and the need for constant praise of God, noting that the Truth must feel the heart, not words.

Key words: Pir Sultan Abdal, poetry, philosophical, Deity, idea..

DİLÇİLİK

Əhəd CAVADOV*

ehed_cavadov@mail.ru

SÖZ YARADICILIĞININ TƏDRİSİ

Söz yaradıcılığının tədrisi zamanı bu bəhsin məqsəd və vəzifələri açıqlanır, leksik-morfoloji və leksik-semantik üsullarla yeni sözlərin əmələ gəlməsinə dair bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşdırılır. Bu bəhsin proqramda (kurikulumda) müstəqil şəkildə tədris olunması nəzərdə tutulur.

Söz yaradıcılığı dildə lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır və bununla bağlı dilin inkişaf qanunları ilə nizamlanır. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının üç prosesi mövcuddur: leksik, morfoloji və sintaktik.

Leksik yolla söz yaradıcılığı tədrisi olunarkən bu məsələlərə diqqət yetirilməlidir: dialekt və şivələr hesabına söz artımı, alınma sözlər hesabına söz artımı, yeni məna kəsb etmək hesabına söz artımı, fonetik tərkibin dəyişməsi ilə söz artımı, düzəltmə sözlərin sadələşməsi hesabına söz artımı, mürəkkəb sözlərin sadələşməsi hesabına söz artımı (3, 121-136).

Dialekt və şivələr hesabına söz artımını öyrədilərkən dialektlərin dil üçün zəngin material mənbəyi olduğuna fikir verilməlidir; onlar həm “saxlanc kisəsi”, həm də ədəbi dilin söz mənbəyidir. Dilimizin qədim dövrlərində mövcud olan bir sıra söz və ifadələr dialektlərdə “yaşayır”, digər tərəfdən vaxtilə dialekt sözləri kimi meydana çıxmış xama, budamaq, güzəm tipli sözlər ümumişləklilik səciyyəsi daşıyır.

Alınma sözlərin dilə daxil olması tarixi-coğrafi əlaqələrlə bağlıdır. Dilimizə əvvəlcə ərəb-fars, daha sonra rus-Avropa dillərindən sözlərin keçməsi məhz bu əlaqələrlə bağlıdır. Bəzi sözlər öz şəklini elə dəyişir ki, onları tanımaq olmur: ağıl, qiymət, kışmış, fındıq, fənər. Elə sözlər də vardır ki, ayrı bir dilin köməyi ilə dilimizə daxil olur; məs.: çamadan sözü farscadan rus dilinə, rus dilindən də dilimizə keçmişdir.

* Bakı Dövlət Universitetinin dosenti.

Sözün çoxmənalılığı və omonimləşməsi də yeni mənanın yaranmasına səbəb olur; məs.: burun sözü “ayaqqabının burnu”, “gəminin burnu” ifadələrində çoxmənalılıq, “Çelyuskin burnu” ifadəsində omonimlik kəsb edir və dildə söz artımına səbəb olur. Omonim və ona bənzər sözlər (omograf, omofon, paronim) dildə yeni sözlərin yaranması ilə yanaşı, həm də aşiq ədəbiyyatında cinas sözlərlə qarşılaşdırılır. Müəllim bu problemin həllində fənlərarası əlaqədən istifadə edə bilər.

Yeni məna kəsb etmək yolu ilə söz yaradıcılığına isimlərdən isimlərin törəməsi, substantivləşmə, atributivləşmə, adverbiallaşma kimi prosesləri də aid etmək olar. Bir nitq hissəsinin digər nitq hissəsinin xüsusiyyətlərini daşması izah edilərkən anlayışın çıxarılması və klaster metodlarından istifadə olunmalıdır. Məsələn, adverbiallaşmanı öyrədikdə anlayışın çıxarılması belə şərh edilir: Söz daha çox sifətlərlə qrammatik omonim olur, bəzi qeyri-müəyyən saylar öz məna çalarlarını saxlayır, söz öz mövqeyini dəyişərək, feildən əvvələ gəlir, hərəkət və ya əlamətə aid olur.

Müəllim digər prosesləri də bu şəkildə izah edə bilər.

Fonetik tərkibin dəyişməsi nəticəsində söz yaradılması fonetika ilə inteqrasiyanın yaradılmasını tələb edir. T~d, r~z, ç~c səslərinin bir-birini əvəzləməsi yolu ilə dağ~tağ, qurut~qurud, göz~gör, uc~uç paralellərinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Müasir türk dilində görükmək sözünün gözükmək şəklində işlənməsi də buna nümunə ola bilər.

Düzəltmə sözlərin sadələşməsi hesabına baş verən söz yaradıcılığı dilin tarixi dövrü ilə bugünkü vəziyyətin müqayisəsini ön plana çəkir. Məsələn, dağılmaq, dağıtmaq, dağıntı, dağınıq tipli sözləri müqayisə edək. Bunlardan birinci və ikincisi feil, üçüncüsü isim, dördüncüsü isə sifətdir, kökləri dağ sözüdür. Lakin müasir dilimizdə işlənən dağ sözünün bu köklərin heç biri ilə əlaqəsi yoxdur.

Dilimizdəki qıraq, qırğı, qırov, qırx, qırıq sözlərinin “qır(maq)” kökü ilə əlaqəsi itmişdir. “Qır” isminin də bu sözlərlə bağlılığı yoxdur. Lakin qırma, qırıq, qırıntı, qırılmaq sözləri qır(maq) feildən əmələ gəlmişdir və eyniköklü sözlərdir. Müəllim belə nümunələrin sayını iatənilən qədər artırabilir.

Mürəkkəb sözlərin tərkibində baş verən səs dəyişmələri, səs ixtisarlari, sözlərin kök etibarilə öz funksiyasını itirməsi onların sadələşməsinə gətirib çıxarır. Prof. S.Cəfərov bu sözlərə nümunə olaraq, bilərzik, qardaş, Ağamməd, dedi-qodu, əşi sözlərini qeyd edir (2,136). Söz yaradıcılığının bu hissəsi tədris olunarkən dilçiliyin etimologiya sahəsi ilə inteqrasiya yaratmaq, yeri gəldikcə ədəbi dilin tarixinə baş vurmaq lazımdır.

Morfoloji yolla söz yaradıcılığının mahiyyəti köklərə leksik şəkilçilərin artırılması ilə bağlıdır. Bu zaman ad düzəldən, feil düzəldən və zərf düzəldən funksiyaları diqqətlə nəzərdən keçirilməi, nitq hissələrinin bir-birinə keçməsi və bir-birindən törəməsinə fikir verilməlidir. Bu zaman şəkilçilərin mənə ardıcılığı xüsusilə maraqlıdır. Məsələn, boşaltdırılan sözüne diqqət yetirsək, belə bir mənzərənin şahidi olarıq: addan feil, feildən feil, feildən feil, feildən feil, feildən feil, feildən ad.

Bəzi şəkilçilər söz köklərinin mənasını itirməsi və ya fonetik dəyişikliyə uğraması nəticəsində kökün tərkibinə daxil olur və sadə söz kimi çıxış edir. Məsələn, -anaq,-ənək şəkilçisi sızanaq, tozanaq, döyənək, biçənək sözlərində yeni sözlər yaratdığı halda, kəpənək,bacanaq sözlərində şəkilçi kimi ayrılır.

Morfoloji yolla söz yaradıcılığına nisbətən məhdud olan sintaktik yolla söz yaradıcılığı tədris olunarkən ayrı-ayrı sözlərin birləşərək bir vahid yaratması əsas şərt kimi götürülür. Bu zaman mürəkkəb sözlərin mənaları, komponentlərin leksik-semantik tipləri, tərkib hissələri arasındakı forma və məzmun xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Mürəkkəb sözlərin tədrisi zamanı vacib olan məsələlərdən biri və ya birincisi onların yazılışı ilə bağlıdır. Alimlərin bir qismi (məs.: prof. Y.Seyidov) yalnız bitişik yazılanları mürəkkəb söz hesab edir, defislə yazılanları şərti olaraq, mürəkkəb söz adlandırırlar. Ayrı yazılanlar isə söz birləşmələri sayılır. Ənənəvi təlim sistemində əsaslanan alimlər isə (məs.: prof. S.Cəfərov) bitişik, defislə və ayrı yazılanları birmənalı şəkildə mürəkkəb söz hesab edirlər.

Tədris zamanı sözün quruluşca növləri haqqında bu bölgü daha güclü mövqe qazanmışdır: bitişik, defislə və ayrı yazılanlar

İbtidai siniflərdə söz yaradıcılığı və sözün tərkibinin morfologiyaya aid olması və onun daxilində öyrədilməsi əsas metodik istiqamət hesab edilir. II sinifdə şagirdlər sözün morfoloji tərkibi ilə tanış olur, III və IV siniflərdə isə bu iş ayrı-ayrı bölmələrdə davam etdirilir. Metodik ədəbiyyatda bu işlərin daha çox praktik yolla aparılması ön plana çəkilir (2,172-179) .

“Sözün tərkibi və söz yaradıcılığı”na dair dil qaydaları V sinif dərslində aşağıdakı kimidir: kök və şəkilçi, leksik və qrammatik şəkilçilər, sözün başlanğıc forması, şəkilçilərin variantları, bir cür yazılan şəkilçilər,sözünü şəkilçilər, söz yaradıcılığı, düzəltmə sözlər, eyniköklü sözlər, mürəkkəb sözlər, defislə yazılan mürəkkəb sözlər.

MMV-də 4.1.2. standartının 3-cü hissəsində şagirddən tələb olunur:

*sözü kök və şəkilçiyə ayırmaq;

- *leksik və qrammatik şəkilçilərin funksiyalarını fərqləndirmək;
- * sözün kökü ilə başlanğıc formasını fərqləndirmək;
- *ikivariantlı və dörd variantlı şəkilçiləri fərqləndirmək;
- *bir cür yazılan şəkilçiləri eyni cür yazılan sözlərdən fərqləndirmək (-daş, -kar, -xana);
- *sözlərdə sözünü şəkilçiləri müəyyən etmək;
- * düzəltmə və mürəkkəb sözlərin yaranma yollarını müəyyənləşdirmək;
- * eyniköklü sözləri müəyyən etmək;
- *sözləri quruluşuna görə fərqləndirmək (5,16-17).

Bu bəhsin tədrisi zamanı orta məktəbdə öyrədilən ilk problem “kök” və “şəkilçi” anlayışlarının öyrədilməsidir. Bu zaman kökün leksik məna bildirən ən kiçik hissəcik olması, şəkilçinin isə ayrılıqda məna ifadə etməməsi, yalnız kökə artırılan zaman müəyyən leksik və ya qrammatik məna bildirməsi ön plana çıxılır.

Verilən çalışmalardan istifadə yolu ilə mətndə altından xətt çəkilmiş sözlərin kök və şəkilçiyə ayrılması tələb olunur. Bu dil qaydasına dair verilən “Bilirdim ki, gələcəksən” mətnində “döyüşlərdən” , “yağan” , (güllə) “yağışı”, “əsgərlərimizə” sözləri kök və şəkilçiyə ayrılır və sözlərin sadə və düzəltmə olması müəyyənləşdirilir. Digər çalışmalardan da bu şəkildə istifadə olunur. Sonuncu çalışmada fəndaxili əlaqədən istifadə yolu ilə vurğu haqqında bilgi təkrarlanır; “yazdır” sözündə -dır şəkilçisinin hansı cümlədə vurğulu, hansında vurğusuz olduğu mənimsənilir:

1. Məktubu qızına yazdır...~ 2. Artıq yazdır(6).

“Sözün tərkibi”nin tədrisi zamanı şagirdlərin lüğət ehtiyatı zənginləşir, orfoepik-orfoqrafik qaydalar praktik olaraq öyrədilir, ədəbi dil normaları mənimsənilir. Bu bəhsin öyrənilməsində birinci məsələ “kök” və “şəkilçi” anlayışının dəqiqləşdirilməsidir. Müəllim şəkilçiyəbənzər və ya həm şəkilçi, həm də kök kimi işlənə bilən daş, qan, siz,sən, inci, iş, aş tipli sözləri mətn daxilində işlətməklə onların bəzən konkret olaraq leksik məna bildirməsini, bəzən isə yalnız kökə qoşulduqda müəyyən qrammatik məna ifadə etməsini şagirdlərə çatdırmalıdır (Müq. üçün: Daş yerə düşdü~Biz bu ölkənin layiqli vətəndaşırıq). Metodik ədəbiyyatda kök və əsas məsələsinin dəqiqləşdirilməsindən danışılır: Məsələn , yazıçılıq sözündə sözün kökü yaz, əsası isə yazı hesab edilir. Orta məktəb dərslərlərində isə sözün kökündən və başlanğıc formasından danışıldığı halda, sözün əsasından danışılmaz. Fikrimizcə, nümunə kimi verilən söz belə təhlil edilməlidir: bu sözün kökü feil, başlanğıc forması isə isimdir, o (yazıçılıq), “yazıçı” ismindən yaranmışdır.

Prof. M.Hüseynzadə kökün əlamətlərindən danışarkən “Kök sözün əsasını təşkil edir” fikrini irəli sürür (4,7). Prof. Y.Seyidovun bu məsələyə münasibəti isə birmənalıdır: “Azərbaycan dilçiliyində “sözün kökü” və “sözün əsası” istilahlardan istifadə edilir və hər ikisi üçün bir-birindən fərqli dil faktı axtarılır. Belə fakt tapılmadığından süni şəkildə uyğunlaşdırma aparılır; ya da bu terminlərdən istifadə edilərək, eyni dil faktı üçün gah “kök”, gah da “əsas” terminlərindən istifadə edilir...kök və əsas anlayışları və bu anlayışlara aid terminlər flektiv dillərin faktlarına əsasən meydana gəlir” (8,34).

Şəkilçilərin variantlılığı bu bəhsin vacib məsələlərindəndir və fəndaxili əlaqədən istifadə yolu ilə öyrədilməlidir. Burada ahəng qanununa əsasən, onların iki və dörd cür yazılması qeyd olunmalı, bir cür yazılan şəkilçilərin isə ahəng qanununa tabe olmaması göstərilir. Bu zaman şəkilçilərin omonimliyi də diqqətdən yayınmamalıdır. Məsələn, -dır, -dir, -dur, -dür həm leksik (feildən feil düzəldən), həm də qrammatik şəkilçi kimi çıxış edir.

Kök və şəkilçi anlayışı tədris olunarkən kök və şəkilçi arasında işlənən bitişdirici samitlərə də fikir verilməlidir (n, y, s). Yaddan çıxartmaq olmaz ki, bu samitlər bir çox hallarda şəkilçiyə qoşulur və şəkilçi o şəkildə də adlandırılır: məs.: -ın,-in, -un, -ün; -nin, -nin, nun, nün və s.Bəzi hallarda isə bitişdirici samit ayrıca ayrılır; məs.: Ondan xoşum gəlir cümləsində bitişdirici samit nə kökə, nə də şəkilçiyə daxil olur.

Söz yaradıcılığı öyrədilərkən tədrisə sadə sözlərin izahından başlamaq tələb olunur: sadə sözlər tək-cə kökdən ibarət olmur, tərkibində qrammatik şəkilçilər olan sözlər də sadə sayılır; məs.: “ev” sözü sadə olduğu kimi, “evimiz”, “evlərimiz”, “evimizdəyəm” sözləri də sadə hesab olunmalıdır. Yeni mənalı söz isə kökə leksik (sözdüzəldici) şəkilçi artırmaqla düzəlir: ev-li, ev-cik, ev-dəki və s.

Düzəltmə sözlərin kökü eyni nitq hissəsi olsa da, yeni yaranan sözlər ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid ola bilər; məs.: “bağ” isim, “bağlı” sifət, “bağla(maq)” isə feildir. Hətta bir sözdə şəkilçi müxtəlif nitq hissələri əmələ gətirə bilər: “səbirsizliklə” sözü zərfdir, sözün kökü “səbir” isimdir, “səbirsiz” sifət, “səbirsizlik” isə sifətdən düzələn isimdir.

“Söz yaradıcılığı” bəhsində eyniköklü sözlər və eyni sözün müxtəlif formaları bir-birindən fərqləndirilməlidir: eyniköklü sözlər müxtəlif sözlərdir, eyni sözün müxtəlif sözləri isə eyni sözlərdir.Məsələn, “dəniz”, “dənizçi”, dənizçilik” sözləri eyniköklü, “dəniz”, “dənizdə”, “dənizin”, “dənizdir” sözləri eyni sözlərdir.

Bu bəhsin tədrisi zamanı mürəkkəb sözlər və onların orfoqrafiyası (defislə və bitişik yazılanlar) mətn üzrə işin köməyi ilə mənimsədir. Mürəkkəb sözlərin müxtəlif modellər üzrə formalaşması (sadə kök+sadə kök, sadə kök+düzəltmə söz, düzəltmə

söz+düzəltmə söz və s.) konkret nümunələrlə əsaslandırılır. Bu zaman bitişik və defislə yazılan mürekkəb sözlər fərqləndirilməlidir.

Bəhsin sonunda sözün tərkibinə görə təhlili aparılmalı, ayrı-ayrı sözlər və ya mətnlər təhlilə cəlb edilməlidir. Unutmaq olmaz ki, tərkibinə görə təhlil edilən nitq hissələri, onların qrammatik xüsusiyyətləri yuxarı siniflərdə tədris edildiyindən müəllimin fasilitatorluğu, bələdçiliyi bu təhlil zamanı xüsusilə vacibdir.

Tərkibə görə təhlil zamanı sözün kökü və kökə artırılan şəkilçilər müəyyənləşdirilməli, sözün başlanğıc forması müəyyənləşdirilməlidir. Təhlil şərti işarələrdən istifadə yolu ilə aparılır. Sözün tərkibə görə təhlili və söz yaradıcılığı təlimi qrammatikanın (morfologiya və sintaksis) daha yaxşı mənimsənilməsi üçün əsasdır. Sözün hansı nitq hissəsindən əmələ gəlməsi, sözün hansı nitq hissəsinə aid olması tərkibə görə təhlillə sıx bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Baliyev H. Baliyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2014.
2. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Dərslik (II hissə). Bakı: ADPU nəşri, 2019
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. 2-ci hissə (leksika) Bakı: "Şərq-Qərb", 2007.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. 3-cü hissə (morfologiya). Bakı: "Şərq-Qərb", 2007.
5. İsmayılov R., Cəfərova D., Xudiyeva G., Qasımova X. Azərbaycan dili, V sinif üçün MMV, "Altun kitab", Bakı, 2012
6. İsmayılov R., Cəfərova D., Xudiyeva G., Qasımova X. Azərbaycan dili, V sinif üçün dərslik, "Altun kitab", Bakı, 2020
7. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin morfologiyası (nəzəri kurs). Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2000
8. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları). Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010- cu il 3 iyun tarixli 103 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Əhəd Cavadov

XÜLASƏ

Söz yaradıcılığının tədrisi

Məqalədə orta və ali məktəbdə söz yaradıcılığının tədrisindən danışılır. Müəllif orta və ali məktəb metodistlərinin elmi-metodiki fikirlərindən bəhrələnərək ilk dəfə təkcə orta məktəbdə deyil, ali məktəbdə söz yaradıcılığı məsələlərindən danışır.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilir ki, söz yaradıcılığı təkcə morfoloji yolla deyil, leksik yolla da baş verir, belə ki, sözün tərkibi alınmalar, dialekt sözləri, sözün çoxmənalılığı, yeni məna kəsb etməklə zənginləşir. Fonetik tərkibin dəyişməsi, düzəltmə və mürəkkəb sözlərin sadələşməsi hesabına da söz yaradıcılığı baş verir. Tərkibə görə təhlilin düzgün aparılması qrammatikanın tədrisində mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, sözün tərkibi, sözün başjanğıc forması, tərkibə görə təhlil, mürəkkəb sözlərin yazılışı.

Ahad Javadov

SUMMARY

Teaching word creation

The article discusses the teaching of word creation in secondary and higher education. The author, benefiting from the scientific and methodological ideas of secondary and higher education methodologists, for the first time speaks about the issues of word creation not only in secondary education, but also in higher education.

As a result of the study, it is determined that word creation occurs not only morphologically, but also lexically, since the composition of the word is enriched by borrowings, dialect words, word polysemy, and acquiring new meanings. Word creation also occurs due to changes in phonetic composition, correction, and simplification of complex words. Correct analysis by composition plays an important role in teaching grammar.

Keywords: word creation, word composition, initial form of the word, analysis by composition, spelling of complex words.

PRAGMATIC ASPECT OF TRANSLATION

ABSTRACT

This article deals with pragmatic aspect of translating from source language. Another peculiarity of this article is that it represents real examples of problems related to pragmatic aspect of translation. And, some relevant solutions are recommended for translators how to overcome the misunderstandings in interpreting so that their target readers can draw the appropriate inferences from the utterance of the communicator. Translation, as a communicative act, involves interpretation made by the translator, which takes the context of the target text (TT) reader and knowledge into consideration. The present paper argues that even though the translator, according to relevance theory, is required to reproduce a (TT) that can stand as a faithful rendering of the source text (ST), the translator, however, needs to make his/her translated text relevant to the target reader. This, in many instances, may demand following certain procedures of explications in the (TT) to equip the target reader with the relevant contextual information needed to draw the appropriate inferences from the utterance concerned, and therefore make the right interpretation.

INTRODUCTION

Pragmatics of translation is a wide notion which covers not only pragmatic meaning of a word, but some problems connected with various levels of understanding by speech acts communicants of certain meanings or messages, depending on linguistic or paralinguistic factors, that is, background knowledge. According to well-known linguist Komissarov, pragmatic aspect of translation should be considered from three points. One of them is conveying pragmatic meaning of words. This point chiefly pertains to the translation of national realia and equivalent lacking words that is, various names (1.p.98).

Pragmatics is a linguistic field that explores the complex relationship between language, context, and meaning. It involves analyzing how speakers and writers use

* BDU. Filologiya fakültəsi. İngilis dili (təbiət fakültələr üzrə) kafedrasının müəllimi. Fil.f.d.

language to convey not only literal information, but also social, cultural, and emotional cues that shape communication. Pragmatics examines how language users interpret and infer meaning based on contextual factors such as tone, gesture, and social norms, and how they use language to achieve various goals and outcomes. By uncovering the hidden meanings and intentions behind language use, pragmatics provides valuable insights into human communication and helps us to better understand how language shapes our social interactions and relationships. Furthermore, pragmatics plays a crucial role in language learning and teaching, as it helps learners develop their communicative competence and understand the nuances of language use in different contexts. It also has practical applications in fields such as advertising, politics, and law, where the use of language can have significant impacts on audience perceptions and behaviors. Overall, pragmatics is a dynamic and multifaceted field that continues to evolve and shape our understanding of language and communication in diverse contexts. Pragmatics is an essential aspect of language that goes beyond the mere exchange of information between speakers and listeners. According to scientists pragmatics involves the interpretation of meaning in context, taking into account factors such as the speaker's intention, the listener's expectations, and the social and cultural norms of the communication situation. In this sense, pragmatics can be seen as a dynamic and interactive process that is influenced by a wide range of linguistic and extra linguistic factors.

One of the key areas of interest in pragmatics is speech acts, which are the basic units of communication that involve both the expression of meaning and the performance of a social function (2.p.44). For example, when a speaker says "Can you pass me the sugar?" they are not only expressing a request for sugar but also performing the speech act of making a request. Speech acts can vary in their degree of directness, politeness, and illocutionary force and their interpretation can depend on the context and the cultural background of the speakers. Pragmatics also encompasses the study of discourse, which refers to the extended sequences of language that go beyond the sentence level and involve the interaction between multiple speakers and listeners (3.p.145). Discourse can be analyzed in terms of its coherence, cohesion, and genre and it can reveal important aspects of social identity, power relations, and ideology. Pragmatics is a rich and diverse field of study that investigates the complex and dynamic nature of language use in context. By examining how speakers and listeners negotiate meaning, perform speech acts, generate implicatures, and engage in

discourse, pragmatics provides valuable insights into the social, cognitive, and cultural size of communication (4.p.123). There is a close relationship between pragmatics and the psychological language learning process. Pragmatics deals with how context influences the interpretation of language, and this is particularly relevant in language learning, where learners must acquire not only the vocabulary and grammar of a language but also the cultural and contextual knowledge necessary to use it effectively. Psychological research has shown that language learning is a complex process that involves cognitive, affective, and social factors. Pragmatics plays a critical role in the social aspect of language learning, as it involves understanding the communicative intent of others and using language appropriately in different social situations. Studies have shown that the development of pragmatic competence is closely linked to the development of overall communicative competence in second language acquisition (5.p.57). Thus, language learners need to have a good understanding of pragmatics to be able to use language effectively in real-world situations. Pragmatics is a crucial component of the psychological language learning process, as it provides learners with the ability to understand and use language effectively in different social and cultural contexts.

The term pragmatic meaning of a word is not yet fully investigated. But some linguists point out that the pragmatic component of the word meaning, which is realized in various kinds of emotive and stylistic connotations, is individually-occasional or collectively used meanings (6.p.44). They reflect the conditions of a language unit use, the conditions such as situation and place of communication, subject and purpose of communication; social, ethnic, and individual peculiarities of communicants, their attitude towards one another (7.p.58) Irrespective of the fact whether pragmatic aspects are singled out into a certain type of a word meaning or whether it is considered among other components of its meaning, pragmatic meaning, which is fixed in a word, plays an important role and its retention ensures complete communicative adequacy of translation to the original.

Pragmatics as a linguistic term means the analysis of language in terms of the situational context, within which utterances are made, including the knowledge and beliefs of the speaker and the relation between speaker and listener. Pragmatic information is actualized in translating the equivalent-lacking lexical units, first of all personal names, geographical names, national realia by way of transcription and

transliteration. But in some cases, while translating the names of states, boroughs, counties and provinces explication of their implicit information is needed.

Within the sphere of translation, the pragmatic theory can never operate without a text act theory as both translators and theorists are required to find and fully comprehend the intended effects of original texts and target text so as to recreate, discuss them. If the translator plans to reproduce a target text in the target language in exactly the same way as the source text is written, keeping in fact all the linguistic and cultural obstacles, reproduce a text act, rather than a mere text. This is owing to the fact that aiming at producing the equivalent effect on the target reader is not always possible as different texts across different languages may create distinct impacts on their readers due to differences in culture and language norms. This has been an important reason behind the heavy criticism against dynamic equivalence, which is based on the principle of equivalent effect. However, translation inevitably involves some sort of rewriting of the original text. The translator's ideology will influence his work, which will, of course, run in line with the norms of his society and cultural milieu, even if the translator has no clear vision identifiable in the target text.

Translation, in view of relevance theory, is naturally classified within the interpretive use of language. In other words, translation is meant to reproduce the words uttered or written by a particular person in one language with the use of a different language. With relevance theory in mind, the translator will seek to plan his translation such that it resembles the source text as closely as possible in relevant respects. Indeed, relevance theory offers a clear account of translations as explicit examples of the language's interpretive use. This is usually achieved without the need for providing theoretical framework that would help offer a translation definition. Successful communication demands following the principle of relevance consistently, including the use of the appropriate contextual detail during the utterance processing.

The concern with pragmatics is naturally not new to the study of translation: it goes as far back as. Linguists have also brought classic pragmatic concepts such as politeness, relevance and presupposition to the study of translated text (8.p.67). We do not offer an extensive review of this work, as this is a task that is not achievable in this short format and that is already fulfilled by other excellent contributions on the topic. By choosing to talk instead about pragmatics in translation, we want to foreground our primary concern with translation outcomes and processes that highlight the pragmatic angle of understanding the transfer of language phenomena across culture. Therefore,

our interest lies in addressing questions about what happens to pragmatic phenomena when they are being translated. Our aim is to identify the contemporary pragmatic theories and angles that deserve more attention in the study of translated language, and to suggest a range of promising research questions to guide future research and fill those gaps. Rather than positioning ourselves in contrast to disciplines such as contrastive pragmatics or translation studies, we argue that pragmatics in translation can draw on existing research findings, while shifting the focus from a central interest in translation to a central interest in pragmatics.

We believe that especially interpersonal pragmatics and relational work can inform future research in this area. They constitute the contemporary take on the issues related to politeness that have hitherto been analyses through politeness frameworks that focus on the speaker's possibilities to minimize face-threat. Interpersonal pragmatics and relational work theories argue that linguistic resources acquire their meaning in context through negotiation of societal norms (9.p.53). They provide improved descriptive adequacy that reflects the fluid nature of human communication.

CONCLUSION

This article highlights translation as re-contextualization and emphasizes the role of context in translation. The importance of context for both translation and pragmatics is evidence of the close relation between translation and pragmatics. Initially, different classic views of context are briefly discussed. Secondly, linguistic approaches to translation are reviewed, and key concepts are defined. The author's own theory of translation as re-contextualization is then discussed. Two fundamental, empirically derived translation types as qualitatively different ways of re-contextualization are proposed: overt and covert translation. The concept of a 'cultural filter' employed in covert translation is described, and examples are given. In conclusion, the current dominant role of English and its influence on translation are discussed.

REFERENCES

1. Комиссаров В.Н. Теория перевода: (Лингвистические аспекты). – М., 1990. 6.
2. Максютин О.В. Педагогическая оценка переводческой компетенции / Вестник ТГПУ, 2009, № 10, с. 44-48.

3. Aspects of translation A.D. Booth, Leonard Forster, D.J. Furley et al. London: Secker and Warburg. 1958, 145p.
4. Baker, M. (2011). In other words: A coursebook on translation. Oxon: Routledge.
5. Beaugrande, R. & Dressler, W. U. (1981). Einführung in die text linguistik (An introduction to text linguistics). Tübingen: Max Niemeyer.
6. Boase-Beier, J. (2011). A critical introduction to translation studies. London/New York: Continuum International Publishing Group.
7. Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In L. Cole & J. L. Morgan (eds.), Syntax and semantics, Vol. 3: Speech acts (pp. 41-58). New York: Academic Press.
8. Gutt, E. (1998). Pragmatic aspects of translation: Some relevance-theory observations. In L.
9. Hickey (ed.), The pragmatics of translation (pp.41-53). Clevedon: Multilingual Matters

Key words: pragmatics, pragmatic aspect, communicative, equivalence, source language, target language

РЕЗЮМЕ

Елнара Тагиева

Прагматический аспект перевода

В статье исследуются прагматический аспект перевода. Прагматика перевода - широкое понятие, охватывающее не только прагматическое значение слова, но и некоторые проблемы, связанные с различными уровнями понимания, посредством речевых действий коммуникантов определенных значений или сообщений, в зависимости от лингвистических или паралингвистических факторов. Прагматика как лингвистический термин означает анализ языка с точки зрения ситуационного контекста, в котором высказывания, включают в себя знания и убеждения говорящего и отношения между говорящим и слушателем. Прагматическая информация актуализируется при переводе без эквивалентных лексических единиц, прежде всего личных имен, географических названий, национальных реалий, путем транскрипции и транслитерации.

Ключевые слова: прагматика, прагматический аспект, коммуникативный, эквивалентность, исходный язык, целевой язык

XÜLASƏ

Elnarə Tağıyeva

Tərcümənin praqmatik aspekti

Məqalədə tərcümənin praqmatik aspekti araşdırılır. Dilçilikdə praqmatika, sözlərin və ifadələrin kontekstə görə mənalarının dəyişməsinə və danışanın niyyətini araşdıran bir sahədir. Bu sahə, sözlərin birbaşa mənalarından çox, onların konkret vəziyyətdə necə istifadə olunduğuna diqqət yetirir. Praqmatika, ünsiyyət prosesində vacib yer tutur. Çünki insanlar arasında səmərəli ünsiyyətin qurulmasında, yalnız sözlərin mənası deyil, həm də ifadə tərz, kontekst və nitq məqsədi də əhəmiyyətlidir. Praqmatikanın əsas məqsədi nitqin məqsədini və danışanın niyyətini anlamaqdır. Tərcümənin praqmatikası lingvistik və ya paralingvistik amillərdən asılı olaraq təkcə sözün praqmatik mənasını deyil, eyni zamanda sözlərin mənalarını aydınlaşdıran, nitq problemlərini əhatə edən geniş anlayışdır. Praqmatika dilçilik termini kimi dilin təhlilini, tərcüməçi və oxucu arasında əlaqəni əhatə edir. Transkripsiya və transliterasiya yolu ilə ekvivalent leksik vahidlər, ilk növbədə şəxs adları, coğrafi adlar, milli reallıqlar olmadan tərcümə zamanı praqmatik məlumat yenilənir.

Açar sözlər: praqmatik, praqmatik aspekt, kommunikativ, ekvivalentlik, mənbə dil, hədəf dil

Rəyçi: **prof. Abbasov Abbas**

İŞGÜZAR KOMMUNİKASIYANIN XARAKTERİK CƏHƏTLƏRİ

Kommunikasiya prosesi insan cəmiyyətinin ayrılmaz bir parçası hesab olunur və cəmiyyətin sosial, mədəni, iqtisadi əlaqələri birbaşa onunla bağlıdır. Kommunikasiya hər bir insanın sosial həyatı ilə sıx bağlıdır və biz istər-istəməz digər insanlarla ünsiyyət qurmaq məcburiyyətində oluruq. Kommunikasiya prosesinin mahiyyətindən danışarkən P.Bayramova yazır ki, *“Kommunikasiya hər iki tərəfin davranışlarının açıqlanmasını və anlaşılmasını təmin edən bir vasitədir. İstər-istəməz hər zaman başqaları ilə az və ya çox əlaqə qurmaq niyyətində və məcburiyyətindəyik. Nə qədər qaçmağa, digər insanlarla ünsiyyətdən yayınmağa çalışsaq da, onlar bizimlə müəyyən formada əlaqə quracaqlar. Həqiqətən də, kommunikasiya gündəlik həyatın qaçılmaz bir parçasıdır”* (1,s.21). Doğurdan da, kommunikasiya prosesi gündəlik həyatımızın bir parçasıdır. Bu səbəbdən həyatımızın bir parçasını işgüzar kommunikasiya olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir.

İşgüzar kommunikasiya olmadan peşəkar həyatı təsəvvür etmək olmaz. *“İnsanların cəmiyyətdə ən kütləvi ünsiyyət forması işgüzar kommunikasiyadır. İşgüzar kommunikasiya peşəkar fəaliyyətdə tətbiq olunan xüsusi bir ünsiyyət növüdür. İşgüzar kommunikasiya ortaqlıq fəaliyyətdə iştirak edən və ya etmək istəyən iş ortağı, rəhbər, tabelikdə olan işçi, həmkar və s. kimi müəyyən statusa malik insanlar arasında həyata keçirilir”* (5,s.1). Fikrimizcə, işgüzar kommunikasiyanın ən kütləvi ünsiyyət forması hesab olunmasına səbəb onun ilk növbədə peşəkar fəaliyyətlə sıx bağlı olmasıdır. Peşəkar fəaliyyət elə bir mühitdir ki, burada müxtəlif insanlar ünsiyyətdə olur, bir-biri ilə danışılar aparır, iş sahəsində mübahisələr, diskussiyalar edirlər. Bu ünsiyyət formasının digər önəmli cəhəti isə onun mədəni ünsiyyətin bir parçası olmasıdır. *“İnsanların iqtisadi, hüquqi, diplomatik, inzibati və s. sahələrdəki fəaliyyətlərini işgüzar kommunikasiya olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Müəyyən sahədə əməkdaşlıqla bağlı danışılar aparmaq, tərəfdaşları istədiyi istiqamətə yönəltmək, işgüzar sənədləri savadlı və düzgün tərtib etmək bacarığı müasir dövrdə peşəkarlıq mədəniyyətinin*

* BDU-nun Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrasının müəllimi

ayrılmaz hissəsidir” (5,s.1). Deməli, işgüzar kommunikasiya mədəni ünsiyyətin ayrılmaz bir hissəsidir və insanlararası ünsiyyəti onun iştirakı olmadan təsəvvür etmək olmaz. İşgüzar ünsiyyətin müxtəlif iştirakçıları vardır ki, onlar da bir-biri ilə bu və ya digər formada əlaqədədirlər. Ancaq vəzifə və status baxımından yüksək olan insanlarla işçilərin bir-biri ilə qurduğu ünsiyyət eyni deyildir. İşgüzar kommunikasiya davamlı prosesdir və müxtəlif formalarda davam etməkdədir. S.Novruzəliyeva işgüzar kommunikasiyanın bu cəhətinə diqqət yetirərək qeyd edir ki, *“İşgüzar kommunikasiyaya ən azı iki nəfər, ən çoxu bir insan birliyi qatılır. Bu qatılmada hər fərd öz bacarığını göstərir, sonra da hərə əldə etdiyi nəticəni yayır, ya internet, ya məqalə, ya kitab, ya da şəxsi görüşmədə paylaşır. Göründüyü kimi, işgüzar kommunikasiya bitəndən sonra da davam edir. Düzünə baxsaq, onun bitən çağı olmur, internetdə, məqalədə, kitabda, şəxsi görüşmələrdə yaşayır”* (3, s. 264). Deməli, işgüzar kommunikasiya azı iki nəfər arasında olur və ən çoxu isə müxtəlif insanların birliyindən yaranır. İşgüzar kommunikasiya prosesində fərdlər öz bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirirlər. İşgüzar kommunikasiya prosesində insanlar müxtəlif formalarda öz bacarıqlarını göstərmək şansı əldə edirlər ki, bu onların sonrakı iş həyatına da müəyyən formada təsir göstərir. İnsanlar ünsiyyətə qoşulmaq öz fikir və ideyalarını həmkarlarına çatdırmaq üçün internet, kitab, məqalə və müxtəlif saytlardan istifadə edirlər ki, texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq onların sayı və forması günü-gündən dəyişməkdədir. Məhz bu gün sürətlə yenilənən, dəyişən amillər işgüzar kommunikasiyanın davamlı proses olmasını təmin edir və bundan sonra təmin edəcəkdir.

İşgüzar kommunikasiya prosesi rəhbər – işçi, işçi – rəhbər və işçilər arasında olur. *“İşgüzar kommunikasiya məhz iş və təhsil yerində olur. İş yerində olanda müdir və tabe olanlar, təhsil ocaqlarında olanda müəllim və tələbələr ünsiyyətə girirlər. Bu zaman birincilərin sözü ikincilər üzərində keçərli olur. Başqa sözlə, birincilərin dediyini ikincilər icra edirlər”* (3,s.262). Bir sözlə, işgüzar kommunikasiya zamanı iki tərəf olur. Birinci tərəf müdir və onun tabeliyində olanlar, ikinci qrup isə bir-biri ilə eyni statusda olanlardır. Birinci tərəflər əmr, göstəriş verənlər hesab olunur və müəssisənin bütün işlərinə onlar rəhbərlik edirlər. Bu qrupa daxil olan tabelikdə olanlar müdirin tapşırıqlarını yerinə yetirirlər. İkinci qrupa daxil olanlar status baxımından bir-biri ilə eyni olduğu üçün onlar müəyyən işlərinin yerinə yetirilməsi üçün bir-birindən xahiş edilir.

İşgüzar kommunikasiya zamanı ünsiyyətin uğurlu olması və effektiv nəticə verməsi üçün müəyyən məsələləri diqqətdə saxlamaq lazımdır.

1. Fərdlər kommunikasiya qaydalarını mükəmməl bilməli, onun forma və metodlarını yaxşı mənimsəməlidir. Qaydaları mükəmməl bilən tərəflər bir-birinin fikirlərinə hörmət etməyi də bilirlər. İştirakçılar danışarkən qarşı tərəfin sözlərini kəsməməli, onun fikirləri yanlış belə olsa, sona kimi dinləməyi bacarmalıdır. Adresant öz fikirlərini çatdırdıqdan sonra səbrlə və təmkinlə onun səhv söylədiyini hesab etdiyiniz məsələlərə aydınlıq gətirmək lazımdır.

2. Kommunikasiya prosesinə qoşulan tərəflərin konkret məqsədi və ünsiyyətə qoşularaq onu istədikləri kimi tamamlamaq niyyəti olmalıdır. Məlum məsələdir ki, tərəflərin ünsiyyətə qoşulma səbəbləri və niyyətləri olur. Onlar öz məqsədlərinə çatmaq üçün ünsiyyət prosesinə qoşulur və niyyətlərinə çatmaq üçün mümkün vasitələrdən istifadə edirlər.

3. İşgüzar kommunikasiyanın uğurlu olması onun iştirakçılarının bir-birinə münasibətindən asılıdır. Ola bilər ki, kommunikasiya prosesinin iştirakçıları bir-birini sevməsinlər, hətta nifrət belə edə bilərlər, ancaq bu münasibət işgüzar mühitə yansıya bilməz. Bundan başqa ola bilər ki, ünsiyyət quran tərəflərin bir-birinə hədsiz dərəcədə simpatiyası və hörməti olsun. Lakin yenə də bu iş mühitinə sızdırılmamalı və insanlar şəxsi münasibətlərini peşəkar aləmdən kənar tutmağı bacarmalıdırlar. N.Məmmədli bu haqda yazır: *“Kommunikasiya iştirakçılarının məqsədləri üst-üstə düşməyə bilər, belə ki, işgüzar kommunikasiyanın ünsiyyət motivi şəxsi, ailə problemləri, siyasi vəziyyət və ya mədəniyyət xəbərləri yox, birgə fəaliyyət, iş birliyi, bu mənada kommunikantlar qarşıya qoyduqları məqsədlərin uğurla həyata keçirilməsində bir-biri üçün əhəmiyyətli tərəfdaşdırlar...işgüzar tərəfdaşların simpatiya və antipatiyasından asılı olmayaraq, müxtəlif mövqelərin, problemə baxışların təhlili və optimal həlli yollarının axtarışı həyat keçirilir”* (2, s. 58-59). Belə olmadıqda artıq həmin tərəfləri biz peşəkarlar hesab edə bilmərik. Təcrübə də göstərir ki, peşəkar mühitdə uğur qazanan insanların böyük əksəriyyəti məhz şəxsi münasibətləri iş mühitindən ayrı tutan insanlardır.

Hər bir ünsiyyət formasının özünəməxsus xüsusiyyətləri olur ki, məhz tədqiqatçılar həmin özəllikləri nəzərə almaqla işgüzar, akademik kommunikasiya formalarını bir-birindən fərqləndirə bilirlər. Hər şeydən öncə nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, işgüzar kommunikasiyada vaxt amili mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu səbəbdən bütün işgüzar görüşlər öncədən təyin olunur və hər iki tərəf üçün uyğun vaxt seçilir. Məsələn, siz hansısa bir şirkət rəhbəri ilə görüşməlisiniz. Bunun üçün ilk növbədə onunla uyğun zaman və məkan təyin edirsiniz. Uyğun vaxt təyin etdikdən sonra müəyyən edilən zamanda razılaşdırılmış məkana gedirsiniz. Unutmaq olmaz ki, məkana mütləq vaxtında

getmək lazımdır. Məkana vaxtında getmədikdə siz qarşı tərəf üçün ciddi və məsuliyyətli tərəfdaş ola bilməyəcəyiniz təəssüratı yaradırsınız. Beynəlxalq görüşlər üçün də dediyimiz faktlar keçərli hesab olunur. Ancaq görüşlər xalqların mədəni fərqlilikləri səbəbindən müxtəlif ola bilər. *“Beynəlxalq səviyyədə görüşlərin öz özəllikləri var. Məsələn, amerikalılar vermiş ediblər ki, görüşə vaxtında gəlsinlər, qısa salamladıqdan sonra işə keçsinlər. Ərəblər də punktual olurlar, amma ordan-burdan danışdıqdan sonra işgüzar danışığa keçirlər. İtalyanlar görüşə gecikməkdən təşvişə düşmürlər, onlar da əməli danışığa dərhal keçmirlər. Yaponlar söhbət zamanı qarşı tərəfin gözüne baxmırlar”* (3,s.263). Verilən fikirlərə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, işgüzar kommunikasiya verdişləri regiondan-regiona, ölkədən-ölkəyə çox fərqlidir və əgər xarici ölkələrin hər hansı bir şirkəti ilə işgüzar əlaqə yaratmaq istəyiriksə, mütləq onların mədəni mühitini, işgüzar aləmini də düzgün dəyərləndirməliyik. Təbii ki, qarşı tərəfin mədəni dünyagörüşünə hörmət etməklə ünsiyyət qurmaq niyyəti bizi uğura aparacaq ilk yol kimi görünə bilər.

Daha öncə də qeyd etmişdik ki, istənilən kommunikasiya müəyyən məqsədə çatmaq niyyəti ilə qurulur ki, işgüzar kommunikasiyanın qurulma məqsədi bizdən daha ciddi və məsuliyyətli olmağı tələb etməsi ilə seçilir. Bu baxımdan tədqiqatçılar işgüzar kommunikasiyanın aşağıdakı məqsədlərinin olduğunu qeyd edirlər.

“ Subyekt və idarəedici obyektlər arasında informasiya mübadiləsi;

İşçilər və işçi qruplar arasında məlumat mübadiləsi fəaliyyətlərinə nəzarət və koordinasiya;

İdarəetmənin səmərəliliyini artırmaq üçün informasiya axınlarının tənzimlənməsi və optimallaşdırılması;

İş prosesində fərdlərarası münasibətlərin qurulması” (6,s.48).

Deməli, iş prosesində ilkin məqsədlərdən biri işçilər və idarəedici obyektlər arasında informasiyanın mübadiləsini təmin etməkdir. Bunun üçün ilk növbədə işçilər rahat və müasir texnologiyalara cavab verən avadanlıqlarla təmin olunmalıdırlar. Müasir tələblərə cavab verən istənilən idarədə subyektlərin düzgün işini təmin etmək üçün onları müasir tələblərə cavab verən texnoloji avadanlıqlarla təmin etmək lazımdır.

İşçilər və işçi qruplar arasında məlumat mübadiləsi fəaliyyətlərinə nəzarət və koordinasiya müəyyən bir təşkilat daxilində kommunikasiya proseslərini effektiv şəkildə idarə etməyə, eləcə də mövcud informasiyanı doğru şəkildə ötürülməsini təmin etməyə və iş fəaliyyətini doğru istiqamətləndirməyə yönəlir.

Informasiya axınlarının tənzimlənməsi və optimallaşdırılması işgüzar kommunikasiyada mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Burada mövcud məlumatların effektiv şəkildə ötürülməsi, onun qorunub saxlanması və istifadəsi nəzərdə tutulur. Nəticədə, müəssisənin artıq xərcləri azalır və lazımi məqamda doğru qərarların qəbul edilməsini tezləşdirir.

İş prosesində fərdlərarası yaxşı münasibətlərin qurulması bütün digər məsələlərdən öndə gəlir desək yanlışdır, çünki insanlar arasında doğru münasibətlər bütün iş prosesinə və onun gedişinə təsir göstərir. *“Uğurlu karyera qurmaq üçün texniki biliklərlə yanaşı, düzgün münasibət qura bilmək, ünsiyyət bacarıqları da zəruridir. Effektiv şəxslərarası münasibətlər və iş əlaqələri uğurlu karyeranın təməlidir. İşdə həmkarlarınıza qarşı qeyri-adekvat davranışlarınız karyeranızı və iş münasibətlərinizə zərər verə bilər. Təhsiliniz, təcrübəniz və ya vəzifəniz nə olursa olsun, iş mühitində başqaları ilə düzgün münasibət qura bilməməyiniz karyeranızı mənfi təsir göstərəcək və davranışlarınız işinizin keyfiyyətini kölgədə qoyacaq”* (7). Doğrudan da, hər bir uğurlu karyeranın arxasında yalnız insanın bilik və bacarığı deyil, eyni zamanda düzgün ünsiyyət qura bilmək bacarığı dayanır. İnsanlar arasında uğurlu ünsiyyətin təməli şəxslər arasında effektiv kommunikasiya ilə sıx bağlıdır, çünki sağlam iş mühitinin mövcudluğu hər bir işçinin həm karyerasına, həm də səhhətinə müsbət təsir göstərir. Əgər iş mühitində həmkarlarınıza qarşı doğru davranış sərgiləməsəniz bu sizin karyeranızı ciddi təsir göstərəcək. Tutduğunuz vəzifədən, təhsilinizdən və karyeranızdan asılı olmayaraq iş mühitinin ən vacib və diqqətçəkən məqamı düzgün davranış formasını seçməyinizdir.

İş mühitində karyera yüksəlişi, iş yoldaşları ilə gözəl əlaqələrin qurulması üçün hər bir şəxsin bilməsi lazım olduğu iki əsas faktor vardır.

1. danışmaq bacarığı. 2. dinləmə

“Danışmaq nitq mənimsəndiyi andan başlayır və bunu hər kəs bacarır. Lakin hamının başa düşəcəyi səviyyədə, düzgün, məntiqli, savadlı danışmaq bacarığı natiqlik ustalığıdır. Xüsusilə işgüzar kommunikasiyada həddindən artıq emosionallıqdan və bədiiliyindən uzaq, faktlara əsaslanaraq sadə, aydın və dəqiq sözlərdən istifadə etmək, fikri düzgün formalaşdırmaq lazımdır, bununla nitqin effektivliyi müəyyən edilir; sönük nitqin dinləyicilərə təsir qüvvəsi zəif, quru olur, emosionallıq nitqin təsir qüvvəsini artırır” (8). İnsan nitqi mənimsəndiyi andan danışmağa başlayır və demək olar ki, bütün insanlarda bu bacarıq vardır. Ancaq bütün insanlar məntiqli, düzgün və gözəl danışa

bilmir. İşgüzar kommunikasiyada tərəflər nitqi quran zaman emosionallıq və bədiilikdən uzaq olmalı, faktlara əsaslanmalı, nitqi sadə və aydın qurulmalıdır.

Dinləmək bacarığı danışmaq kimi mürəkkəb hadisə hesab olunur. Əslində dinləmək və danışmaq bir-biri ilə sıx bağlı hadisələr hesab olunur. *“Dinləmək bacarığı çox mürəkkəb bir sənətdir, hər hansı danışığın əsasını təşkil edir. Tez-tez opponentlər xüsusi səy göstərmədən bir-birini kifayət qədər başa düşdüyünə əmin olurlar. İşgüzar kommunikasiyanın uğuru təkcə məlumat ötürməkdən yox, həm də onu qəbul etmək bacarığından, yəni dinləməkdən asılıdır. Həmsöhbəti dinləyirik, onun dediklərinə maraq göstəririk və qarşı tərəfin hörmətini qazanırıq, bu da işgüzar ünsiyyətə təsir göstərməyə bilməz; dinləmək – qarşılıqlı anlaşmadır”* (8). Mahiyyət etibarı ilə dinləmək bacarığı çox mürəkkəb quruluşa malikdir və danışq prosesini ilə sıx bağlıdır. İşgüzar kommunikasiyada qazanc olmaq sadəcə məlumat ötürmək kimi dəyərləndirilə bilməz, prosesin uğurlu olması dinləməklə sıx bağlıdır. Adresantı yaxşı dinləmək, onun dediklərinə maraq göstərmək onun hörmətini qazanmağımıza kömək edir və işgüzar mühitdə ilkin uğurlara yol açır.

İşgüzar kommunikasiyada imic məsələsi mühüm əhəmiyyət daşıyır, yaxşı imic qazanmaq və onu qoruyub saxlamaq işgüzar mühitdə böyük əhəmiyyət daşıyır. İmic bir insanın, şirkətin, müəssisənin əsas göstəricisi ola bilər. *“İstər dövlət müəssisəsi olsun, istərsə də siyasətçi və ictimai xadim hər birinin müsbət imicə ehtiyacı var. Müsbət imic dövlət qurumlarına cəmiyyətin inamını təmin etdiyi kimi, özəl şirkətlərə də bir sıra üstünlüklər qazandırır. Şirkət haqqında ictimai rəy müsbətdirsə, deməli, yaxşı imicə sahibdir. İmic anlayışı tək cəmiyyətlə məhdudlaşmır. Şirkət xaricində də, şirkət daxilində də müsbət imicə sahib olmaq şirkətin ən böyük qazancıdır”* (9). Hər hansı bir işdə uğur qazanmaq həmin müəssisənin, eləcə də rəhbər şəxsin imici ilə sıx bağlıdır. Ona görə də çalışmaq lazımdır ki, iş mühitində müsbət imic formalaşdırılsın və qorunub saxlanılsın. Şirkətlərin, müxtəlif müəssisələrin imici ictimai rəy əsasında müəyyən olunur, ancaq imic anlayışını yalnız cəmiyyətin rəyi ilə məhdudlaşdırmaq doğru yanaşma hesab edilə bilməz. Hər bir müəssisənin özünün də daxilində və xaricində müsbət imici olmalıdır.

İşgüzar ünsiyyətdə uğur qazanmağın yollarından biri də onun düzgün şəkildə idarə olunmasıdır. *“İşgüzar ünsiyyətin idarə edilməsi insanların qarşılıqlı fəaliyyətinin idarə edilməsinin çoxsaylı forma və metodlarıdır. İşgüzar ünsiyyət prosesində artıq qurulmuş əlaqələrin hesabına insanların hansısa məlumatları qəbul etməsi, əhval-ruhiyyələri, şayiələrin yayılması, yaxud yayılmasının qarşısını alınması, informasiya mənbələrinin müdafiə edilməsi, yaxud dağıdılması baş verir”* (4, s.321). Ümumiyyətlə, iş mühitində

doğru əlaqələrin qurulması, mövcud münasibətlərin qorunub saxlanması, müəssisə daxilində sağlam iş mühitinin formalaşması işgüzar ünsiyyətin idarə edilməsindən asılıdır. Sağlam iş mühitində əsas məsələlərdən biri də şayiələrin yayılmasının qarşısını almaq, doğru və yanlış informasiyanın mənbəyini müəyyən etmək və vaxtında onun qarşısını almaqdır.

Deyilənləri nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, işgüzar kommunikasiya kütləvi mahiyyət kəsb etməsi ilə seçilir və davamlı olaraq baş verən prosesdir. İşgüzar mühitdə dinləmə və danışma bacarığı şəxsin imicinə təsir göstərir və onun gələcək fəaliyyətini nizamlayır. Sağlam iş mühitinin formalaşması və müəssisə daxilində işin gedişinə mane olan şayiələrin qarşısının alınması işgüzar ünsiyyətin idarə edilməsi kimi qiymətləndirilir. İşgüzar ünsiyyət peşəkar fəaliyyətin mühüm bir hissəsidir və davamlı baş verən prosesdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Bayramova, P. Kommunikasiya prosesində qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin rolu. Bakı: Füyuzat, 2024, 224 s.
2. Məmmədli, N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 512 s.
3. Novruzəliyeva, S. Sosial şəbəkə və işgüzar kommunikasiya. Filologiya və Sənətşünaslıq. 2022, № 2, s. 259-265
4. Şiriyev, F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı: Nəşriyyat-Poliqrafiya mərkəzi, 2014, 400 s.
5. <https://ru.scribd.com/document/700367437/%C4%B0%C5%9Fguzar-kommunikasiya-%C5%9Eifahi-i%C5%9Fguzar-kommunikasiya>
6. <https://ru.scribd.com/document/778739159/Az%C9%99rbaycan-Dilind%C9%99-l%C5%9Fguzar-V%C9%99-Akademik-Kommunikasiya-Nab#page=42>
7. <https://www.hellojob.az/post/is-muhitinde-sexslerarasi-munasibetlerin-rolu>
8. <https://ru.scribd.com/document/768567802/5-ci-d%C9%99rs>
9. <https://ru.scribd.com/document/875249113/Az%C9%99rbaycan-dilind%C9%99-l%C5%9Fguzar-v%C9%99-akademik-kommunikasiya-4>

XÜLASƏ

İşgüzar kommunikasiyanın xarakterik cəhətləri

Müasir dövrdə cəmiyyətin eləcə də iş dünyasının inkişafı üçün ən mühüm amillərdən biri işgüzar kommunikasiya bacarığının olmasıdır. Hər bir insan və ya təşkilat uğur qazanmaq istəyirsə, mütləq qarşılıqlı ünsiyyətə girməlidir. Bunun üçün informasiyanın aydın və effektiv ötürülməsi vacib şərt hesab olunur. İşgüzar kommunikasiya müxtəlif təşkilatlarda, iş mühitində, şirkətlərdə, dövlət orqanlarında fikir və hiss mübadiləsi prosesidir. İşgüzar kommunikasiya yalnız informasiya ötürülməsi prosesi kimi qiymətləndirilmir, qarşılıqlı anlaşıma, razılaşma, əməkdaşlıq kimi dəyərləndirilir. İşgüzar kommunikasiyanın ən kütləvi ünsiyyət forması hesab olunmasına səbəb onun ilk növbədə peşəkar fəaliyyətlə sıx bağlı olmasıdır. Peşəkar fəaliyyət elə bir mühitdir ki, burada müxtəlif insanlar ünsiyyətdə olur, bir-biri ilə danışdıqlar aparır, iş sahəsində mübahisələr, diskussiyalar edirlər. Bu ünsiyyət formasının digər önəmli cəhəti isə onun mədəni ünsiyyətin bir parçası olmasıdır. İnsanlar arasında uğurlu ünsiyyətin təməli şəxslər arasında effektiv kommunikasiya ilə sıx bağlıdır, çünki sağlam iş mühitinin mövcudluğu hər bir işçinin həm karyerasına, həm də səhhətinə müsbət təsir göstərir. Əgər iş mühitində həmkarlarınıza qarşı doğru davranış göstərməyənsiz bu sizin karyeranızı ciddi təsir göstərəcək.

Açar sözlər: işgüzar kommunikasiya, dinləmə, danışma, imic

SUMMARY

Characteristic features of business communication

In modern times, one of the most important factors for the development of society and the business world is the ability to communicate in business. If every person or organization wants to succeed, they must communicate with each other. For this, clear and effective transmission of information is considered an essential condition. Business communication is the process of exchanging ideas and feelings in various organizations, work environments, companies, and government agencies. Business communication is not only evaluated as a process of information transmission, but also as mutual understanding, agreement, and cooperation. The reason why business communication is considered the most widespread form of communication is that it is

primarily closely related to professional activity. Professional activity is an environment where different people communicate, negotiate with each other, and have disputes and discussions in the field of work. Another important aspect of this form of communication is that it is a part of cultural communication. The foundation of successful communication between people is closely related to effective communication between individuals, because the existence of a healthy work environment has a positive effect on both the career and health of each employee. If you do not behave properly towards your colleagues in the work environment, it will seriously affect your career.

Key words: business communication, listening, speaking, image.

Rəyçi:

Dos.İradə Şəmsizadə

Məhbubə QURBANOVA*

İradə ŞƏMSİZADƏ*

“FONETİKA”NIN ƏCNƏBİ TƏLƏBƏLƏRƏ TƏDRİSİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Respublikamızın ali məktəblərində, o cümlədən Bakı Dövlət Universitetində “Azərbaycan dili” fənni bir neçə yöndən tədris olunur.

a) Humanitar fakültələrin azərbaycan bölməsində, əsasən, Filologiya, Jurnalistika və Şərqşünaslıq fakültələrində

b) Rus və ingilis dili bölməsində həm humanitar, həm də texniki fakültələrdə Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya fənni kimi

c) Əcnəbi tələbələr üzrə hazırlıq sektorunda.

Fonetikanın ayrılmaz surətdə bağlı olduğu elm sahələrindən biri dilin təlim metodikasıdır. Hər hansı bir dilin öyrədilməsi fonetika ilə bağlıdır. Həm Azərbaycan dilinin, rus, həm də hər hansı bir əcnəbi dilin tədrisində ilk məşğələlər adətən hərflərin və səslərin fonetik xüsusiyyətlərinin izahı ilə başlanır. Demək, dili yaxşı mənimsəmək üçün fonetika, leksika və qrammatikanı lazımi dərəcədə öyrənmək lazımdır və bu, zəruridir.

Prof. Ə.Dəmirçizadə yazır: “Fonetika dilçiliyin bir bölməsidir. Bu bölmədə dilin səs tərkibindən, səs qanunlarından, daha ümumiləşmiş halda desək, dilin səs sistemindən bəhs olunur” (1, s.8).

Fonetika termini yunan mənşəlidir. Yunan dilində fone (phone) səs deməkdir. Bu sözdən yaranmış fonetika isə danışmaq səsinə məxsus olan təlim anlayışını bildirir.

Prof. A.Qurbanov qeyd edir ki, “Fonetikanın mövzusu danışmaq səsləri olduğundan dilin səs sistemini müəyyənləşdirmək, fonem və fonem variantlarının xüsusiyyətlərini öyrənmək, fonetik qanunların, hadisələrin mahiyyətini aydınlaşdırmaq onun başlıca vəzifəsidir” (2. s.199).

Fonetika dilçiliyin bir sıra bölmələri ilə (leksika, morfologiya və s.) əlaqədardır. Fonetikanın leksika ilə əlaqəsi hər şeydən əvvəl onunla izah olunur ki, səslərdən məhrum olmuş söz yoxdur və ola da bilməz. Fonetikanın morfologiya ilə əlaqəsi onunla izah olunur ki, morfologiya sözün formalarından, quruluşundan bəhs etdiyi halda, fonetika həmin sözdəki səslərdən və onların növlərindən bəhs edir.

* BDU, filologiya fakültəsi, dosent.

* BDU, filologiya fakültəsi, dosent.

İnsanlar arasında ən vacib ünsiyyət vasitəsi olan dil vəzifəsini hər şeydən əvvəl danışq səsleri vasitəsilə yerinə yetirir. Təkcə bu hal dilin fəaliyyət göstərməsi üçün fonetik quruluşun nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunu aydın göstərir.

Demək, dilin öyrədilməsində - xüsusən, əcnəbilərə, fonetikanın tədrisinin böyük əhəmiyyəti vardır.

BDU-nun hazırlıq sektorunda dünyanın müxtəlif ölkələrindən gələn tələbələr oxuyurlar. Lakin böyük əksəriyyəti Türkiyə, Türkmənistan, Rusiya, İran, Pakistan, Çin tələbələri təşkil edir.

Azərbaycan, türk və türkmən dillərinin eyni dil ailəsinə, türk dilinin Oğuz yarımqrupuna daxil olmasına baxmayaraq, həmin ölkələrdən gələn tələbələrin yazılı və şifahi nitqlərində fərqli məqamlar da özünü göstərir.

Ulu öndərimizin dediyi kimi, "Biz bir millət, iki dövlətlik". Buna baxmayaraq əlifbamızda hərflərin sayında fərqlilik vardır. Azərbaycan əlifbasında 32 hərflə 33 səs olduğu halda, türk əlifbasında 29 hərflə vardır. Türk əlifbasında "ə", "q" və "x" hərfləri yoxdur, ona görə də həmin hərflə və səslərin tədrisinə xüsusi diqqət verilməlidir.

Rusiyadan və digər MDB ölkələrindən gələn rusdilli tələbələrə fonetikanı tədris edərkən ilk növbədə Azərbaycan əlifbasında olan 7 spesifik səsləri, onların düzgün tələffüzünü öyrətməliyik. Həmin səslər bunlardır, saitlər - **ə, o, ü**; samitlər - **g, ğ, h, c**. Yeri gəlmişkən "k" hərfinin 2 cür səslənməsinin öyrədilməsi də vacib məsələlərdəndir. "K" hərfindən sonra incə sait gəlsə, kiçik, keç, küçə, iki, kəpənək, Kərim, Kəmalə və s. bu kimi sözlərdə, bəzi türk mənşəli Azərbaycan sözlərində - kar, kor, kabus, kobud - yumşaq "ke" şəklində - Avropa mənşəli sözlərdə isə "ka" kimi tələffüz edilir. Məsələn: klub, bank, traktor, kreslo, karandaş, kompas, kosmos, karamel, konfet, kabinet, kommunist və s. bu "k" hərfin iki cür tələffüzü ilə bağlı dərsləklərdə xüsusi tapşırıqlar verilmişdir.

Bütün dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də səs və hərflə heç də həmişə bir-birinin eyni olmur. Əgər eyni olsaydı, sözlərin orfoqrafiya və orfoepiyası terminlərinə ehtiyac olmazdı. Bütün sözlər deyildiyi kimi yazılmır. Məhz buna görə də müəllim bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq səsle hərfin mahiyyətini tələbələrə izah etməlidir. Məsələn, "ailə" sözündə 4 hərflə, 5 səs, "müəllim" sözündə 7 hərflə, 5 səs vardır. Bu cür sözlər dilimizdə az deyil. Bu ümumi məlumatdan sonra müəllim müsahibə üsulu ilə tələbələri bir sıra sözlərin düz yazılışı və tələffüzü ilə tanış edə və bu tip tapşırıqlarla işlədə bilər.

Türk əlifbasında "q" hərflə və səsi olmadığı üçün türk tələbələr tərkibində "q" hərflə olan sözləri "k" hərflə ilə yazaraq ka kimi qalın tələffüz edirlər. Məsələn, qız, qar, qış,

qara, qırmızı, qərənfil, qədər, qarpız – sözlərini – kız, kar, kış, kara, kırmızı, karanfil, kadar, karpuz şəklində yazılır və tələffüz edilir.

Türk əlifbasında, həmçinin “**x**” hərfi və səsi də yoxdur. Türk tələbələr bu hərfi gördüyündə onu “**iks**” şəklində oxuyurlar. Hətta bu səsi düzgün tələffüz etməyə çətinliklə öyrəşirlər. Tərkibində “**x**” hərfi olan sözlərin bəziləri türkcədə fərqli olaraq “**h**” və ya “**k**” hərflə yazılır: xanım-hanım, xaç-haç, xala-hala, xurma-hurma, xəncər-hancar; çox-çok, xəlbir-kalbir, xına-kına, xlor-klor, bax-bak, qorxu-korku, yoxlama-yoklama və s. şəklində oxunur. “**ə**” hərfi əlifbamızda spesifik səs kimi ən çox işlənən hərfdir. Sözü əvvəlində (əl, ət, əmək, səhər), ortasında (gəl, gəmi, nənə, bərk), sonunda (kəpənək, göbək, ürək və s.) işlənir. Türk əlifbasında “**ə**” hərfi olmadığı üçün onlar tərkibində “**ə**” saiti olan sözləri müxtəlif hərflərlə yazaraq, o şəkildə də tələffüz edirlər. tədris zamanı ən böyük problem tərkibində “**ə, e**” hərfləri olan sözlərin yazılışı və tələffüzündə olur. Əl-el, ət-et kimi yazılır və məna çaşqınlığı yaranır.

Ə-A Əhməd-Ahmet, zəhmət-zahmet, hələ-hala, hele, həqiqətən-hakikaten,

Ə-E əhəmiyyətli-əhəmiyyətli, həm-hem, mən-ben, sən-sen, nə-ne,

Ə-İ əlac-ilac, əhatə-ihata və s.

Türk əlifbasında “**ü**” hərfi olsa da, Azərbaycan dilində “**ü**” ilə yazılan sözlər türkcədə fərqli yazılaraq tələffüz edilir. Bəzi sözlərin əvvəlinə “**y**” hərfi artırılır: üz-yüz, ürək-yürek, üzük-yüzük, üzmək-yüzmək və s.

“**Ü**” hərfi “**u**” hərflə əvəz olunur: ümman-umman, üfüq-ufuk.

“**Ü**” – **i** hərflə əvəzlənir: üsyan-ısyar və s.

Dilimizdə “**u**” hərflə yazılan sözlər türkcədə **ü, o** və söz əvvəlinə “**y**” artırmaqla yazılır, elə də səsləndirilir. Məsələn: ulduz-yıldız, vulkan-volkan, universitet-üniversite, uca-yüce, uyumaq-uyumak və s.

Azərbaycan dilində “**o**” hərflə yazılan sözlər türkcədə **ü, e, ö** hərflərlə yazılır: ögey-üvey, ölkə-ülke, göyərçin-güverçin, qönçə-qonca, çöhrə-çehre, fəvqəladə-fevkalade və s.

Dilimizdə “**i**” hərfi ilə yazılan bəzi sözlər türk dilində həm “**i, e, ü**” saiti ilə, həm də sözü əvvəlinə “**y**” samiti artırmaqla yazılır: ictimai – içtimai, İndoneziya-Endoneziya, infeksiya-enfeksion, il-yıl, ilan-yılan, ildırım-yıldırım, kif-küf.

Azərbaycan dilində heç bir şəkilçinin tərkibində “**e**” saiti, “**t**” və “**p**” samiti işlənmir. Çünki dilimizdə olan şəkilçilər ahəng qanununa görə ya iki, ya da dördvariantlı olur. İkivariantlı şəkilçilərdə “**ə, a**” saitləri olur: **-larl-lər, -dal-də, -ma², -sa², -acaq², -a²**; dördvariantlı şəkilçilərin tərkibində **ı, i, u, ü** qapalı saitlər olur: **-dır⁴, -ib⁴**, türkcədə bu

şəkilçilər –**tır⁴**, –**ıp⁴** – ilə yazılır. Məsələn: yoxdur-yoktur, uzaqdır-uzaktır, doğulmuşdur-doğulmuştur, ürəkdə-yürekte, küçədə-sokakta, dönüb-dönüp, çıxıb-çıkip, baxıb-bakıp və s.

Beləliklə, fonetikanın tədrisində səsle hərfin mahiyyətinə diqqət yetirmək, orfoqrafiyanı və orfoepiyanı əlaqəli tədris etmək, dili akademik səviyyədə öyrətmək və tələbələrin nitqini inkişaf etdirmək - bunlar tədrisin mühüm məsələləridir (3.s.167).

Fonetika bölməsinə daxil olan vurğunun düzgün tədrisi də əhəmiyyətli və əsas vacib mövzulardan biridir. Vurğunun tədrisini əcnəbi tələbələrə şüurlu surətdə mənimsətmək üçün müəllim ilk növbədə heca mövzusunı təkrar etməlidir. Çünki vurğu heca ilə əlaqəlidir. Sözdə olan hecalardan birinin digərinə nisbətən qüvvətli deyilməsinə vurğu deyilir.

Azərbaycan dilində vurğunun yeri sözün son hecasıdır. Əgər söz şəkilçi qəbul edərsə, vurğu şəkilçinin üzərinə düşər. Məsələn: göz**əl**-gözə**llik**-gözə**lliklər** (4.s.47).

Şifahi nitqdə vurğudan düzgün istifadə etmək üçün sözlərin mənasını bilməyin böyük əhəmiyyəti var. Çünki işlətdiyimiz vurğu ifadə etmək istədiyimiz fikrin mənasının tələbindən yaranır. Əgər məqsədim *ağartı* məhsulu olan sözü tələbələrə çatdırmaqdırsa, o zaman “*süz**mə***” sözündə vurğunu ikinci hecada işlətməliyik. Əgər məqsədim əcnəbi tələbəyə *tökmək* feilinin sinonimi olan “*süz**mək***” feilinin inkarı olan “*süz**mə***” sözünü çatdırmaqdırsa, onda vurğunu birinci hecada işlətməliyik. Məsələn:

1. Qatıqdan süz**mə** hazırladım.
2. Qızım, mənə çay süz**mə**.
3. Poçtalyon dünən bizə bir bağl**ama** gətirdi.
4. Qızım, pəncərəni bağl**ama**, otağa qoy gün düşsün.

Bu mənada “vurğu” mövzusunı tədris edərkən sözlərin mənalarının izahına xüsusi fikir verilməlidir. Həmçinin vurğunu keçərkən müəllim müqayisə üsulundan istifadə edərək bu sözlərin hansı mitq hissəsinə aid olmaqla mənalarını cümlə daxilində izah etməlidir. Aşağıda verdiyimiz cümlələrə nəzər salaq:

1. Meyvələri dərin və qurumaq üçün dama sər**in**.

Dərin quyunun suyu sər**in** olar.

2. Qırmızı alm**a** çox faydalıdır.

Geni dəyişdirilmiş alm**a** alm**a**.

3. Baba, gülü burada əkin**.**

Bu il əkin sahəsində pambıq deyil, üzüm əkiləcək.

4. Gəlin çox gözəl və ağıllı qızıdır.

Axşam bizə çay içməyə gəlin**.**

Bu cür nümunələr əsasında müəllim tələbələrin fəallığını artırır və izah edir ki, bu oxşar sözlərin mənaları müxtəlif olduğu kimi, vurğuları da müxtəlif hecalar üzərinə düşür.

Tələbələr bilməlidirlər ki, sözdə vurğunu düzgün işlətmək hər şeydən əvvəl, nitq mədəniyyəti baxımından zəruri amillərdən biridir: (3. s.276).

1. Vurğu sözdə mənanı dəyişir; məsələn: dimdik – dimdik, vurma – **vurma**, döşəmə - döşəmə - kimi.
2. Sözdə vurğunu düzgün işlətməmək orfoepik cəhətdən ciddi qüsurdur.

Vurğunun tədrisi zamanı müəllim əcnəbi tələbələrə vurğusu birinci hecaya və sözün ortasına düşən sözləri lövhədə yazdırıb izahat verməlidir ki, bu ən çox rus və Avropa mənşəli sözlərdə baş verir.

Türk dillərinin əksəriyyətində vurğu, əsasən, sözün sonuncu hecasının üzərinə düşür. Rus dilində sərbəst vurğu geniş yayılmışdır.

Avropa dillərindən olan fransız dilində vurğu əsasən sözün sonuncu hecası üzərinə düşür (2.208).

a) Vurğusu əvvəlinci hecadakı sait üzərinə düşən sözlər: **opera**, **orqan**, **oçerk**, **kafedra**, **diktor**, **kargo**, **spiker**, **kompas**, **robot**, **partiya**, **kamera**, **fizika** və s.

b) Vurğusu sözün ortasındakı sait üzərinə düşən sözlər: **direktor**, **professor**, **akademik**, **kantata**, **uvertura**, **poema**, **Amerika**, **avtobus**, **coğrafiya**, **allergiya** və s.

Dilimizdə elə əcnəbi sözlər var ki, onlarda vurğu iki cür işlənir və beləliklə, sözün mənası da dəyişir. Həmin sözlər də əcnəbi tələbələrə izah olunmalıdır: **elektrik**-**elektrik**, **akademik**-**akademik**. Birinci halda bu, vəzifə mənasındadır, ikinci halda sifət kimi anlaşılr. Məsələn:

1. Işıqlar sönəndə **elektrik** çağırmaq lazımdır. Yeni mənzilə köçəndə **elektrik** naqilləri yoxlanılmalıdır.
2. **Akademik** Nizami Cəfərov BDU-nun filologiya fakültəsinin məzunu olub.

Tələbələr Azərbaycan dilini akademik səviyyədə öyrənməli və bilməlidirlər.

Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də bəzi ikihecalı sözlərdə son saitin düşməsi prosesi ilə bağlıdır.

Dilin hansı tərkib hissəsinin daxilində verilməsindən asılı olmayaraq, bəzi ikihecalı sözlərdə son saitin düşməsi fonetik hadisədir və o, fonetik qayda kimi də öyrədilməlidir. Səsdüşümü fonetik hadisələr bölməsində “eliziya” hadisəsi kimi tədris olunur.

Morfologiya bölməsində bəzi sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda səsdüşümü hadisəsi baş verdiyi qeyd olunur. Son saitin düşməsi hadisəsi türk dilində də özünü göstərir; məsələn – şəkil-şəklim, fikir-fikrə-fikri, sinif-sinfə-sinfin, oğul-oğlum, boyun-boynu, burun-burnun və s.

Türk tələbələrin yazısında “kəsmə” işarəsindən istifadə olunur ki, bu da orfoqrafiya qaydalarında və Azərbaycan dili yazısında yoxdur. Bu, xüsusi isimlərin hər hansı bir şəkilçilə işlənməsində özünü göstərir: məsələn, Qarabağ'da, Ayxan'ın, İstanbul'a və s. bu kimi situasiyalarda baş verir.

Başqa bir fərq – **mı**⁴ sual ədatının yazılmasındadır. Azərbaycan dilində - **mı**⁴ şəkilçiləşmiş ədatdır, sözə bitişik yazılır: anladınmı? türk dilində isə ayrı yazılır – doğrudur mu?

Azərbaycan dilinə, o cümlədən fonetikaya aid bilik və bacarıqları möhkəmləndirərək vərdiş halına salmaq məqsədilə qrammatik çalışmalardan istifadə olunur. Belə çalışmalar, hər şeydən əvvəl, təfəkkürün inkişafına çox kömək edir. Belə ki, bu tip çalışmaların icrası prosesində əcnəbi tələbələr dil faktlarını təhlil edir, ümumiləşdirir və lazımı nəticələr çıxarırlar. Deməli, fonetik bilik və bacarıqları vərdiş halına salmaq, onlardan səmərəli şəkildə istifadə etmək üçün tapşırıqlara geniş yer verilməlidir.

2022-ci ildə nəşr olunmuş əcnəbilər üçün “Azərbaycan dili” adlı dərs vəsaitində müəlliflər bu məqsədlə yetərinə tapşırıqlar verməklə dilimizin tədrisində həm müəllimlərə, həm də tələbələrə kömək etmiş olur və olacaqlar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. “Maarif” nəşriyyatı. B., 1972.
2. A.Qurbanov. “Ümumi dilçilik”. I c., B., “Nurlan”, 2004.
3. M.Həsənov. Seçilmiş əsərləri, II c., B., ADPU- nəşriyyatı, B., 2012.
4. M.Qurbanova, İ.Şəmsizadə, Ş.Əliyeva. Azərbaycan dili. Xarici tələbələr üçün dərs vəsaiti. “Bakı Universiteti”, B., 2022.

XÜLASƏ

M.Qurbanova, İ.Şəmsizadə

“Fonetika”nın əcnəbi tələbələrə tədrisinin bəzi xüsusiyyətləri

Məqalədə Azərbaycan dilinin əcnəbilərə tədrisinin özünəməxsus özəlliklərindən danışılır. Fonetika bəhsinin tədrisi və əlifbada olan fərqli məqamların olması, türk əlifbasında olmayan hərflərin (**ə, x, q**) tədrisdə çətinlik törədilməsi, bunların necə aradan qaldırılması, bu səslərin olmamasının düzgün yazı vərdişlərinin yaranmasında çətinliklər törətməsindən danışılır.

Məqalədə həmçinin “vurğu”, səsdüşümü (eliziya) hadisəsi, şəkilçilərin yazılışı haqqında, onların tədrisi məsələləri təhlil olunub.

Açar sözlər: fonetika, səs, vurğu, səs düşümü, orfoqrafiya, orfoepiya.

РЕЗЮМЕ

М. Гурбанова, И. Шамсизаде

Некоторые особенности преподавания «Фонетики» иностранным студентам

В статье рассматриваются особенности обучения азербайджанскому языку иностранцев. Обсуждается преподавание фонетики и существование различных точек в алфавите, трудности в обучении буквам, которых нет в турецком алфавите (**е, х, q**), способы их устранения, а также трудности в формировании правильных навыков письма из-за отсутствия этих звуков.

В статье также анализируются явления «удара», элизии, правописания суффиксов и их преподавания.

Ключевые слова: фонетика, звук, акцент, интонация, орфография, орфоэпия.

SUMMARY

M. Gurbanova, I. Shamsizade

Some Features of Teaching “Phonetics” to Foreign Students

The article discusses the specific features of teaching the Azerbaijani language to foreigners. The teaching of phonetics and the existence of different points in the

alphabet, the difficulties in teaching letters (**e, x, q**) that are not in the Turkish alphabet, how to eliminate them, and the difficulties in developing correct writing habits due to the absence of these sounds.

The article also analyzes the phenomenon of “stress”, elision, the spelling of suffixes, and their teaching.

Keywords: phonetics, sound, accent, intonation, orthography, orthoepy.

Rəyçi: dos. Şəlalə Abdullayeva

Ofelya PİRİYEV*

ofelyapriyeva@mail.ru

Şəlalə ABASOVA*

Shalalabasova79@mail.ru

KOMMUNİKASIYANIN CƏMİYYƏTDƏ ROLU

Müasir dövrdə kommunikasiya insanın həyat fəaliyyətinin əsas zəruri şərtlərindən biri və cəmiyyətin mövcudluğunun fundamental təməlidir. Cəmiyyət üzvlərinin qarşılıqlı əlaqələri və münasibətləri möhtəşəm önəmə malikdir. Bu, son dövrlər kommunikasiyanın araşdırılmasına böyük maraq göstərilməsinin əsas səbəbidir. İctimai fikir tarixi göstərir ki, filosof, sosioloq, politoloq, psixoloq və pedaqoqlar, dilçilər və mədəniyyətşünaslar daim insan təmasları problemlərilə bu və ya digər dərəcədə maraqlanmışlar. Lakin kommunikasiya ilə üzləşərkən onlar bu problematikanın çox mürəkkəb olduğunu görmüşlər.

“Kommunikasiya” latın mənşəli söz olub, əsas mənası “ünsiyyət”, “rabitə” deməkdir. Rabitə, ünsiyyət, ümumiyyətlə, geniş anlayışdır, təkcə maddi yox, mənəvi dünyanın da istənilən obyektlərini özündə birləşdirir. Təkcə işgüzar sahədə, təlim-tərbiyə prosesi zamanı deyil, istənilən şəraitdə, gündəlik olaraq, bir-birimizlə ünsiyyətdə oluruq, məsləhət alırıq və ya veririk, danışırıq, aparırıq, hislərimizi bölüşürük. Bir sözlə, ünsiyyətsiz cəmiyyət heç bir fəaliyyət göstərə bilməz. (4. 8)

Kommunikasiyanın sadalanan və bir çox digər təriflərindən belə qənaətə gəlmək olar ki, kommunikasiya insanlar və ya insan qrupları arasında informasiya ötürülməsi və məlumat mübadiləsi məqsədi güdən prosesdir. Bu, insanlar arasında cərəyan edən qarşılıqlı proseslərdir ki, həmin proseslər zamanı fərdlər həm şəxsi təmasda, həm qruplarda, həm təşkilatlarda, həm də cəmiyyətdə ətraf aləmə və başqalarına uyğunlaşmaq məqsədilə məlumatlar yaradır və onları təfsir edirlər.

Kommunikasiya iki və daha artıq şəxs və ya sistem arasında işarələr, məlumatlar və informasiya ötürülməsi, mübadiləsi kimi də qəbul oluna bilər. Bu zaman kommunikasiya özlüyündə elə bir önəm daşımır. Önəmli olan onun məzmunu və son nəticədir.

* BDU, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

* BDU, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bir qayda olaraq, kommunikasiya prosesi mürəkkəb struktura malikdir, onun vahidi isə müxtəlif funksiyalar yerinə yetirən siqnaldır: informativ-kommunikativ funksiya (informasiya mübadiləsi); interaktiv funksiya (təmas); qnoseoloji funksiya (dərkətmə); normativlik funksiyası (normaların təsbiti və ya ötürülməsi); aksioloji funksiya (məənəvi və mədəni dəyərlər mübadiləsi); sosial-praktik funksiya (bilik, bacarıq, vərdişlərin ötürülməsi). Kommunikasiyanın məzmunlu olması, əsasən, bu funksiyalardan asılıdır və bu, qarşılıqlı informasiya mübadiləsi prosesi üçün ilkin şərtədir.

Müasir elmi ədəbiyyatda kommunikasiya növlərinin müxtəlif təsnifatları yer alır: 1. İdraki kommunikasiya. Kommunikasiyanın bu növü tərəfdaşın bilik dairəsinin, informasiya fondunun genişləndirilməsi məqsədini güdür. Belə kommunikasiya nəticəsində yeni əldə olunan informasiya mənimsənilir, yeni biliklər əməli fəaliyyətdə tətbiq edilir; 2. İnandırıcı kommunikasiya. Bu zaman əsas məqsəd müsahibi müəyyən dəyərləndirmələrə yönəltmək, təşəbbüskarın özünə lazım olan fikirlər aşılamaq üçün zəruri olan müəyyən hislər oyatmaqdır. 3. Ekspressiv kommunikasiya. Məqsəd müsahibi sonradan sizin üçün zəruri hərəkətlərə sövq etmək üçün onda xüsusi psixosəmosional durum formalaşdırmaqdır. Nəticədə tərəfdaşın emosional durumu dəyişir, o, təşəbbüskara sərf edən konkret əməllərə və fəaliyyətə cəlb olunur. 4. Akademik kommunikasiya. Elmlə bağlı hansısa informasiyanın çatdırılmasını nəzərdə tutur. Məqsəd ya müəyyən biliklərin aşılması, ya da yeni elmi nailiyyətlərin açıqlanmasıdır. 5. İşgüzar kommunikasiya. İşgüzar münasibətlər, işbirliyi qurmaq, yeni məhsulu, əmtəəni təqdim etmək, mövcud işgüzar əlaqələri və münasibətləri genişləndirmək, daha yüksək səviyyəyə qaldırmaq və s. məqsədlərə xidmət edir.

Kommunikasiya problemləri getdikcə müxtəlif peşə sahibi olan, müxtəlif təhsil almış insanlarda daha böyük maraq doğurmaqla yanaşı, fəaliyyətin bütün sahələrində mütəxəssislər üçün ən zəruri peşə kompetensiyalarının tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə istənilən mütəxəssis öz sahəsində kommunikasiya qurmağı bacarmalı, publik nitqin əsaslarına yiyələnəlməlidir.

Həm ayrılıqda hər bir insanın, həm də bütövlükdə cəmiyyətin formalaşması və inkişafı üçün kommunikasiyanın önəmi nədən ibarətdir?

Birincisi, kommunikasiya insan şəxsiyyətinin formalaşması, həm başqa insanları, həm də özünü dərk etmənin üsulu, onun cəmiyyətin üzvü kimi formalaşmasının zəruri şərti qismində çıxış edir.

Kommunikasiya olmadan insan bir şəxsiyyət kimi formalaşa bilməz. Kommunikasiya həm də istənilən insan birliyinin mövcudluğunun əsas amillərindən və

şərtlərindən biri kimi çıxış edir, çünki bunlar şəxslər, qruplar və birliklər arasında kommunikasiya əsasında meydana çıxır və fəaliyyət göstərir. Kommunikasiya olmadan insan fəaliyyətinin hər hansı bir sahəsi mövcud ola bilməz.

“İşgüzar ünsiyyət peşəkar mühitdə insanlar arasında məlumat mübadiləsidir. O, müəyyən məqsədlərə çatmağa yönəlmiş həm şifahi, həm də şifahi olmayan ünsiyyət formalarını əhatə edir. İşgüzar ünsiyyətin əsas formaları-Şifahi ünsiyyət:şifahi ünsiyyət (danışqlar, görüşlər, telefon danışqları); yazılı ünsiyyət (e-poçtlar, hesabatlar, qeydlər). Qeyri-verbal ünsiyyət: jestlər, üz ifadələri, bədən dili; vizual təqdimatlar, diaqramlar, qrafiklər/Bu ünsiyyət formaları işgüzar əlaqələrdə mühüm rol oynayır. Bütün ünsiyyət formalarından düzgün istifadə etmək bacarığı uğurlu işgüzar ünsiyyətin açarıdır.” (4) Mədəniyyətlərdən asılı olmayaraq, bütün dillirdi sözlə hərəkət vəhdət təşkil edir. Bədən dili insanın emosional vəziyyətinin xarici təzahürüdür. “Üz-üzə söhbət zamanə məlumatın çoxunun bədən işarələriylə örtüldüyünü artıq bilirik”. (8.s.17)

Kommunikasiyanın elmi araşdırmaların bir sahəsi qismində fərqləndirilməsi bilavasitə XX əsrə aiddir. Bu, müxtəlif işarə sistemlərinin yaranması, quruluşu və fəaliyyətini araşdıran semiotikanın və insanlar arasında təmasların müxtəlif növlərini (kommunikativ – informasiya mübadiləsi, interaktiv – birgə fəaliyyətin təşkili, reseptiv – qarşılıqlı dərkətmə) öyrənən sosial psixologiyanın təşəkkül tapması ilə sıx əlaqədar idi.

Kommunikasiya sahəsində araşdırmaların kəskin artması və genişlənməsini şərtləndirən əsas amil isə informasiya ötürülməsinin texniki vasitələrinin görünməmiş inkişafı oldu. Yeni kommunikasiya vasitələrinin inkişafının təməlinə kibernetika, informatika, semiotika kimi elmlər dururdu. Artıq çapar göndərilməsi, hətta poçt və teleqraf vasitəsilə əlaqə tarixə qovuşdu. Sadəcə mürəkkəbə doğru inkişaf edərək, informasiyanın ötürülməsini həm son dərəcə sürətləndirən, həm də kütləviləşdirən əsas kommunikasiya vasitələri radio, telefon və televiziya oldu. Həm kommunikasiya sahəsində, həm də sosial həyatda inqilabi dəyişikliklər isə kompüterin meydana çıxması ilə bağlıdır. Məhz kompüterin yaradılması və geniş yayılması yeni tip cəmiyyəti – informasiya cəmiyyətini meydana çıxardı. Kommunikasiyanın inkişafına təkan verən amillər sırasında biznesin inkişafı və qloballaşma da mütləq qeyd olunmalıdır, çünki bunları kommunikasiya vasitələrinin inkişafı olmadan təsəvvür etmək mümkünsüzdür. Kommunikasiyanın cəmiyyətin həyatında rolunun kökündən dəyişməsi, onun yeni texniki vasitələrinin meydana çıxması kommunikasiya prosesinin özünün də elmi şəkildə araşdırılması zərurətini doğurdu.

Danışmalar zamanı işgüzar ünsiyyətin xüsusiyyətlərini nəzərə alınmasının əhəmiyyəti böyükdür. Birinci və ən vacib qayda həmsöhbətin mövqeyinin etibarlılığını tanımaqdır. Danışmaların hər bir iştirakçısı mövcud olmaq hüququna malik olan aydın məqsədlər və motivlərlə gəlir. Optimal strategiya konstruktiv dialoqun əsasını təşkil edəcək ümumi əsasları müəyyən etməkdir.

“Adekvat özünə hörmət uğurlu danışmaların başqa bir əsas elementidir. Həddindən artıq özünə inam ünsiyyətdə maneələr yarada bilər, eyni zamanda bir insanın imkanlarının ağlabatan qiymətləndirilməsi real gözləntilər təyin etməyə kömək edir. Düşüncə çevikliyi çətin danışmaları məhsuldar dialoqa çevirə bilən keyfiyyətdir. Özünüzün hər fikrini yeganə düzgün fikir kimi qəbul etməməlisiniz. Təkliflərlə sınaqdan keçirin, qeyri-standart və ya hətta absurd görünən variantları irəli sürməkdən qorxmayın - bəzən onlar sıçrayışlı həllərə gətirib çıxarır”.(2)

Peşəkar açıqlıq işgüzar ünsiyyətin vacib aspektidir. Sadə və sadəlövh görünlər belə, aydınlaşdırıcı suallar verməkdən çəkinməyin. Sənədləri imzaladıqdan sonra anlaşılmaqlarla üzləşməkdənsə, danışmalar mərhələsində bütün nüansları aydınlaşdırmaq daha yaxşıdır.

Ünsiyyət yalnız məqsədə çatmaq üçün bir vasitədir. Həmsöhbətlər üçün yüksək risklər var. “İşgüzar ünsiyyətdə uğursuzluğa düşər olan şəxs son nəticədə pulunu, reputasiyasını və ya tərəfdaşını itirə bilər. Bu xüsusiyyətlər ünsiyyətin təbiətinə və zaman keçdikcə dəyişməsinə təsir göstərir.» (3)

Kommunikasiya subyekt-obyekt əlaqəsidir. Bu zaman subyekt müəyyən bir informasiya (bilik, ideya, işgüzar və ya faktiki məlumat, əmr, göstəriş və s.) ötürür, obyekt isə informasiyanı passiv şəkildə qəbul edən qismində çıxış edir. Onun vəzifələri həmin informasiyanı qəbul etmək, anlamaq, yaxşı mənimsəmək və ona müvafiq şəkildə hərəkət etməkdir. Bu prosesdən çıxış edən bəzi tədqiqatçılar kommunikasiyanı bir istiqamətli proses kimi qiymətləndirirlər. Onların fikrincə, informasiya yalnız bir istiqamətdə ötürülür və bu səbəbdən də qəbul edən tərəfin insan, başqa bir canlı, yaxud texniki qurğu olması o qədər də önəmli deyil. Zərurət yarandıqda isə hətta onlardan biri digərini əvəz də edə bilər (məsələn, müəyyən texniki sistemlərdə informasiyanı insan əvəzinə texniki qurğu qəbul edir).

Kommunikasiya nəzəriyyəsi (bəzi tədqiqatlarda kommunalogiya termini işlədilir) elmi biliklərin bir sahəsidir. Bu sahənin tədqiqat predmetini kommunikasiya, onun cəmiyyətdə rolu və yeri, kommunikasiya metodları, sistemləri, prosesləri, həmçinin onların fəaliyyəti və inkişafının qanunauyğunluqları təşkil edir. Lakin hələ də

kommunikasiya nəzəriyyəsinin obyektı və predmeti anlayışına vahid yanaşma formalaşmamışdır və hazırda kommunikasiya nəzəriyyəsi fənlərarası bir istiqamətdir.

Geniş anlamda, kommunikasiya nəzəriyyəsi elmi fənlər kompleksidir və bu nəzəriyyə öz əsas predmeti ilə yanaşı, kommunikasiyanı da öyrənir. Ümumi kommunikasiya nəzəriyyəsi isə informasiya mübadiləsinin universal qanunauyğunluqları və mexanizmləri ilə məşğul olur. Kommunikasiya nəzəriyyəsinin məqsədi kommunikasiyanın əsas qanunlarını üzə çıxarmaq və araşdırmaqdır. Bu qanunlar obyektivdir, informasiya mübadiləsinin ümumi xarakterini ifadə edir. Onlar dinamik və ya statik (hərəkətsiz) ola bilər, lakin daim digər bioloji və sosial qanunlarla əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərir.

“Kommunikasiya və işgüzar kommunikasiya iştirakçıların aktivlik dərəcəsinə görə də fərqlənir. Kommunikasiyada həmişə bir nəfər aktiv olur, digəri və ya digərləri informasiya almaqda passivdirlər; rollar dəyişə bilər – qanunauyğunluq dəyişmir.”(6s.29).

Kommunikasiya nəzəriyyəsi informasiya nəzəriyyəsi və riyaziyyatın bir sahəsidir və nəzəriyyəyə bir sıra yanaşma amilləri mövcuddur: kibernetik: kommunikasiya informasiyanın emalı və ötürülməsi prosesi kimi; fenomenoloji: kommunikasiya insanlar arasında münasibətlərin formalaşması kimi (həm verbal, həm də qeyri-verbal təmas); semiotik: kommunikasiya işarələr sistemi vasitəsilə qarşılıqlı əlaqə kimi nəzərdən keçirilir; ritorik: kommunikasiya praktik diskurs bacarığı qismində dəyərləndirilir; tənqidi: bütün təkliflər mübahisə obyektı ola bilər; sosial-mədəni: kommunikasiya ictimai nizamın yaradılması və onun yenilənməsidir; sosial-psixoloji: kommunikasiya psixoloji biliklər vasitəsilə qarşılıqlı əlaqə və insanın, insan qruplarının, bütövlükdə cəmiyyətin davranışına təsir üsulu kimi.(6)

Sadələnlər kommunikasiya nəzəriyyəsinə yanaşmanın yalnız kiçik bir qismidir. Hazırda, təxminən 250 müxtəlif nəzəriyyə və yanaşma vardır.

Elmi ədəbiyyatda kommunikasiya prosesinin əsas funksiyalarına aşağıdakılar aid edilir: informativ və ya kommunikativ funksiya kontekstə istiqamətlənməni nəzərdə tutur və kommunikantlar arasında informasiya ötürülməsinə xidmət edir; sosial funksiya insanların qarşılıqlı münasibətlərinə dair bilik və vərdişlər kompleksini formalaşdırır və inkişaf etdirir, təmas mədəniyyətini yüksəldir və onun münaqişəsiz olmasına yardımçı olur. Başqa sözlə, bu funksiya insanların cəmiyyətdə birgə yaşayışına yardımçı olur; pragmatik funksiya kommunikasiya iştirakçılarının fəaliyyətini qarşılıqlı əlaqənin məqsəd və nəticələrinə yetişmək üçün reqlamentləşdirir və təşviq edir; ekspressiv funksiya

kommunikasiya prosesində emosiyaların bu və ya digər şəkildə ifadəsində öz əksini tapır, mü sahibin durumu, çatdırılan informasiyaya münasibəti barədə məlumat verir.

Bu funksiyaların hamısı arasında qarşılıqlı asılılıq var, onlar kommunikasiya prosesinin bütün növlərində və bütün səviyyələrində yer almışdır.

İxtisasından asılı olmayaraq, istənilən insan hər gün bu və ya digər danışmalar aparır. Məhz bu səbəbdən də sosial kompetensiyaların mənimsənilməsi bütün istiqamətlər üzrə təhsil alanlar üçün zəruridir. İstənilən yerdə yüksək vəzifə tutmaq istəyində olan mütəxəssis üçün kommunikaşlıq (təmas yaratmaq bacarığı), işgüzar söhbət və ya yazışma aparmaq bacarığı, mükəmməl publik çıxış vermişləri son dərəcə zəruridir.

Akademik kommunikaşiyaya gəlincə, bu proses, əsasən, alimlərin və araşdırıcıların iştirak etmişləri bir prosesdir. Bu proses zamanı onlar araşdırmaşlarının nəticələrini açıqlayır və çap etdirir, bununla da həmin nəticələrin daha geniş akademik birlik üçün əlçatan olmasını təmin edirlər.

“Akademik kommunikaşiya isə, peşəkar ictimai-akademik nitqin yaradılması qanunauyğunluqları və onun effektivliyinin şərtləri haqqında ələ bilik sahəsidir ki, hədəfi bu və ya digər sahəyə aid biliklərə yiyələnmək istəyən dinləyiciyə məqsədyönlü təsir göstərməkdir” (3)

Akademik kommunikaşiyaya verilən digər bir tərifi onu təlim, tədqiqat və akademik səylərlə bağlı biliklər yaradılması, onların yayılması və qorunub saxlanmasıdır. Akademik kommunikaşiyalar sırasında müəllif hüquqları, ekspert rəyi, çap məhsullarının yeni modelləri, dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən araşdırmaşlara çıxış, intellektual aktivlərin qorunub saxlanması və s. qeyd edilir.

İşgüzar və akademik kommunikaşının cəmiyyətdə çox böyük rolu var. Bu gün ali təhsil ocaqlarımızda minlərlə müəllim bu fənnin tədrisi ilə məşğul olur və onun inkişafına xidmət edir. Sual-cavablar, elmi konfranslar, seminarlar, disputlar, elmi mübahisələr və.s bu fənnin inkişafına, yüksək səviyyəli kommunikaşiv bilik və bacarıqlarının təbliğinə yönəlib. Ən başlıcası isə bu cür tədbirlər şifahi və yazılı işgüzar və akademik kommunikaşiyanın inkişafına təkən verir. Təbii ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə informasiya bolluğu yaranır. Dünyada baş verən hadisələrin şərhı, daxili və xarici xəbərlər, rəsmi xironika, iqtisadi icmallar və s. kommunikaşiya mədəniyyətinin inkişafına xeyli köməklik göstərir, xalqın dünyagörüşünü zənginləşdirir. Bir sözlə “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikaşiya” birbaşa cəmiyyətə xidmət, onun maraqlarına və mənafeyinə hesablanıb. Çünki nəticədə Azərbaycan dilində normal, məntiqli, sistemli, aydın və elmi

cəhətdən sanballı işgüzar və akademik kommunikasiya aparmaq vərdişlərinə yiyələnmək hər bir tələbənin bacarıqlarını artıracaq, Azərbaycan xalqının minilliklər boyu sahib olduğu dəyərlərin yaşadılmasına xidmət edəcək. Eyni zamanda cəmiyyətin inkişafına və tərəqqisinə kömək göstərmiş olacaq.

ƏDƏBİYYAT:

1. Hacıyeva İ.(Mirtalıblı). İşgüzar kommunikasiya. Monoqrafiya. Bakı: "Füyuzat",2022, 236 səh.
2. Hacıyeva İ.H., Seyidova S.M., Məmmədova N.K.. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya (dərslük) Bakı, Adiloğlu nəşri, 2024, 302 səh.
- 3.C.29 N.Məmmədli.. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya (dərslük). Bakı: "Elm və təhsil", 2021, 512 səh.
- 4.<https://secrets.tbank.ru/lifestyle/delovoye-obshcheniye>
- 5.<https://perfluence.net/blog/article/delovaya-kommunikasiya>
- 6..<https://noboring-finance.ru/gazeta/delovaya-kommunikaciya-sekrety-effektivnogo-obshcheniya-v-biznese>
7. u.wikipedia.org/wiki/Teoriya_kommunikatsii_kak_oblast_gnaniya
8. Allan və Barbara Piz. Bədən dili haqqında mükəmməl kitab (tərcümə edən: Ruzanna Rəşid qızı). Bakı: "Qanun" nəşriyyatı, 2020, 384 səh.

XÜLASƏ

KOMMUNİKASIYANIN CƏMİYYƏTDƏ ROLU

Müasir dövrdə kommunikasiya insanın həyat fəaliyyətinin əsas zəruri şərtlərindən biri və cəmiyyətin mövcudluğunun fundamental təməlidir. Kommunikasiya sahəsində araşdırmaların kəskin artması və genişlənməsini şərtləndirən əsas amil isə informasiya ötürülməsinin texniki vasitələrinin görünməmiş inkişafı oldu. Yeni kommunikasiya vasitələrinin inkişafının təməlində kibernetika, informatika, semiotika kimi elmlər dururdu. İşgüzar və akademik kommunikasının cəmiyyətdə çox böyük rolu var. Bu gün ali təhsil ocaqlarımızda minlərlə müəllim bu fənnin tədrisi ilə məşğul olur və onun inkişafına xidmət edir. Sual-cavablar, elmi konfranslar, seminarlar, disputlar, elmi mübahisələr və.s bu fənnin inkişafına, yüksək səviyyəli kommunikativ bilik və bacarıqlarının təbliğinə yönəlib. Ən başlıcası isə bu cür tədbirlər şifahi və yazılı işgüzar

və akademik kommunikasiyanın inkişafına təkan verir. Azərbaycan dilində normal, məntiqli, sistemli, aydın və elmi cəhətdən sanballı işgüzar və akademik kommunikasiya aparmaq vərdişlərinə yiyələnmək hər bir tələbənin bacarıqlarını artıracaq, Azərbaycan xalqının minilliklər boyu sahib olduğu dəyərlərin yaşadılmasına xidmət edəcək. Eyni zamanda cəmiyyətin inkişafına və tərəqqisinə kömək göstərmiş olacaq.

Açar sözlər: Azərbaycan xalqı, ali təhsil, kommunikasiya, cəmiyyət, müasir dövr.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ КОММУНИКАЦИИ В ОБЩЕСТВЕ

В наше время общение является одним из основных необходимых условий жизни человека и фундаментальной основой существования общества. Главным фактором, обусловившим резкий рост и расширение исследований в области связи, стало небывалое развитие технических средств передачи информации. Развитие новых средств коммуникации основывалось на таких науках, как кибернетика, информатика и семиотика. Деловое и академическое общение играет очень важную роль в обществе. Сегодня тысячи преподавателей наших высших учебных заведений занимаются преподаванием этого предмета и служат его развитию. Вопросы и ответы, научные конференции, семинары, дебаты, научные диспуты и т.д. направлены на развитие данной дисциплины и пропаганду коммуникативных знаний и навыков высокого уровня. Самое главное, что такие мероприятия способствуют развитию устной и письменной деловой и академической коммуникации. Приобретение навыков ведения нормального, логичного, систематического, ясного и научно обоснованного делового и академического общения на азербайджанском языке повысит уровень знаний каждого учащегося и послужит сохранению ценностей, которыми азербайджанский народ обладал на протяжении тысячелетий. В то же время это будет способствовать развитию и прогрессу общества.

Ключевые слова: азербайджанский народ, высшее образование, коммуникация, общество, современная эпоха.

SUMMARY

THE ROLE OF COMMUNICATION IN SOCIETY

In the modern era, communication is one of the basic prerequisites for human life and the fundamental basis for the existence of society. The main factor that has led to the sharp growth and expansion of research in the field of communication has been the unprecedented development of technical means of information transmission. The development of new means of communication was based on such sciences as cybernetics, informatics and semiotics. Business and academic communication plays a very important role in society. Today, thousands of teachers of our higher education institutions are engaged in teaching this subject and serve its development. Questions and answers, scientific conferences, seminars, debates, scientific disputes, etc. are aimed at developing this discipline and promoting high-level communicative knowledge and skills. Most importantly, such events contribute to the development of oral and written business and academic communication. Acquiring the skills of normal, logical, systematic, clear and scientifically sound business and academic communication in the Azerbaijani language will increase the level of knowledge of each student and serve to preserve the values that the Azerbaijani people have possessed for thousands of years. At the same time, this will contribute to the development and progress of society.

Key words: Azerbaijani people, higher education, communication, society, modern era.

Rəyçi:

Professor İlhamə Hacıyeva

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TAMAMLIQ VƏ ONUN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

GİRİŞ

Azərbaycan dilinin tədrisində cümlə üzvlərinin öyrənilməsi və sintaktik təhlilə cəlb edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki dillə bağlı bir çox mürəkkəb mövzular və məsələlər məhz cümlə üzvləri tədris edildikdə öz həllini tapmış olur. Bu baxımdan ikinci dərəcəli cümlə üzvü olan tamamlığın və onun tədrisinin də mühüm rolu var və bu mövzunun araşdırılması hər zaman öz aktuallığı ilə seçilir.

ƏSAS HİSSƏ

Azərbaycan dilinin sintaksisində tamamlıq xüsusi funksional əhəmiyyət kəsb etməkdədir və isim və ya isimləşmiş nitq hissələri vasitəsilə ifadə olunur.

Tamamlıq – cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən biri hesab olunur və hərəkətin kimə, nəyə yönəldiyini, kim və ya nə üzərində icra olunduğunu göstərir, o cümlədən ismin müəyyən halları ilə işlənir. *“Tamamlıqlar feili xəbəre, həmçinin ismi xəbəre aid olur. Tamamlıqlar ismin adlıq və yiyəlik hallarından başqa, digər hallarında və bəzi qoşmalarla işlənən sözlər və birləşmələrlə ifadə olunub, əşya bildirir. Tamamlıqlar hərəkətin təsirinə məruz qalan, hərəkətin icrası nəticəsində yaranan, hərəkətin çıxdığı, yönəldiyi obyekt, əlamətin (geniş mənada) müqayisə obyektini və s. ifadə edir”* (2.s. 126). Deməli, tamamlığa verilən tərifdən də aydın olur ki, o, xəbəre aid olub hərəkətin təsirinə, icrasına bağlı cümlə üzvüdür. Q.Kazimov da tamamlığa tərif verərkən onun hərəkətlə əlaqəli olmasına diqqət çəkmişdir. *“Tamamlıq ikinci dərəcəli üzv olub, üzərində iş icra olunan və ya hərəkətlə dolayı yolla əlaqələnen əşyanı, obyektini bildirir”* (7, s.119).

Tamamlığın bir cümlə üzvü kimi əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, cümlədə xəbərlə bağlıdır və hərəkətin obyektini bildirir, obyekt isə kimə və ya nəyə yönəlməyi ehtiva edir. Tamamlığa aid xüsusiyyət kimi aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

1. Tamamlıq ismin halları ilə (təsirlik, yönlük, yerlik və çıxışlıq; adlıq və yiyəlik hallar istisnadır) ifadə oluna bilər. Məsələn, Bağban bağdan yenicə yetişmiş dadlı *meyvələri* dərib süfrəyə gətirdi. Bu cümlədə meyvələri sözü ismin təsirlik halının sualına – nəyi? cavab verir və tamamlıq vəzifəsində işlənmişdir. Atam həmin *meyvələrə* diqqətlə baxıb

* Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasının baş müəllimi

söhbətə başladı cümləsində meyvələrə sözü nəyə? sualına cavab verir və tamamlıq funksiyasını daşıyır. Müəllim *dəftərdə* qırmızı qələmlə müəyyən qeydlər edib onu *şagirdinə* qaytardı. Bu cümlədə *dəftərdə* sözü nədə? sualına cavab verməklə tamamlıq kimi işlənmişdir. Uşaq testlərin cavabını *cavab kartından* köçürmüşdü. *Cavab kartından* birləşməsi ismin çıxışlıq halındadır və tamamlıqdır.

2. Hərəkətlə bağlı olduğu üçün onun istiqamətini, obyektini bildirir. Məsələn, Mən *uşaqları* çağırdım ki, gəlib yemək yesinlər. Burada *uşaqları* sözü *çağırdım* xəbəri ilə əlaqəlidir və kimi çağırdım? deyə sual verməklə hərəkətin kimə yönəldiyini aydınlaşdırma bilirik. Biz *kitabları* səliqəli şəkildə rəfə düzdük və *qapıları* bağladığımız. Bu cümlədə düzdük xəbəri nəyi düzdük? bağladığımız xəbəri isə qapıları tamamlığı ilə əlaqələnməmişdir.

3. Tamamlıq yalnız feili xəbərə aid olmur, eyni zamanda ismi xəbərə də aid ola bilər. Sizin göndərdiyiniz sənədlər mənim ən yaxın *dostlarıma məxsusdur*. Bu cümlədə **məxsusdur** sözü ismi xəbərdir və *dostlarıma* kimə? sözü isə tamamlıq vəzifəsində işlənmişdir.

4. Digər cümlə üzvləri kimi tamamlıq da müəyyən vasitələrlə ifadə oluna bilər. “*Tamamlıq özünün əşya məzmunundan asılı olaraq hallana bilən bütün söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunmasına görə, bir növ, mübtəda ilə eyniyyət təşkil edir. Tamamlıqlar nitq hissələrindən isim, şəxs əvəzliyi, məsdər, həmçinin substantivləşən işarə əvəzliyi, sifət, say və s. ilə də ifadə olunur*” (2. s.126).

İsimlə ifadə olunan tamamlıq əsasən tək və ya cəm isimlərdən düzəlir. Məsələn, Anam səhər yeməyi üçün *yumurta* yığıb gətirdi. Burada *yumurta* sözü tamamlıqdır və tək isimlə ifadə olunmuşdur. Ağacdakı *meyvələri* kimsə bizdən öncə dərib aparmışdı. *Meyvələri* sözü tamamlıqdır və cəm isimdir.

Cümlədə tamamlıq kimi işlənən isimlər çox zaman hal şəkilçiləri qəbul edir. Məsələn, Atam bütün *qohumları* bir yere yığdı, hamısı ilə halallaşdı. *Qohumları* sözü tamamlıqdır və təsirlik halda işlənmişdir. Evə göndərilən *məktublara* bir də nəzər saldı ki, bəlkə, gözündən nəse qaçmış olar. Nəyə? nəzər saldı deməklə məktublara isminə sual verildiyi aydın olur ki, həmin ismin də yönlük halda işləndiyi verilən sualdan aydın olur. *Məktubda* qonaqların bu gün gələcəyi yazılsa da, ev sahibi onların gəlmədiyini görüb narahat olmağa başladı. Nədə? sualına cavab verən *məktubda* sözü yerlik halda işlənmişdir və tamamlıq vəzifəsini daşıyır. Rəfdəki *kitablardan* bir neçəsi yoxa çıxmışdı ki, ev sahibi qonaqlardan şübhələnməyə başladı. Verilən nümunədə kitablardan sözü nədən? sualına cavab verir, çıxışlıq haldadır, isimlə ifadə olunub və tamamlıqdır.

Tamamlıqlar şəxs əvəzlilikləri ilə də ifadə oluna bilir və bu zaman həmin əvəzliliklər ismin müvafiq hal şəkilçiləri ilə işlənir. Məsələn, O *məni* gördükdən sonra dayanıb gözləməyə başladı. *Məni* şəxs əvəzliyi tamamlıq vəzifəsində işlənmişdir və təsirlik halın sualına cavab verir. Biz *ona* kömək etməyə getmişdik, ancaq artıq o bütün işlərini həll etmişdi. *Ona* şəxs əvəzliyi yönük hal şəkilçisini qəbul etməklə tamamlıq kimi işlənmişdir. Onlar *bizdən* məlumat gözləyirdilər. *Bizdən* şəxs əvəzliyi çıxışlıq halda işlənmiş və cümlə üzvü kimi tamamlıqdır.

Tamamlıq məsdərlə də ifadə oluna bilir. Məsələn, Qadınlar illər sonra görüşdükləri üçün söhbəti gənclik illərindəki sevgidən, *sevməkdən*, *sevilməkdən* saldılar. *Sevməkdən*, *sevilməkdən* sözləri verilən cümlədə məsdər olmaqla yanaşı, cümlə üzvü kimi tamamlıqdır.

Cümlə üzləri quruluş baxımından iki cür olur: sadə və mürəkkəb. Tamamlıq da quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Aydın məsələdir ki, sadə tamamlıqlar dedikdə nitq hissələri ilə ifadə olunan tamamlıqlar nəzərdə tutulur. Məsələn, Həyatın *çətinlikləri* bizi yorsa da, gələcəyə çox ümidli idik. Verilən nümunədə *çətinliklər* sözü düzəltmə isimdir və sadə tamamlıq kimi işlənmişdir.

Ancaq ismi birləşmələr, məsdər tərkibləri, isimləşmiş feili sifət tərkibləri ilə ifadə olunan tamamlıqlar mürəkkəb hesab olunur. Məsələn, *Anamın şəklini* stolun üstünə qoydum, gözlərim doldu, ürəyimin dərinliyində gizli *sızıltı* hiss etdim. Verilən nümunədə *anamın şəklini* ismi birləşmədir və tamamlıq funksiyasında işlənmişdir. Qonşular onun xətrini çox istəsələr də, *ucadan və gülə-gülə danışmağını* sevməzdilər. Nəyi? sevməzdilər, *ucadan və gülə-gülə danışmağını* bu nümunədə isə məsdər tərkibi tamamlıq kimi işlənmişdir.

Tamamlığın tədrisi ilə bağlı bəzi məsələlər. Orta məktəbə aid Azərbaycan dili dərslərlərində cümlə üzlərinin tədrisi 8-ci sinifdən başlayır və əhatəli şəkildə tədris olunur. Təqdirəlayiq hal kimi qeyd edə bilərik ki, tamamlıq mövzusunun tədrisindən öncə ilk növbədə ikinci dərəcəli üzlər haqqında ümumi məlumat verilir, şagirdlərdə ilkin təsəvvür formalaşdırılır. Bunun üçün ilkin praktiki çalışmalar verilməklə şagirdlərdən tələb olunur ki, cümlənin qrammatik əsası hesab olunan mübtədə və xəbərin yerini müəyyən etsinlər. Şagird mübtədə və xəbərin yerini müəyyən etdikdən sonra cümlədə digər üzlərin də mövcudluğunu görür və onların əslində mübtədə və xəbəri izah edib aydınlaşdırdığından agah olur. 8-ci sinfin dərslərində tamamlıq mövzusunun öncəki çalışmalarda artıq belə şərt qoyulur: “12. *Cümlələrdəki mübtədə və xəbərləri tapın.*

Sonra bir-biri ilə əlaqələnen sözləri və onların nə bildirdiyini müəyyənləşdirin. Hansı söz və ifadələr xəbəre aid olub obyekt anlayışı bildirir?

13. *Ümummilli lider Heydər Əliyevə məxsus aforizmlərdə obyekt bildiren sözləri seçin, fikrinizi əsaslandırın.*

14. *Cümlələrdə işarələnmiş sözlərdə qrammatik fərqi izah edin. Fikirlərinizi əsaslandırın*" (8, s. 76). Artıq tamamlıq mövzusundan əvvəl verilən hər üç tapşırıqda obyekt anlayışı, onun xəbərlə bağlılığı məsələsinə diqqət çəkilir. Sonuncu tapşırıqda isə mübtədə və tamamlığı (nə? sualına cavab verən) ayırmaq tələb olunur.

Şagirdə cümlədə obyekt bildiren sözləri müəyyən edin sualı təsadüfi verilmir, çünki əvvəlki illərdə onlar subyekt və obyekt anlayışlarını keçmiş, bu terminlərin mənası onlar üçün anlaşıqlıdır. Şagirdlər obyekti müəyyən etdikdən sonra rahat şəkildə tamamlıq mövzusuna keçid etmək mümkündür. Tamamlığın cümlədəki obyekti bildirdiyi aydın olur və şagirdlər artıq tamamlığı tapmaları üçün obyekt bildiren söz və ifadələrə diqqət yetirməli olduqlarını bilirlər. Məlumdur ki, dərsliklərdə interaktiv təlimin BİBÖ üslundan Azərbaycan dili dərsliklərində də istifadə olunur. BİBÖ – dedikdə Bilirəm, İstəyirəm bilim, Öyrəndim kimi üsullar vardır və şagirdlərdən tələb olunur ki, həmin boşluqları doldursunlar. Bu üsulu tamamlıq mövzusunun tədrisində də tətbiq etmək olar. Belə olduqda bilirəm bölməsinə hər bir şagird tamamlıq mövzusuna qədər ikinci dərəcəli üzvlər haqda ilkin biliklərini qeyd edir, İB bölməsində isə tamamlığın bir cümlə üzvü kimi funksiyası, qrammatik əsaslardan, eləcə də digər ikinci dərəcəli üzvlərdən fərqli cəhətləri qeyd olunur.

Tamamlıqla bağlı mühüm məsələlərdən biri də onun iki tipini fərqləndirməyi bacarmaqdır. Bunun üçün ilk növbədə şagirdləri iki qrupa bölməklə onları qrup şəklində işlətmək olar. Birinci qrup vasitəli, ikinci qrup isə vasitəsiz tamamlığa aid nümunələr seçməli və seçdiklərini izah etməyi bacarmalıdırlar. 8-ci sinfin dərsliyinə baxdıqda burada tamamlıqla bağlı çalışmalarda şagirdlərdən verilən söz və söz birləşmələrinə müvafiq şəkilçilər artırmaq tələb olunur. Əvvəlki dərsliklərdə vasitəli və vasitəsiz tamamlıq əhatəli şəkildə təqdim edilsə də, yeni dərsliklərdə müvafiq söz və söz birləşmələrinə şəkilçi artırmaqla cümləni tamamlamaq, ya da onları cümlədə işlətmək tələb olunur. Bu zaman sual verilir ki, nə üçün bəzi tamamlıqlar kimi? nəyi? sualına cavab verildiyi halda digərləri kimə? nəyə? kimdə? kimdən? və s. tipli suallara cavab verir. Şagirdlərin mövzunu daha yaxşı dərk etmələri üçün onlara ismin halaları, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildiren təsirlik hal haqqında keçdikləri bilikləri də yada

salmaq olar. Eyni zamanda 7-ci sinifdə keçirilən obyekt və subyekt anlayışlarına da nəzər salmaq lazımdır ki, şagirdlər sərbəst şəkildə mövzunu mənimsəyə bilsinlər.

Ümumiyyətlə, tamamlığın tədrisində ən çətin məsələlər onun vasitəli və vasitəsiz tiplərini ayırmaq, eləcə də verilən sözün mübtədə, yoxsa tamamlıq olub-olmadığını müəyyənləşdirməkdir. Bu haqda H.B.Balıyev və A.H.Balıyev yazırlar ki, *“Tamamlığın cümlədəki yerindən danışarkən bunun bütün növlərinə eyni formada yanaşmaq olmaz və üslub cəhətdən də bunların hamısının əhəmiyyəti eyni deyildir. Bu nöqtəyi-nəzərdən tamamlıqları iki qrupa bölmək lazımdır:*

- 1. Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar (təsirlik hal şəkilçisi ilə işlənməyən).*
- 2. Təsirlik hal şəkilçisi ilə işlənən vasitəsiz və bütün vasitəli tamamlıqlar” (4, s. 308).*

Doğurdan da, tamamlığın tədrisi zamanı ən sıx qarşılaşan məsələlərdən biri qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar (təsirlik hal şəkilçisi işlənməyən) və mübtədanın fərqlinin testlərdə, eləcə də tapşırıqlarda müəyyənləşdirilməsidir. *“Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığı olan sadə cümlələrdə mübtədə əvvəl, tamamlıq ondan sonra və xəbərdən qabaq gəlir” (4, s. 308).* Məsələn, Bacım su gətirdi. Bacım bulaqdan sərin su gətirdi və s. Verilən nümunələrdən də göründüyü kimi, birinci cümlədə qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq olan “su” sözü “bacım” mübtədasından sonra “gətirdi” xəbərindən qabaq işlənmişdir. İkinci cümlədə isə “bacım” mübtədasından, sərin təyinindən sonra və yenə də xəbərdən əvvəl işlənmişdir. Əgər verilən nümunələrdəki cümlə üzvlərinin yerini dəyişməklə yeni cümlə qurmağa cəhd etsək bu zaman sadəcə sözlər yığınınından ibarət məna kəsb etməyən bir şey alıncaq. Ancaq su tamamlığını müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığa çevirsək yenidən mənalı cümlə yarada bilərik. Məsələn, Sərin suyu bacım bulaqdan gətirdi. Bacım sərin suyu bulaqdan gətirdi. Beləliklə, yeni yaranan cümlələr də özlüyündə məna ifadə etməklə yeni məzmun yarada bilər.

Qeyd edək ki, vasitəsiz tamamlıqlar xəbərlə birbaşa əlaqə yarada bilər, obyekt anlayışını ifadə edirlər. Bu baxımdan vasitəsiz tamamlıqla mübtədanı müqayisə edərkən vasitəsiz tamamlıqların (müəyyən və qeyri-müəyyən) da fərqlinə diqqət yetirmək lazımdır. *“Bu tamamlıqlar xəbərlə birbaşa əlaqə yaradan və hərəkətin təsir göstərdiyi obyekt anlayışını ifadə edirlər. Vasitəsiz tamamlıq ismin təsirlik halında olan söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Təsirlik hal iki formada-müəyyən (şəkilçili) və qeyri-müəyyən (şəkilçisiz) formada olduğundan vasitəsiz tamamlıq da müəyyən vasitəsiz tamamlıq və qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq olmaqla iki yerə ayrılır. Onlar arasında müəyyən fərq və oxşarlıqlar vardır. Ən əsas fərq müəyyən vasitəsiz tamamlığın konkret obyekt bildirib təsirlik hal şəkilçisi ilə işlənməsi, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq isə*

qeyri-müəyyən əşyanı ifadə edir və hal şəkilçisiz işlənir. Müəyyən vasitəsiz tamamlığın sualı kimi? nəyi? haranı? Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığın sualı isə nə? sualıdır” (1, s. 259). Bir sözlə, vasitəsiz tamamlıq konkret şəkildə obyekt bildirir və təsirlik hal şəkilçisi ilə işlənir. Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq isə hal şəkilçisi olmadan işlənir. B.Xəlilov da müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlardan bəhs etmiş, onların fərqlərini aşağıdakı kimi təqdim etmişdir.

1. *Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq xəbərlə idarə əlaqəsində, qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq isə xəbərlə yanaşma əlaqəsində olur.*

2. *Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığın cümlədə yeri sərbəstdir. Onunla xəbər arasında istənilən qədər söz ola bilər. Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığın yeri sabitdir. O yalnız təsirli feilin yanında işləyə bilər* (6, s. 123).

Digər fərqlərə keçməzdən öncə tədqiqatçının təqdim etdiyi bu iki fərqə aydınlıq gətirək. Birinci fərq kimi vasitəsiz tamamlıqla xəbər arasında idarə əlaqəsinin, qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqla isə yanaşma əlaqəsinin mövcudluğudur. Cümlə üzvləri bəhsi tədris olunmazdan öncə söz birləşmələri mövzusunda sonra tabelilik əlaqəsinin növləri öyrədilir. Bu bölmədə uzlaşma, idarə və yanaşma əlaqələri izah edilir və mənimsənilir. Ona görə də müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqla xəbər arasında idarə əlaqəsi olur dedikdə tələbələr heç bir çətinlik çəkə bilməzlər, çünki artıq onlar əlaqələr ilə tanışdırlar. *“İdarə əlaqəsi, əsasən, obyekt və relyativ əlaqəli birləşmələrin tərəfləri arasında olur. İdarə əlaqəsinin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, burada tabe söz tabe olduğu sözün tələbi ilə ismin bu və ya digər halında durmalı olur”* (5, s. 491). İdarə əlaqəsinin əsas tələbi və göstəricisi hal şəkilçiləridir. Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq ismin təsirlik hal şəkilçisi ilə düzəltdiyi üçün onunla xəbər arasında idarə əlaqəsi olur. Məsələn, Bizim əsas məqsədimiz xalqımızın *şərəfini, namusunu* qorumaqdır. Verilən bu nümunədə *şərəfini, namusunu* sözü təsirlik hal şəkilçisi qəbul edərək cümlədə vasitəsiz tamamlıq kimi işlənmişdir.

Yanaşma əlaqəsindən bəhs edərkən G.Abdullayeva ona bu şəkildə izah verir: *“Digər tabelilik əlaqələri ilə müqayisədə yanaşma əlaqəsi özünün qədimliyi ilə seçilir. Hələ dilin qrammatik quruluşu formalaşmadığı ilkin mərhələlərdə insanlar primitiv şəkildə sözü sözə yanaşdırmaqla əlaqələndirmiş, əşyanın əlaməti, miqdarı və s. haqqında məlumat ifadə etməyə çalışmışlar. Yanaşma əlaqəsinin heç bir formal göstəricisi yoxdur. Asılı tərəfin əsas tərəfə mənə və intonasiya ilə bağlanmasına yanaşma deyilir”* (3, s. 126-127). Deməli, yanaşma əlaqəsində sözlər heç bir formal şəkilçinin iştirakı olmadan yalnız intonasiyanın köməyi ilə bir-biri ilə əlaqələnir. Qeyri-

müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqla xəbər arasında da heç bir şəkilçi olmadan əlaqə qurulur. Məsələn, Babam bağdan gözəl *çiçək dərdi* və onu mənə verdi. Bu cümlədə *çiçək* qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqdır və heç bir şəkilçinin köməyi olmadan xəbərlə birləşmişdir.

Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığın cümlədə yeri sərbəstdir, yəni o xəbərin həm əvvəlində gələ bilər, həm də onunla xəbər arasına kifayət qədər söz artırmaq olar. Məsələn, İşləməkdən qabar olmuş *əllərini* özünəməxsus əda ilə sakitcə tərpətdi. Verilən nümunədə *əllərini* sözü vasitəsiz tamamlıqdır və onunla xəbər arasında təyin (özünəməxsus), vasitəli tamamlıq (əda ilə), zərflik (sakitcə) işlənmişdir. Ancaq eyni fikirləri qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq haqqında söyləmək olmaz, çünki belə tamamlıqlar təsirli feilin yanında işlənir. Məsələn, O, bir anlıq üzümə baxıb cibindən köhnəlmiş, bir tərəfi yırtılmış *bloknot* çıxartdı. Çıxartdı feili təsirli feil olduğu üçün onun qarşısında işlənən *bloknot* sözü də qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqdır.

3. *“Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqdan əvvəl o, bu, həmin, haman sözləri işlənə bilir. Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqdan əvvəl isə belə sözlər işlənmir.*

4. *Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq kimi? nəyi? haranı?, qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq isə yalnız nə? sualını tələb edir.*

5. *Bunlar ifadə vasitələrinə görə də fərqlənir. Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığın ifadə vasitələri çox zəngindir. Belə ki, o bütün nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilər. Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq isə belə ola bilmir, onun ifadə imkanları çox məhduddur, onlar əsasən, isimlərlə, özü də hər cür isimlə deyil, yalnız ümumi isimlərlə ifadə olunur”* (6, s.123). B.Xəlilovun sitat verdiyimiz fikirlərinə nümunələr əsasında aydınlıq gətirməyə çalışaq. Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqdan əvvəl işarə əvəzlilikləri işlənir, ancaq qeyri-müəyyənlik bildirən tamamlıqlardan əvvəl işlənə bilmir. Əgər qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqdan əvvəl işarə əvəzlilikləri işlətsək, onlar dərhal müəyyənlik bildirən tamamlığa keçəcəklər. Məsələn, Qonaqlara *çay və limon* gətirdi. *Çay və limon nə?* sualına cavab verməklə qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq kimi işlənmişdir. Ancaq biz onun qarşısına o, bu işarə əvəzliliklərindən birini artırısaq müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığa çevriləcək.

Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq kimi? nəyi? haranı? suallarına cavab verir, çünki qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq nə? sualına cavab verir və bir çox hallarda mübtəda ilə qarışdırılır.

Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığın ifadə vasitələri zəngindir, buna səbəb onların müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə oluna bilməsidir. Məsələn, *Səhər kitablarımı* yığib məktəbə getdim. *Bunu* insanlara söyləməyin doğru olmazdı. *Yatmışları* razı deyiləm kimse oyatsın. *Oxumağını* çox bəyəndik. *Balacaları* gülərüzlə qarşıladılar. *Birinciləri* hamı təbrik etdi. Birinci cümlədə kitablarımı sözü isim, bunu – əvəzlik, yatmışları – feili sifət, oxumağını – məsdər, balacaları – sifət, birinciləri – saydır.

Geniş şəkildə təqdim edilən fikirlərə əsaslanmaqla həm şagirdlərə, həm də tələbələrə qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqla, mübtədanın fərqi izah edə bilərik.

1. Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq əsasən xəbərin yanında işlənir və onu xəbərdən uzaqlaşdırsaq dərhal müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığın suallarına cavab verəcək. Məsələn, Qonşumuz bizə də *çörək* aldı. *Çörəyi* qonşumuz bizə də aldı.

2. Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığın qarşısına bu, o kimi işarə əvəzliliklərini artırmaqla müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığa keçirə bilərik. Məsələn, Bağdan *alma və armud* dərdik. Bağdan bu *alma və armudu* dərdik. Bağdan o *alma və armudu* dərdik və s.

Təsirlik hal şəkilçisi ilə işlənən vasitəsiz tamamlıq ilə vasitəli tamamlığın cümlədəki yeri onların mübtədadan sonra işlədilməsidir. *“həm vasitəsiz (təsirlik hal şəkilçisi ilə işlənən), həm də vasitəli tamamlığı olan cümlələrdə hər iki tamamlıq mübtədadan sonra, xəbərdən əvvəl işlənir. Lakin daha mühüm obyekt olduğu üçün əvvəl vasitəsiz, sonra vasitəli tamamlıq gəlir”* (4, s.309). Deməli, cümlə qurduğumuz zaman vasitəli və vasitəsiz tamamlığın yerini dəyişmək üslub cəhətdən səhv hesab olunur. Məsələn, Əhməd əmi evə çatdıqdan sonra *aldıqlarını uşaqlara* paylamağa başladı. Verilən nümunədə aldıqlarını nəyi? vasitəsiz tamamlıq və uşaqlara kimə? vasitəli tamamlıqdır. Biz cümlədə onların yerini dəyişə bilmərik, çünki bu üslub xətasına gətirib çıxarır. Ancaq bəzi məqamlarda “ilə” qoşması bizə imkan verir ki, vasitəli tamamlıq vasitəsiz tamamlıqdan öncə işlədilsin. Məsələn, O, təkəbbürlü və iti *baxışları ilə düşməni* nəzərdən keçirdi. *Baxışları ilə nə ilə?* vasitəli tamamlıq, *düşməni* kimi? vasitəsiz tamamlıqdır.

Bəzi məqamlarda *ilə* qoşmasının vasitəsilə yaranan vasitəli tamamlıqlar yönlük halda olan vasitəli tamamlıqlardan qabaq işlənir və bu zaman dinləyicilər və oxucular üçün tam şəkildə dərk etmək olmayacaq. Buna səbəb nitqdə ikimənəlilik yaranmasıdır. Məsələn, Qardaşım dayım oğlu ilə ailəsinə xeyli kitab göndərmişdi. Verilən cümlə

mahiyyət etibarı ilə ikivariantlı şəkildə başa düşülə bilər. İlk növbədə cümlədən belə anlaşıla bilər ki, qardaşım həm dayısı oğluna, həm də öz ailəsinə kitab göndərmiş. Belə xətalara yol verməmək üçün ilk növbədə şagirdlərə başa salmaq lazımdır ki, yönlük hallı vasitəli tamamlığı cümlənin əvvəlinə keçirməliyik.

NƏTİCƏ

Tamamlıq cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən biri hesab olunur və hərəkətin kimə, nəyə yönəldiyini, kim və ya nə üzərində icra olunduğunu göstərir, o cümlədən ismin müəyyən halları ilə işlənir. Tamamlığın tədrisində onun mübtəda ilə əlaqəsi, fərqli və oxşar cəhətlərinin nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət daşıyır və mövzunun mənimsənilməsində onların müqayisəli şəkildə tədrisi müsbət nəticələr əldə etməyə kömək edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbaszadə, A. Tamamlıq və onun ifadə vasitələrinin tədrisi. Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq ideologiyası filoloji fikir kontekstində: Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 2021 s. 255-261.
2. Abdullayev, Ə, Seyidov, Y. Həsənov, A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
3. Abdullayeva, G. A. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. AMİ-nin "Xarici dil (ingilis dili) müəllimliyi" ixtisası üçün dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 308 s.
4. Bəliyev, H.B., Bəliyev, A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014, 384 s.
5. Dəmirova, S. Söz birləşmələrində sintaktik əlaqələr.
[https://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyyat/2023/1/123\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyyat/2023/1/123(meqale).pdf)
6. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Adiloğlu, 2017, 428 s.
7. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
8. Paşayeva, Ş. R. Ana dili tədrisində nəzəri və praktik məsələlər. Bakı: Təhsil, 2007, 464 s.

XÜLASƏ

Pərixanım Əliyeva

Azərbaycan dilində tamamlıq və onun tədrisi məsələləri

Məqalədə tamamlıq və onun tədrisi məsələlərindən bəhs olunur. Burada tamamlıq haqqında ümumi məlumat verilir, onun cümlə üzvü kimi xüsusiyyətləri ayrı-ayrılıqda sadalanır. Həmçinin tamamlığın tədrisi ilə bağlı məsələlərə toxunularaq dərsliklərdən, dərs vəsaitlərindən təqdim edilən konkret nümunələrlə irəli sürülən fikirlər əsaslandırılır. Eyni zamanda bu cümlə üzvünün tədrisi zamanı hansı məqamlarda çətinliklərin olduğu və ya ola biləcəyi barədə ətraflı məlumat verilir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, ikinci dərəcəli üzvlər, tamamlıq, tədris məsələsi

SUMMARY

Parikhanim Aliyeva

The object in the Azerbaijani language and its teaching issues

The article deals with the issues of object and its teaching. Here an overview of object is given, its features as a part of the sentence are listed separately. Also, the ideas put forward by specific examples presented from textbooks and teaching aids are substantiated by touching on issues related to the teaching object. At the same time, it provides detailed information on what points there are or may be difficulties during the teaching of this part of the sentence.

Key words: Azerbaijani language, secondary part of the sentence, object, teaching issue

Rəyçi : **Dos. İradə Şəmsizadə**

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TƏYİN VƏ ONUN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

GİRİŞ

İkinci dərəcəli üzvlər cümlənin qurulmasında mühüm rola malikdir. Belə ki, baş üzvlər cümlənin formalaşmasının əsasını təşkil edirsə, ikinci dərəcəli üzvlər isə cümlədəki semantikanın – infarmasiyanın daha da dəqiq ötürülməsini şərtləndirir. Bu baxımdan onların tədqiqata cəlb edilməsi hər zaman aktuallığını saxlayır. İkinci dərəcəli üzv olan təyin də cümlədə müəyyən semantik xüsusiyyətlər ifadə edə bilər. Bu yazıda məhz təyin və onun tədrisi məsələlərindən bəhs olunur.

ƏSAS HİSSƏ

Sintaksisdə təyin işlənmə xüsusiyyətinə görə, təbii ki, digər ikinci dərəcəli üzvlərdən fərqlənir. Cümlədə sifət, say, feili sifət və sifətləşən digər sözlərlə ifadə edilir.

Deməli, təyin cümlənin ikinci dərəcəli üzvü hesab olunur və özündən sonra gələn üzvü izah edib aydınlaşdırır. *“İkinci dərəcəli üzvlər yalnız baş üzvləri izah etməklə məhdudlaşmır. Düzdür, ikinci dərəcəli üzvlərdən olan təyin daha çox mübtədaya aid olub, mübtədə ilə birlikdə mübtədə zonası yaradır. Tamamlıq və zərflik isə xəbərlə bağlı olub, xəbər zonasını yaradır. Lakin bununla yanaşı, təyin əşya məzmunlu başqa üzvlərə də aid olur. Ümumiləşmiş şəkildə deyə bilərik ki, əşya məzmunlu bütün üzvlərin təyini ola bilər”* (5, s. 133). Doğrudan da, cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri yalnız baş üzvləri izah edib aydınlaşdırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda onunla birlikdə bir zona yaradır. Təyin əşya məzmunu ifadə edən bütün üzvlərlə əlaqələne bilər. Q.Kazımov da təyinin əşya məzmunlu olduğuna diqqət çəkmiş və ona belə tərif vermişdir. *“Təyin ikinci dərəcəli üzv olub, isimlə, isimləşmiş sözlərlə ifadə olunan üzvləri müxtəlif cəhətdən (əlamət keyfiyyət, kəmiyyət, material və s.) izah edir və ya onlara işarə edir”* (7, s. 129). Məsələn, Əhməd əmi *dərədəki* bulaqdan *sərin* su gətirdi. Verilən nümunədə iki təyin (*dərədəki*, *sərin*) işlənmişdir və hər ikisi ismi (*bulaqdan*, *su*) izah etmişdir.

Hər bir cümlə üzvünün özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır və bu onları digərlərindən fərqləndirir. Təyinin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

* Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasının baş müəllimi

1. Təyin cümlənin ikinci dərəcəli üzvüdür. Cümlənin baş üzvləri, əsas qrammatik əsası mübtəda və xəbərdir və biz əsas məlumatı onlardan əldə edirik. Təyin isə ikinci dərəcəli üzv kimi onları təyin edib izah edir.

2. Təyin aid olduğu cümlə üzvünü müxtəlif aspektlərdən izah edir, aydınlaşdırır. Məsələn, *Diş həkimi* Mehman bizi görəndə çox sevindi, çünki atam onun ən yaxın dostu idi. Verilən nümunəyə əsasən qeyd edə bilərik ki, Mehman adlı insanlar çox ola bilər, ancaq *diş həkimi* ifadəsi məlumatı bizim üçün dəqiqləşdirir, konkretləşdirir.

3. Təyin daha çox sifət, əvəzlik (işarə, təyini), feili sifət və feili sifət tərkibləri ilə ifadə olunur. Məsələn, *Köhnə və yırtılmış* paltarından çoxu onun kim olduğunu bilmirdi. *Bu* məsələdə biz haqlı olmasaq da, siz də günahsız deyilsiniz. *Yatmış* uşaqları oymatmaq üçün barmaqlarının ucu ilə gəzirdi. *Səhər tezdən yığdığı* gülləri güldana qoymuşdu. Birinci nümunədə köhnə və yırtılmış – sifət, ikinci nümunədə bu – işarə əvəzliyi, yatmış – feili sifət, səhər tezdən yığdığı – feili sifət tərkibidir.

4. Təyin necə? Nə cür? Hansı? Neçə? Nə qədər? suallarına cavab verir.

Hər şeydən öncə təyinin tədrisi zamanı onu sifətlə qarışdırmamaq üçün şagirdlərə sifətin dilin morfolojiya, təyinin isə sintaksis bölməsində öyrədildiyini xatırlatmaq lazımdır ki, buradan da belə nəticə çıxacaq ki, sifət nitq hissəsi, təyin isə cümlə üzvüdür. Digər tərəfdən bir məsələni də diqqətdə saxlamaq lazımdır ki, bir cümlə üzvü kimi təyinin ifadə vasitələri müxtəlifdir. Belə ki, o, sifətdən əlavə say, feili sifət, təyini söz birləşmələri və s. ilə ifadə oluna bilər. Məsələn, Sinif yoldaşlarımızın *səmimi* söhbəti məni məktəb illərinə apardı. *İkinci* siniflər bu il *birinci* növbədə təhsillərini davam etdirəcəklər. *Yaralanan* əsgərləri xəstəxanaya vaxtında çatdırıldılar. Mən vətənə qayıdanda *yaşıl* bina elə qoyub getdiyim kimi qalmışdı, hələ də təmir etməmişdilər. Birinci nümunədə *səmimi* sözü sifət, *ikinci*, *birinci* sözləri say, yaralanan sözü feili sifət, yaşıl sözü təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi işlənməklə cümlədə təyin funksiyasında işlənmişdir.

Təyinlər əlamət və keyfiyyət bildirməsi baxımından tərz bildirən zərflərə yaxındır. “*Əlamət, keyfiyyət bildirən təyinlər mənaca tərz zərflərinə yaxındır. Təyinlə tərz zərflərini fərqləndirmək üçün bəzən onların suallarına diqqət yetirilir, təyinlərin necə? nə cür? hansı? suallarına cavab verdiyi göstərilir. Lakin bu cəhətə əsaslanmaq məntiqi deyil, çünki təyinlərin də hamısı hər üç suala cavab vermir*” (7, s. 130). Şagirdlərə zərflik bəhsini keçərkən tərz-hərəkət zərfliyi ilə təyinin fərqi izah edərkən təyinin əşya ilə bağlı olduğu, əşyanın əlamətini bildirdiyi ön plana çəkilməlidir. Tərz-hərəkət zərfliyi isə xəbərlə bağlıdır və xəbərdəki əlaməti izah edir.

Bir çox hallarda cümlədə əşya məzmunu bildirən sözlərin bir neçə təyini ola bilər ki, bu zaman həmin təyinlər cümlənin həmcins üzvləri hesab edilir. Məsələn, Payız fəslinin *yağışlı, sərin və qaranlıq* axşamında nədənsə onun könlündə bahar çiçəkləri açmışdı. Kəndimizdən *sərt, qarlı, uca* dağlar aydın görünürdü. Birinci cümlədə *yağışlı, sərin və qaranlıq* sözləri axşam zərfliyini, ikinci nümunədə *sərt, qarlı, uca* təyinləri *dağlar* mübtədasını izah edib aydınlaşdırır.

Bəzi məqamlarda isə bir neçə təyinlənən cümlə üzvünün bir təyini olur. Məsələn, O uşaqlıqdan *şirin xəyal, arzu və istəklərlə* yaşayırdı. Verilən nümunədə *xəyal, arzu, istəklərlə* tamamlıqlarının bir *şirin* təyini vardır.

Tamamlıq kimi təyin də quruluşca iki cür olur: sadə və mürəkkəb. Sadə təyinlər müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur. Məsələn, Oğlanın əlində *qırmızı* güllər var idi. *Qonşumuz* Kənan olimpiadada qızıl medal qazandı. Verilən nümunələrdə *qırmızı* sifəti, *qonşumuz* ismi sadə təyin kimi işlənir.

Mürəkkəb təyinlər ismi birləşmələr və feili sifət tərkibləri ilə ifadə olunur. Məsələn, *Sınıf rəhbərimiz* Güləsər xanım bizə ana nəvazişi ilə yanaşardı. *Yuxudan tez oyananlar* işlərini vaxtında həll edirlər.

Təyinlərin məna baxımından müxtəlif növləri vardır. Buna səbəb təyinin geniş mənada əlamət bildirməsidir. “*Təyin təyinolunanın geniş mənada əlamətini bildirir. Bu əlamət həm təyinlərin, həm də təyinolunanın lüğəvi mənası nəzərə alınmaqla bir sıra konkret mənalardan (keyfiyyət, müqayisə, miqdar, sıra, hərəkət, zaman, məkan və s.) ibarətdir. Beləliklə, təyinləri aşağıdakı əsas məna növlərinə bölmək olar:*

1) *keyfiyyət təyinləri*; 2) *müqayisə təyinləri*; 3) *maddiyyət təyinləri*; 4) *miqdar təyinləri*; 5) *sıra təyinləri*; 6) *işarə təyinləri*; 7) *hərəkət təyinləri*; 8) *zaman təyinləri*; 9) *məkan təyinləri*” (1, s. 142).

Birinci qrupa daxil olunan təyinlər keyfiyyət, əlamət bildirir və necə? nə cür? suallarına cavab verir. Belə sifətlər daha çox sifətdən (isim və feildən düzələn sifətlər), ismi birləşmələrdən ibarət olur. Məsələn, Rayona çatdıqda qarşımızda *əlvən* çiçəklər, *yamyaşıl* otlar görünürdü. Aygün xanım *rəngbərəng* çiçəkləri güldana qoyub kənardan onlara tamaşa edirdi. *Əlvən* çiçəklər, *yamyaşıl* otlar necə? çiçəklər, nə cür? otlar yamyaşıl. Rəngbərəng çiçəklər, necə? çiçəklər.

Müqayisə bildirən təyinlər müqayisə və bənzətmə əsasında yaranır. Bu zaman müqayisə bildirən *kimi, tək* bənzətmə qoşmalarından istifadə edilir. Belə təyinlər necə? nə cür? suallarına cavab verir. Məsələn, illərin yorğunluğu onun *dağ kimi* qamətini

əymiş, üzünü tanınmaz hala salmışdır. Verilən nümunədə *dağ kimi* müqayisə mənası bildirən təyin necə? sualına cavab verir.

Maddilik bildirən təyinlər daha çox isimlə ifadə olunur və necə? nə cür? suallarına cavab verir. Məsələn, Stolun üstünə nədənsə *taxta* çəngəllər və qaşıqlar düzülmüşdü. Əynindəki *pambıq* köynək ona başqa cür yaraşırdı. Verilən nümunələrdə *taxta*, *pambıq* kimi sözlər isim kimi işlənməklə maddi əşya məzmunu bildirir, ancaq cümlə üzvü kimi təyindir.

Təyinin suallarından danışarkən onun nə qədər? neçə? suallarına cavab verdiyindən bəhs etmişdik. Neçə? nə qədər? suallarından birinə cavab verdiyi üçün belə təyinlər sayla ifadə olunur. Bəzi məqamlarda belə təyinlər qeyri-müəyyənlik də bildirir, çünki onlar qeyri-müəyyən miqdar sayları ilə ifadə olunurlar. Məsələn, Səhər yuxudan oyandıqdan sonra *xeyli* çörək bişirdik. Sınıfdə *otuz beş* şagird olsa da, həmin gün cəmi *on* uşaq dərstdə iştirak edirdi.

Sıra bildirən təyinlər əşyanın sırasını təyin edir, hansı? neçənci? suallarına cavab verir.

Verilən suallardan da aydın olur ki, belə təyinlər sıra sayları ilə ifadə olunur. Ümumiyyətlə, saylarının içində ən çox sıra sayının təyin funksiyasında işlənməyinə rast gəlinir. Məsələn, *Birinci* sırada əyləşən qonaqları şəxsən konsertin təşkilatçısı dəvət etmişdi. *Sonuncu* söhbətimizi iki ay bundan qabaq olmuşdu və biz bir-birimizdən gülərək ayrılmışdıq. Birinci cümlədə *birinci*, ikinci cümlədə isə *sonuncu* sözü sıra sayı kimi təyin vəzifəsindədir. Bundan başqa təyinin məna baxımından işarə, zaman, məkan kimi növləri də vardır. İşarə təyinləri işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. Məsələn, *Bu* mənim doğulduğum doğma kəndimdir. *Belə* söhbətlər bizim aramızda mübahisələrə səbəb olur. *Həmin* gündən sonra biz bir daha onlarla görüşə bilmədik.

Hərəkət təyinləri hərəkət anlayışı ilə bağlı olduğundan feili sifət və ya feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunur. Məsələn, *Mənim dediyim* sözlər sənin xoşuna gəlməsə də, bunlar hamısı reallıqdır. *Sizə deyiləcək* sözlərim bitdi, indi düzgün qərar vermək sizin öhdənizə düşür. Birinci cümlədə "*mənim dediyim*", ikinci cümlədə "*sizə deyiləcək*" kimi feili sifət tərkibləri təyin vəzifəsində işlənmişdir.

Zaman təyinləri obyekt zaman baxımından təyin edir. Məsələn, *Dünənki* müzakirə gərgin keçsə də, biz istəyimizə nail olduq. *Payızdakı* quraqlıq məhsul yığımına pis təsir göstərmişdi.

Məkan təyinləri də yer bildirmək məqsədi ilə işlədilir. Belə təyinlər *-dakı, -dəki* şəkilçilərinin köməyi ilə düzəlir. *Uzaqdakı* meşələr düşmənlə sərhəddə yerləşir. *Qayaqlıqdakı* otlar istinin təsirindən solub-saralmışdı.

Təyinin tədrisi ilə bağlı bəzi məsələlər. İkinci dərəcəli üzvlərin tədrisi əsasən 8-ci sinfin dərsliklərində verilsə də, ibtidai məktəblərdə onun öyrənilməsinin ilkin təməlləri qoyulur. Sonuncu nəşr olunan dördüncü sinif Azərbaycan dili dərsliyində cümlə üzvləri haqqında ilkin məlumatlara rast gəlmək olur ki, bu da onların yaş və bilik səviyyəsi nəzərə alınmaqla verilir. *“IV sinifdə şagirdlər öyrənirlər ki, ikinci dərəcəli üzvlər yalnız mübtəda və xəbər deyil, ikinci dərəcəli üzvləri də aydınlaşdırır... Şagirdlər bilməlidirlər ki, bir cümlədə bir neçə mübtəda, bir neçə xəbər və bir neçə ikincidərəcəli üzv ola bilər”* (8, s. 353-354). Deməli, hələ şagirdlər ibtidai siniflərdən cümlə üzvləri haqqında az-çox müəyyən biliklər əldə edirlər.

Ümumitəhsil müəssisələrinin 4-cü sinifləri üçün Azərbaycan dili dərsliyində ikinci dərəcəli üzvlərə keçmədən öncə belə bir tapşırıq verilir. *“Aşağıdakı cümlələrin hansında daha çox məlumat verilir?”*

1. *Oqtay getdi; 2. Dünən qardaşım Oqtay Türkiyəyə getdi*” (6, s. 80). Dərslikdən verilən tapşırıqdan da aydın olur ki, şagirdlərə ikinci dərəcəli üzvlər haqqında informasiya verməzdən öncə onların daha çox məlumat çatdırmaq xüsusiyyətinə toxunulur. Ardınca müəlliflər cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərinə belə tərif verirlər. *“İkinci dərəcəli üzvlər mübtəda və xəbəre aid olur, cümləni genişləndirir”* (6, s. 80). Tərifdən sonra tədqiqatçılar mübtəda və xəbəre bağlı olan ikincidərəcəli üzvlərin sxemini tərtib etmişlər. Növbəti tapşırıqlarda şagirdlərdən ikinci dərəcəli üzvləri müəyyən etmək, verilən suallara cavab yazmaqla cümləni tamamlamaq, ikinci dərəcəli üzvləri əlavə etməklə cümləni genişləndirmək, ikinci dərəcəli üzvləri ixtisar etməklə cümlələri köçürmək tələb olunur. Bütün bunlar hamısı ikinci dərəcəli üzvlər haqqında ilkin məlumatlardır və 8-ci sinfin Azərbaycan dili dərsliyində mövzu müəyyən qədər geniş şəkildə öz əksini tapır.

Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinif üçün dərsliyində təyin mövzusunun tədrisinə keçməzdən öncə bu mövzu ilə bağlı belə bir tapşırıq verilmişdir. Həmin tapşırıqda qeyd edilir ki, *“İlk abzasdan necə? hansı? sualına cavab verən söz və ifadələri tapın, onların cümlədəki rolunu müəyyənləşdirməyə çalışın. Həmin cümlə üzvlərinin nə ilə ifadə olunduğunu müəyyənləşdirin”* (10, s. 80). Müəlliflər bu tapşırıqla təyinlə bağlı ilkin məsələlərin əsasını qoyulur, təyinin suallarının nə olacağına diqqət çəkilir, necə? nə

cür? suallarına cavab verən söz və ifadələri tapmaq tələb olunur və nəhayət onların cümlədəki rolunun nə olduğunu təyin etmək tapşırılır.

Həmin tapşırıqda “*ağıllı*” sözü bir məqamda təyin kimi digər məqamda isə isimləşmiş söz kimi işlənməklə mübtəda funksiyasında işlənmişdir. Həmin tapşırıq əsasında fərqləndirilmiş sözün (yəni *ağıllı* sözünün) qrammatik mənasını deyin və fikrinizi əsaslandırın kimi əlavə sual da verilir. Bu sual əsasında müəllimlər şagirdlərdən həmin sözün qrammatik məna baxımından hansı nitq hissəsi olduğunu soruşur. *Ağıllı* sözünün cümlələrdəki sintaktik funksiyasını düzgün müəyyən edən şagirdlər onun qrammatik mənasını da doğru tapıb əsaslandırıla biləcəklər.

Ardınca təyinləri tapıb onların nə ilə ifadə olunduğuna diqqət yetirmək tələb olunur. Cümlələrdə say, təyini söz birləşmələri, feili sifət tərkibləri, sifətlə ifadə olunmuş təyinlərə aid nümunələr verilmişdir. Morfologiya bəhsindən sifət, say mövzularını, sintaksis bəhsindən təyini söz birləşmələri, feili sifət tərkiblərini yaxşı mənimsəyən şagirdlər dərhal çalışmanı həll edə biləcəklər.

14-cü tapşırıqda isə mətni oxumaq, uyğun ifadələri seçmək tələb olunur. Mətnin sonunda isim, feili sifət tərkibləri, təyini söz birləşmələri, sifət verilmişdir. Şagirdlər həmin nitq hissələrini və tərkibləri uyğun yerlərə yazmalıdırlar. Bununla da onlar təyinin ifadə vasitələri hansılar olduğunu yadlarında saxlayırlar. Növbəti tapşırıqda isə ədəbiyyat fənnindən keçirilən bədii təyin mövzusu ilə bağlı suallara rast gəlinir. Şagirdlərdən tələb olunur ki, bədii təyinlə qrammatik təyini ayırsınlar.

Başına döndüyüm gülüzlü sona,

Ömrümün ilk çağı yadıma düşdü (S.Vurğun).

Bilik öyrənməyi ar bilən hər kəs

Dünyada mərifət qazana bilməz (N.Gəncəvi) (10, s. 81).

Bədii təyinlə qrammatik təyini ayıra bilən istənilən şagird birinci nümunədəki təyinlərin bədii təyin olduğunu asanlıqla müəyyən edə biləcək. Bədii təyin qrammatik təyindən fərqli olaraq məcazi mənada işlədilir. Birinci nümunədəki *gülüzlü* sözü bədii təyin, ikinci nümunədəki *bilik öyrənməyi ar bilən* feili sifəti isə təyin vəzifəsində işlənmişdir. Deməli, təyin mövzusunı daha yaxşı dərk etmək üçün sintaksis bölməsindəki əvvəlki mövzuları da yaxşı mənimsəmək lazımdır.

A.Rəhimov cümlə üzvlərinin spesifik xüsusiyyətlərinin vacibliyini nəzərə laraq yazır ki, “*Məlumdur ki, hər bir cümlə üzvünün özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur. Qabaqcıl müəllimlər tədris prosesində bu xüsusiyyətləri diqqət mərkəzində saxlayır, yeni keçiriləcək hər bir üzvü əvvəlcədən öyrənilmişlərə əsaslanaraq və onlara*

istinad edərək aydınlaşdırırlar” (9, s. 188). Təyinin tədrisi zamanı da onun özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Qeyd etdiyimiz kimi təyinin ifadə vasitələri müxtəlifdir. İsim, sifət, say, feili sifət, feili sifət tərkibləri cümlədə təyin funksiyasında işlənir və təcrübəli müəllimlər bunu mütləq diqqətdə saxlayırlar. Şagird morfolojiya bölməsindən isim, sifət, say, feili sifət və feili sifət tərkiblərinin xüsusiyyətlərini yaxşı mənimsədiyi halda təyin mövzusunı daha yaxşı dərk edəcəkdir. İsim bəhsindən də aydın olur ki, o, kim? nə? hara? suallarına birinə cavab verir, ancaq cümlədə təyin kimi işlədikdə necə? sualını vermək olur. Məsələn, Toyda qadınlar *ipək* paltar geyinmişdilər. Cümlədə ismə morfoloji sual versək, *ipək* sözü nə? sualına cavab verəcəkdir. Əgər cümləyə sintaktik sual versək bu zaman *ipək* sözünə necə? sualını verəcəyik. Buna görə də morfoloji sual nitq hissələrinə ayrılıqda tək-tək sual vermək kimi başa düşülürsə, sintaktik sualı digərlərinə əsaslanmaqla vermək lazımdır, çünki cümlədə mübtədani tapmaq üçün xəbəri düzgün təyin etmək, ikinci dərəcəli üzvlərdən tamamlıq və zərfliyi müəyyən etmək üçün xəbəri, təyinə sual vermək üçün mübtəda, tamamlıq daha çox diqqətdə saxlanılır.

Cümlə elə qurulur ki, onun tərkib hissələri olan cümlə üzvləri bir-biri ilə əlaqəli olur, bir-birini izah edir, müəyyənləşdirir. Təyinin digər cümlə üzvlərindən fərqli olaraq yeri sabitdir. “*Dilimizdə təyinin yeri sabitdir. Təyin həmişə təyin olunan sözdən əvvəl gəlir, bunların arasına bir sözdən başqa heç nə daxil ola bilməz*” (2, s. 310). Məsələn, Şirkət *çalışqan* işçilərinə hər ay mükafat verir. *Dünənki* müzakirələrdən aydın olur ki, bu iş hələ çox uzun çəkəcəkdir. *Axşamkı* qonaqlıq bizim üçün çox yaddaqalan oldu. Verilən nümunələrdə *çalışqan*, *dünənki* sözləri tamamlıqları, *axşamkı* sözü isə mübtədani təyin etmişdir. Təyin bir cümlə üzvü kimi yeri sabit olduğu üçün onun sırasının pozulması üslub xətası hesab olunur. A.Baliyev təyinin sırasının pozulmasından bəhs edərkən yazılar ki, “*Şagirdlər aşağıdakı iki halda cümlədə təyin sırasını pozmaqla, üslub xətalılarına yol verirlər:*

1. *Hər iki cümlə üzvünü müxtəlif cəhətdən təyin edən bir neçə mürəkkəb və sadə təyin olduqda.*

2. *Cümlədə həmcins təyinlər işləndikdə*” (2, s. 310-311). Daha sonra müəlliflər verdikləri bölgüyə uyğun olaraq izah da təqdim edirlər. “*Hər hansı cümlə üzvünü müxtəlif cəhətdən təyin edən və sadalama intonasiyası ilə deyilməyən bir neçə təyindən biri feili sifət və ya feili sifət tərkibi ilə ifadə olunmuşdursa, əvvəlcə belə təyinlər, daha sonra başqa tip təyinlər işlədilməlidir; məsələn, Bir azdan kefiniz istəyən iki stəkan limonlu çay gətirdi. Cüssəsi ilə taraz gəlməyən iri çəkmələri palçıqlı idi*” (2, s. 311).

Əgər biz belə cümlələrdə təyinlərin yerini dəyişsək tərəflər arasında anlaşılmaqla səbəb olacaq. Bəzən ifadə bir neçə mənə daşıya bilər ki, bu da üslub xətası ilə nəticələnir. Yuxarıda verilən nümunəyə tədqiqatçılar bu şəkildə izah verirlər: *“Bu hər iki cümlədə təyinlərin yerini dəyişmək, nəinki ifadənin ahəngdar səslənməsinə mane ola bilər, hətta ikimənalılıq da doğurur. Müqayisə et: Bir azdan iki kefiniz istəyən limonlu çay gətirdi. İri cüssəsi ilə taraz gəlməyən çəkmələri palçıqlı idi.*

Bu cümlələrdə “iki” təyininin feili sifət tərkibi ilə ifadə olunmuş təyindən (kefiniz istəyən) əvvəlcə keçirilməsi ikimənalılıq doğurmuşdur. Burada tələffüzdən asılı olaraq “iki” sözü “kefiniz” sözünün təyini kimi anlaşıla bilər. İkinci cümlədə də belə nitq qüsuru vardır” (2, s. 311). Deməli, ilk baxışda sadə görünse də, təyinlərin yerində doğru işlədilməməsi nitqdə ahəngdarlığı pozmaqla yanaşı, fikir dolaşıqlığına da səbəb olur.

Həmcins təyinlərin də yeri sabit olmalıdır ki, çünki onların yerini dəyişilməsi fikir dolaşıqlığına səbəb olacaqdır. Məsələn, Uzaqdan *qırmızı kirəmitli* ev aydın görünürdü. Verilən nümunədə təyinlərin yerini dəyişsək tamamilə mənə dəyişsək. Uzaqdan *kirəmitli qırmızı* ev görünürdü. Birinci cümlədən anlaşılar ki, evin kirəmiti qırmızı rəngdədir. İkinci cümlədən isə belə anlaşılar ki, evin özü qırmızı rəngdədir.

Təyin bölməsində şagirdlərin çətinlik çəkdiyi məqamlardan biri də təyin və zərfləyin fərqləndirilməsidir. Ə.Dəmirçizadə bu iki cümlə üzvü haqqında yazır: *“Təyin və zərflik adlanaraq iki qrupa ayrılan bu üzvlərin hər ikisi də vəzifəyə birləşdikləri kimi, sərfi-şekli cəhətdən də bir-birindən fərqlənmirlər. Məktəb sərfilərində bunları fərqləndirmək üçün müəyyən iş, hərəkətmi, yoxsa əşyamı bildirən sözlər ilə ifadə edilməsi göstərilir”* (3, s. 61). Tədqiqatçı bəzi məqamlarda təyin və zərfləyin bu şəkildə fərqləndirilməsinin doğru olmadığını dilə gətirir. İki cümlə üzvünün bir-birindən ayrılması yalnız bir məqama əsaslanmaqla aparılması doğru deyildir. Onlar arasında bir neçə fərq nəzərə alınmalı ondan sonra qəti şəkildə qərar verilməlidir. Şagirdlər zərflik mövzunu keçdikdən sonra onu təyinlə müxtəlif tapşırıqlar əsasında müqayisə etmək lazımdır ki, qaranlıq qalan məsələlər aşkara çıxsın.

Deyilənlərə əsaslanaraq belə deyə bilərik ki, Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı mütləq mövzulararası əlaqə nəzərə alınmalıdır. *“Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı bölmələrinin bir-biri ilə əlaqəsini təlim prosesində əsas tutmaq müəllimə imkan verir ki, hər bir bölmənin özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, keçilmiş materialların möhkəmləndirilməsi və sistemə salınması işini daha da səmərəli təşkil etməyə nail olsun. Məsələn, əsas nitq hissələri keçirilərkən bunların sintaktik rolu haqqındakı məlumatı, yaxud sintaksis öyrənilərkən nitq hissələri haqqındakı bilikləri müəllim*

müntəzəm olaraq möhkəmləndirmək imkanı əldə edir" (4, s. 22). Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində təcrübəli müəllimlər keçdiyi hər bir bölmənin özünəxas xüsusiyyətlərini diqqətdə saxlayır, mövzular arasında əlaqəni hər zaman təmin edir. Bunu sintaksis bəhsində də nəzərdə saxlamaq lazımdır, çünki sintaksis morfolojiya ilə sıx bağlıdır və onları bir-biri ilə əlaqəli tədris etmək lazımdır. Təəssüf ki, Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı morfolojiyanın və sintaksisin əlaqəsinə çox zaman nəzər yetirilmir, nəticədə, sintaksis bəhsində şagirdlər xeyli çətinlik çəkirlər.

NƏTİCƏ

Araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olar ki, təyin mövzusunun tədrisi zamanı onun zərfliliklə əlaqəsi də nəzərə alınmalı, oxşar və fərqli cəhətləri diqqətdə saxlanılmalıdır. Həmçinin təyinin tədrisi zamanı onun digər mövzularla bağlılığına diqqət yetirməli, eləcə də morfolojiya ilə sıx əlaqəsinə önəm verilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, Ə, Seyidov, Y. Həsənov, A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
2. Balıyev, H.B., Balıyev, A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014, 384 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı: Azərneşr, 1947, 87 s.
4. Həsənov, M. Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər. Bakı: Maarif, 1986, 152 s.
5. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Adiloğlu, 2017, 428 s.
6. İsmayılov, R, Nurullayeva, Ü və b. Ümumitəhsil müəssisələrinin 4-cü sinifləri üçün üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik. 1-ci h. Bakı: Şərq-Qərb, 2023, 111 s.
7. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
8. Kərimov, Y. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Kövsər, 2011, 564 s.
9. Rəhimov, A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası (ibtidai siniflərdə). Bakı: Mütərcim, 1997, 360 s.
10. Paşayeva, Ş. R. Ana dili tədrisində nəzəri və praktik məsələlər. Bakı: Təhsil, 2007, 464 s.

Pərixanım Əliyeva

Azərbaycan dilində təyin və onun tədrisi məsələləri

Xülasə

Məqalə Azərbaycan dilində ikinci dərəcəli cümlə üzvlərdən biri olan təyinə və onun tədrisi məsələlərinə həsr edilib. Məqalədə təyinin cümlədəki mövqeyi və ifadə etdiyi semantik xüsusiyyətlərə uyğun bir sıra məlumatlar təqdim edilir. Həmçinin təyinin tədrisi ilə bağlı bəzi məsələlər sistemləşdirilir, mövcud tədris vəsaitlərinə istinad edilərək verilən konkret dil faktları məqsəduyğun formada şərh edilir. Burada təyinin tədrisi zamanı qayşıya çıxan və ya çıxa biləcək çətinliklər barədə ətraflı məlumat verilərək münasibət bildirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, cümlə üzvləri, ikinci dərəcəli üzv, təyin, tədris

Parikhanim Aliyeva

The attribute in the Azerbaijani language and its teaching issues

Summary

The article is devoted to the attribute, which is one of the secondary sentence members in the Azerbaijani language, and the issues of its teaching. The article presents a number of information related to the position of the attribute in the sentence and the semantic features it expresses. Also, some issues related to the teaching of the attributes are systematized, and specific language facts given with reference to existing teaching materials are interpreted in an appropriate manner. Here, detailed information is provided on the difficulties that have arisen or may arise during the teaching of the attribute and an attitude is expressed.

Key words: Azerbaijani language, sentence members, secondary member, attribute, teaching.

Rəyçi :

Dos. İradə Şəmsizadə

DİL HADİSƏLƏRİNİN MƏNİMSƏDİLMƏSİNDƏ İNTEQRASIYANIN ROLU

GİRİŞ / INTRODUCTION

Dövrün prioritet məsələlərdən biri də formalaşan təlimin qloballaşan dünyanın təhsil ehtiyaclarına uyğunlaşmasıdır. Məlumdur ki, Pedaqoji prosesin tamlanması üçün tədris prosesində təlim texnologiyalarından istifadə, nəticəyönümlü və şəxsiyyətyönümlü təhsil proqramları mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu da, təhsilimizin milli-mənəvi dəyərlər, azərbaycançılıq və ümumbəşərlik ruhunda qurulması, gənclərin də həmin ruhda tərbiyə olunması təlimdə inteqrasiya imkanlarından istifadəni aktuallaşdırır. Nəzərə alsaq ki, təlimin mənbəyi ana dilinin tədrisidir, deməli bu hal dil hadisələrinin mənimsədilməsinə də aiddir.

Dil hadisələrinin inteqrativ üsullarla mənimsədilməsi ibtidai təhsil səviyyəsindən başlayaraq, orta və ümumtəhsilin yekununa kimi bölmələrarası və mövzulararası inteqrasiyanı özündə əks etdirməsi ana dili təlimində vacib prinsiplərdən biridir. Azərbaycan dili də digər elmlərdə olduğu kimi təlimin tələbinə uyğun olan qanunauyğunluq əsasında mənimsədilir. Beləliklə də, dilin tədrisi sistemli olaraq fonetikadan başlayıb, asandan çətinə, leksik, frazeoloji qaydalardan istifadə yolu ilə sadədən mürəkkəbə şəklində söz yaradıcılığına, morfoloji xüsusiyyətlərə əsaslanır, sintaktik vahidlər kimi gerçəkləşərək, nitq mədəniyyəti və üslubiyyətə inteqrasiya formasında özünü göstərir.

Həmin prosesdə isə fəndaxili əlaqə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ona görə ki, ifadə və anlayışlar, xüsusən də dilə aid qrammatik məfhumlar bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Bu səbəbdən də fənnin məzmunu ilə əlaqəli materiallar asandan çətinə istiqamətində mənimsədilir. Fəndaxili əlaqənin növünün rolu isə öyrədilən mövzuların qarşılıqlı münasibətindən asılıdır. Həmin münasibət isə birbaşa və yaxud da dolayı olduğu üçün fəndaxili inteqrasiya da fərqli formalarda gerçəkləşir.

Azərbaycan dili təliminin qarşısında qoyulan əsas tələblərdən biri dil hadisələrinin əlaqəli şəkildə öyrədilməsidir. Müasir kurikulumun da əsasını təşkil edən təhsildəki

* Bakı Dövlət Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

integrativlikdir. Məsələyə müqayisəli aspektdən yanaşan A.Qəhrəmanov fəndaxili və fənlərarası əlaqənin ənənəvi təhsil proqramında həm məqsədyönlü, həm də sistemli xarakter daşımadığı halda «İntegrativlik təhsilin məzmun komponentlərinin bir-biri ilə və həyatla sistemli şəkildə əlaqələndirilməsidir» [6, s.22-23] fikrini qeyd etmişdir. Yəni integrativlik də, digər, nəticəyönlümlüyü, şagirdyönlümlüyü, və tələbyönlümlüyü kimi kurikulumun əsas prinsipi olaraq təlimdə əsas yer tutur.

Təhsil səviyyələri üzrə fənlərin tədrisində, o cümlədən də bütün fənlərin mənimsədilməsində açar rolunu oynayan Azərbaycan dili təlimindəki integrativlik dünyanın dərki, məzmun standartlarına uyğun təlim nəticələrinin əldə edilməsi, qazanılmış bilik, bacarıq və vərdişlərin əlaqələndirilməsi istiqamətində çox faydalı və effektivdir.

Öyrənənlərin mədəni, dolğun nitqə sahiblənmələrini şərtləndirən əsas amillər onların ifadəli, aydın, səlis, danışmaları və oxuyub-yazmalarıdır. Əslində dəqiq, düzgün nitqə integrasiya özü belə sərbəst danışığından başlayır. Bu da təfəkkürlə nitqin qarşılıqlı əlaqədə inkişafından asılıdır. Bununla da, bilik, bacarıq və vərdişlərin müsbətə doğru inkişafı fəndaxili və fənlərarası integrasiya müstəvisində nitq bacarıqlarına keçid prosesinin təşkili zəminində formalaşır. Integrasiyanın ədəbi dil normalarını mənimsəməyə istiqamətləndirilməsi, əslində təsadüfi bir dil hadisəsi deyil, bu, həm də dilin bölmələrinin dildaxili bağlılıqlar üzərində qurulmasının göstəricisidir.

Fənlərin ayrı-ayrı şöbələrinin, müxtəlif mövzularının dildaxili vasitələr, əlaqələr çərçivəsində mənimsədilməsi Azərbaycan dili və bu dilə məxsus dil hadisələrinin də fəndaxili integrasiya əsasında öyrədilməsini tələb edir. Fəndaxili integrasiya yalnız orta təhsil səviyyəsi üzrə leksik və qrammatik biliklərlə əhatələnmir, o, həm də ibtidai səviyyədə mənimsənilən bilik və bacarıqları da əhatə edir.

Məsələn, «Ahəng qanunu» və sözün tərkibi çərçivəsində tədris edilən «Şəkilçilərin yazılışı»na aid dil qaydalarının mənimsədilməsində sait və samitlər haqqında «Fonetika» bölməsinin öyrədilməsi prosesində verilən biliklərin fəndaxili (üfiqi) integrasiyadan istifadə yolu ilə qurulması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Digər bir yanaşma, məsələn, «İsim» bəhsi ilə əlaqəli ibtidai siniflərdə verilən məlumatların, mövzunun əsaslı şəkildə tədris edildiyi V-IV siniflərdə əlaqəli mənimsədilməsində isə fəndaxili əlaqənin şaquli formasından istifadə xüsusi rol oynayır.

Dil hadisələrinin mənimsədilməsində integrasiyanın rolunun nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu məzmun standartlarına diqqət yetirdikdə daha aydın görürük. Belə ki, orta təhsil səviyyəsi üzrə təsdiq edilmiş məzmun standartlarında qeyd edilir ki,

«Müxtəlif formalı rabitəli mətnlər qurur və təqdim edir», tam orta təhsil üzrə - nitqin müxtəlif üslub və tiplərində mətnlər qurur [11, s.7-14]. «İbtidai təhsil səviyyəsində məzmun standartları»nda isə sadə bir tələblə qarşılaşırıq: «Söz birləşməsi və cümlə modellərindən kiçik həcmli şifahi və yazılı mətnlər qurmaq». Yəni, standartın özü belə sadədən mürəkkəbə istiqamət alan bir əlaqə şəklində, *kiçikhəcmli mətnlər-rabitəli mətnlər- müxtəlif üslublarda mətnlər* kimi qurularaq, həmin proseslərin mənimsədilməsində fəndaxili integrasiyadan istifadəni vacib edir.

Fənn kurikulumlarını nəzərdən keçirən V.Qurbanov, onun dünya təhsil sistemində integrasiya münasibətində hazırlandığını, eyni zamanda da, məqsəd və vəzifə baxımından da müasir metodikanın yeni istiqamət aldığını vurğulayaraq qeyd edir ki, «V-XI siniflər üzrə Azərbaycan dili kurikulumu da Avropa təhsil metodologiyasına uyğun olaraq, təhsilin məqsəd və vəzifələrinin mədəni dil və ya mədəni nitq kimi dərk olunmasını təmin etmiş və metodikanın üzünü nitq inkişafına doğru yönəltdir» [7, s.3].

Şagirdyönümlü təhsildə öyrənənlər özlərinin müstəqil çalışaraq, bilikləri tədqiqatçılıq yolu ilə qazanmaları əsas istiqamətlərdən biri kimi qəbul edilir. Bu yolun da öyrənənlər həm öz kəşfləri hesabına elm öyrənirlər, həm də onların tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişaf edərək genişlənilir. Önemli olan isə həmin prosesin, yəni təlimin, idraki motivasiyanın təşkilinin düzgünlüyünə nail olmaqdır.

Öyrənənlərin bacarıqlarının inkişaf ilə yanaşı, həmin bacarıqların çoxşaxəliliyinin təminində isə integrasiya mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu xüsusiyyətlər dil hadisələrinin tədrisi, onlar bir-birilə əlaqəsinin yaradılmasında da özünü göstərir. Fənlərarası əlaqə zamanı dil bilikləri digər fənlərlə əlaqə yolu ilə global təfəkkürün formalaşması və inkişafı istiqamətində müsbət nəticələrə gətirib çıxarırsa da, Fəndaxili əlaqə zamanı isə dil hadisələri sadədən mürəkkəbə şəklində, dilçiliyin şöbələrinə daxil olan mövzuların dərinədən və əhatəli şəkildə öyrədilməs istiqamətində işin əvvəlki məlumatlarla əlaqəli mənimsədilməsini təmin edir.

Bildiyimiz kimi, ibtidai təlim səviyyəsində morfologiyanın mənimsədilməsi məqsədilə fəndaxili integrasiya çərçivəsində sözün tərkibi, söz yaradıcılığı, nitq hissələri – isim, sifət, say, əvəzlilik, feil, zərf, köməkçi nitq hissələrinin mənimsədilməsinin üsul və vasitələri praktik şəkildə öyrədilir. Mövzunu təlimi aspektdən izah edən N.Cəfərova qeyd edir ki, «İbtidai siniflərdə morfologiya təliminin məzmununa aşağıdakı məsələlər daxil edilmişdir: söz yaradıcılığı üzrə ən əsas məfhumlar-- kök, şəkilçi, leksik və qrammatik şəkilçilər, sözlərin quruluşca növləri, nitq hissələri... İbtidai siniflərdə əsas və köməkçi

nitq hissələri haqqında məlumat verilir, onların nitqdə oynadığı rol nitq nümunələri əsasında başa salınır. Əsas nitq hissələrinin: isim, sifət, say, əvəzlilik, feil, zərfin öyrədilməsi də diqqət mərkəzində saxlanılır. Şagirdlər əsas nitq hissələrinin adlarını bilməli, onları fərqləndirməyi bacarmalıdırlar. Köməkçi nitq hissələrinin (qoşma, bağlayıcı, nida, ədat, modal sözlər) nitqdəki rolu da şagirdlərə nitq nümunələri vasitəsilə öyrədilməlidir» [2, s.171, 181].

Nəzərə alsaq ki, morfologiya bölməsinin tədrisi çərçivəsində orfoqrafiya və ədəbi tələffüz istiqamətində praktik bilik, bacarıqların formalaşdırılması prosesi də baş verir, deməli, fəndaxili inteqrasiyadan istifadənin köməyiylə bu istiqamətdə iş aparılır. Məsələn, Məsdər mənimsədilərəkən k-nın y-ya, q-nın ğ-ya çevrilməsi, (isimlərin hallanmasını da bura aid etmək olar), inkar şəkilçili feillərdə “y” samitinin təsiri ilə şəkilçidəki açıq saitinin qapalıya çevrilməsi, qeyri-qəti gələcəklə indiki zaman feillərdə şəxs şəkilçisinin fərqli deyilişi, şəxs şəkilçisi olan -sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz-ün -sız, -siz, -suz, -süz formasında tələffüzü, və digər belə faktları göstərmək olar. Bu kimi məsələlərin həllində, hansı ki, bir sıra metodik vasitələrdən yararlanmaq olar: «1.Morfoloji təhlil; 2.Morfoloji-orfoqrafik çalışmaları; 3.Morfoloji- orfoepik çalışmaları; 4.Ədəbi tələffüz üzrə cədvəllər; 5. İKT-dən istifadə və s.» [2, s.279].

Bu kimi dil faktlarının mənimsədilməsi artıq mətnlər üzərində işin təşkili ilə aparılır. Nəticə olaraq da, öyrənənlərin öz nitqlərinə nəzarətinə, əldə etdikləri bilikləri nitq fəaliyyətində istifadə etməyi bacarmaq, dil duyumunu fəallaşdırmaq kimi vərdislərə düzgün yiyələnmələrinə gətirib çıxarır ki, bu yolla da onların rabitəli nitq bacarıqlarının inkişaf etməsinə də şərait yaranır.

Müasir təlimin tələbinə uyğun olaraq da, «Proqrama əsasən rabitəli nitqin nəzəri əsaslarını təşkil edən anlayışlar (nitqin üslubları, məna-funksional tipləri, mətnin əlamətləri) diqqətdə saxlanılmalı, hər bir tədris ili üçün rabitəli nitq bacarıqlarının müəyyənləşdirilməsində aşağıdakı cəhətlər əsas götürülməlidir: mətnin qavranılması və təhlili; mətni şifahi və yazılı ifadə etmək; şifahi və yazılı şəkildə mətnlər tərtib etmək; onları təkmilləşdirmək» [1, s.280].

Orfoqrafik və orfoepik bilik və bacarıqların fonetikanın tədrisi mərhələsində də öyrənənlərə düzgün şəkildə öyrədilməsi Azərbaycan dili təliminin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Çünki fonetika orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqəli şəkildə mənimsədildikdə öyrənənlər də fonetik hadisələri dərinlən öyrənməklə yanaşı, düzgün yazı və səlis tələffüz bacarıqlarına yiyələnirlər. Bu prosesdə isə isə ibtidai təlim səviyyəsi üzrə verilmiş fonetik, həm də orfoqrafik və orfoepik biliklər xüsusi rol oynayır

«Təcrübədə sınaqdan çıxmışdır ki, fonetika orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqəli tədris olunduqda şagirdlər həm fonetik hadisələri möhkəm qavrayır, həm də düzgün yazı və düzgün tələffüz qaydalarına yiyələnirlər. Fonetikanın tədrisi ilə bağlı şagirdlərə aşılana orfoqrafik və orfoepik vərdişlər onların gələcəkdə qazanacaqları əsaslı biliklər üçün zəmin yaratmış olur» [2, s.103, 134].

Çünki ibtidai təlim səviyyəsi üzrə formalaşdırılmış həmin praktik vərdişlər digər mərhələdə «Fonetika» bölməsi üzrə mənimsədiləcək biliklərin əsasında durmaqala yanaşı, həm də orfoqrafiya və orfoepiya üzrə bacarıqların sistemli şəkildə öyrənənlərə ötürülməsini təmin edəcəkdir. Bu səbəbdən də fonetikanın ibtidai təhsil səviyyəsində tədrisi prosesi yalnız dilin səs sistemi üzrə biliklərin mənimsədilməsi deyil, sait və samit səslərin düzgün yazılışı və tələffüzü üzrə də qarşılıqlı inteqrasiyası nəzərdə tutulur.

Dilin leksik sisteminin müəyyənləşdirilməsində hərflər, səs, vurğu, heca, intonasiya, orfoepiya və orfoqrafiya arasındakı bağlılıq və yaxınlıq da mühüm rol oynayır. Belə ki, omonimlərin mənimsədilməsində eyni səs sisteminin varlığı mühüm şərt olaraq qəbul edilir. Bir səs dəyişməsi nəticəsində paronimliyin formalaşması özü də səs sisteminə istinad edir. Morfoloji biliklərə istinad edən isə qrammatik omonimlikdir; məsələn, eyni şəkilçinin həm isim, həm də sifət yaratması (-k1-4, bizimki-is., axşamk1-s.; -1c1-4 sat1c1-is., yırt1c1-s. və d.), müxtəlif qrammatik mənələrə malik olan şəkilçiləşmiş qrammatik vahidləri (məs.,-q1n4, -ğ1n4 şəkilçilərinin sifət /satq1n, solğ1n/ və isim /basq1n, qırğ1n/ əmələ gətirməsi , -ca, -cə-nin qoşma, zərflər düzəldən şəkilçiləri, ədat kimi işlənməsi və d.) nümunə olaraq göstərmək olar. Ahəng qanununa tabe olan və olmayan sözlərin, əsl Azərbaycan sözləri və alınmaların, köhnəlmiş sözlər və neologizmlərin mənimsədilməsi prosesində, həm də dialekt sözlərin, ümumxalq və ədəbi dil haqqında ilkin təsəvvürlər yaradıldıqda, Sinonim və antonimlərin müxtəlif üslubi çalarlıqları yalnız dildaxili, yəni mövzulararası əlaqədə deyil, fənlərarası və lazım gəldikcə də fənlərüstü inteqrasiyaya əsaslanmaq zərurəti özünü göstərir.

Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi istiqamətində işlərin təşkili nəzəri-praktik əhəmiyyətilə diqqəti cəlb etdiyi kimi, çətinliyi ilə də seçilir. İbtidai təhsildən səviyyəsindən başlayaraq, lüğət üzrə çoxşaxəli işlərin məcmusu və yerinə yetirilməsi metodikası dəqiqləşdirilir. Şərh edilən kəlmənin qrammatika və orfoqrafiyanı mənimsəməkdə rolu, məzmunu, çətinlik dərəcəsi, xarakteri, öyrənənlərin təfəkkürünün inkişafındakı rolu, onun leksikadan ilkin məfhumların mənimsədilməsi prosesində verilən biliklər üçün əsas rolunu oynayır. Lüğətin dəqiqləşdirilməsi prosesində çoxmənalılıq, omonim, sinonim, antonimlər və frazeoloji vahidlərin mənimsədilməsi, sözün həqiqi və məcazi mənasının

anlaşılması üzrə işlərin yardımı ilə fəndaxili əlaqənin əsası qoyulur. Lüğətin fəallaşdırılması zamanı təqdim edilmiş sözlərdən söz birləşməsi yaratmaq, sözləri, söz birləşmələrini cümlələrdə işlətmək isə sintaksisə aid məlumatların mənimsədilməsinə istiqamətləndirilir.

Nitq hissələrinin qrammatik tərkibinin müəyyənləşməsi söz yaradıcılığının, sözün tərkibinin öyrənilməsilə birbaşa bağlıdır. Nəzərə alsaq ki, sözlərin quruluşca növü, hansı nitq hissəsinə məxsusluğu onların başlanğıc formalarına uyğun olaraq müəyyənləşdirilir. «Beləliklə, şagirdlərdə sadə, düzəltmə və mürəkkəb nitq hissələri; nitq hissələrinin omomorfemliyi və ya konversiyası üzrə integrativ biliklər formalaşdırılmalıdır» [7, s.15] kimi bir fikirəyaranır. Hansısa bir nitq hissəsinin quruluşca növündən bəhs edilərkən yeni sözlərin yaranmasında leksik şəkilçilərdən istifadə morfoloji üsul kimi xarakterizə edilir. həmin prosesdə əvvəlki sözlə yeni söz arasında mənə əlaqəsinin varlığı və ya yoxluğu da nəzərdən yayınmamalıdır.

Nitq inkişafının istiqamətləri içərisində cümlə qurmaq üzrə vərdişlərin inkişafı da mühüm yer tutur.

Cümlə qurmaq üzrə vərdişlərin inkişafı da nitq inkişafının əsasistiqamətlərindəndir. Bu istiqamətdə də, yeni biliklərin verilməsində fəndaxili şaquli integrasiyanın imkanlarından yararlanmaq mövzusunun mənimsədilməsini asanlaşdırır. Çünki təhsilin ibtidai, I-IV sinif səviyyəsində öyrənənlərdə cümlə məfhumunun formalaşdırılması, başqa nitq vahidləri ilə cümləni fərqləndirmək, cümlələri növünə, yeni məqsəd və intonasiyaya görə təyin etmək, baş və ikinci dərəcəli üzvlərin cümlənin yaranmasındakı rolunu aydınlaşdırmaq, baş və ikinci dərəcəli üzvlərin cümlədəki yerini dəqiq təyin etmək, cümlə və bu mövzuda təqdimatlar hazırlamaq [10, s.22,24, 26, 28] kimi bacarıq və vərdişlər praktik şəkildə öyrədilir. Mənimsədikləri bu kimi mühüm anlayışlar, yuxarı siniflərdə mövzunu geniş və dərinlən öyrənmə istiqamətindəki işlərini asanlaşdırır. İnteqrasiya imkanlarından yararlanma, yalnız dil qaydalarının mənimsədilməsi zamanı deyil, hətta tətbiqetmə bacarıqlarının möhkəmləndirilməsi məqsədi daşıyan tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesində də həyata keçirilməlidir. Məsələn, VII sinif Azərbaycan dili dərslində cümlənin qrammatik əsasını müəyyənləşdirmək tələbli, motivasiya xarakterli tapşırıq verilir [5, s.16] ki, həmin tip tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı da uyğun gələn mövzularla, bu tapşırıqda olduğu üzrə, sintaksisə hazırlıq məqsədi daşıyan və VI sinifdə mənimsədilən dil qaydaları kimi ("Cümlənin qrammatik əsası") [4, s.160] integrasiyaya cəlb edilməlidir.

Bu, həm də yuxarı siniflərdə sintaksisdən əlavə, morfologiya bölməsinin tədrisi prosesində də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu da, morfologiya ilə sintaksisin, necə ki, qrammatikanın iki bölməsi olmaqla bir birini həm aydınlaşdırdığını, həm də tamamladığını göstərir. Lakin sözü sintaktik rolundan asılı olaraq, nitq hissələrinə aid edilməsi hadisəsi metodistlər tərəfindən qəbul edildiyi halda, dilçilər arasında mübahisəli bir məsələ kimi qəbul edilir. Dilçi alim. Ə. Dəmirçizadə nitq hissə-lərini cümlə üzvlərinin mənə vəzifələrinə görə müəyyənləşdirməyi əsas prinsip kimi qəbul etdiyi halda [3, s.8], prof. Y.Seyidov

onun əksinə olaraq "nitq hissə-lərini cümlədən asılı olmayaraq yaşayan" söz-bölgüləri kimi təqdim edir [9, s.76].

Qrammatik əlamətləri, leksik mənaları nitq hissələrinin təyin edilməsində hansı dərəcədə mühümdürsə, sintaktik funksiyası da bir o qədər vacibdir. Yəni, ismin mübtəda, tamamlıq, sayın və sifətin təyin kimi işlənməsi, əvəzliyin, belə ki, bütün cümlə üzvləri rolunda çıxış etməsi, zərfin zərflik, feilin isə xəbər vəzifəsində özünü göstərməsi nitq hissələrinin qrammatik vəzifələri kimi təqdim edilir. Məsələnin bu əsasda qoyuluşu morfologiyanın sintaktik istinadda öyrədilməsi üçün motivasiya rolunu oynayır və integrativ əlaqə formalaşdırır. «Müəllim morfologiyadan bütün mövzuları tədris edərkən mümkün qədər onları həm morfologiyadan əvvəl keçilmiş fonetika və leksikologiya ilə, həm də ondan sonra tədris ediləcək sintaksislə əlaqələndirməyə çalışmalıdır. Daha dəqiq desək, morfologiya bəhsi fonetika və leksikologiya ilə əlaqələndirilməli, sintaksisin tədrisi üçün isə morfologiyada zəmin yaradılmalıdır» [8, s.276].

NƏTİCƏ / CONCLUSION

Müasir təlimin başlıca prinsipi kimi çıxış edən integrativlik yalnız dil hadisələrini qarşılıqlı əlaqədə mənimsətməyi deyil, pedaqoji prosesin tamlığını da təmin edir. Müasir kurikulum öyrənənlərə yalnız tədris edilən fənnin əhatəsində qalmaq deyil, gündə-gündən inkişaf etməkdə olan dünyanı da hərtərəfli dərk etmək, öz xalqına, vətəninə, dövlətinə sadıq və layiq bir insan, şəxsiyyət kimi yetişmək imkanı da verir. Bu mənada, integrativ təlim əhəmiyyəti etibarilə də əvəzedilməzdir.

Dil hadisələrinin integrativ üsullarla mənimsədilməsi ana dili təlimində əsas prinsiplərdən biri kimi özünü göstərir. Dilin müxtəlif şöbələri bu və ya digər səviyyədə bir-biri ilə əlaqəli mənimsədildikdə daha səmərəli və effektiv şəkildə öyrədilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, fəndaxili integrasiya metodika qarşısında duran mühüm məsələlərin həllinə xidmət edir. Həmin vəzifələrdən birincisi yeni biliklərin əvvəlki bilik və bacarıqlarla

əlaqələndirməsi və bu prosesin fəndaxili əlaqəyə uyğun təşkil olunması; ikincisi, yeni biliklərin əldə olunmasının əvvəlkilləri, yeni məlum olanları zənginləşdirilməsi kimi qəbul olunur; üçüncü vəzifə, köhnə və yeni biliklərin mədəni nitqə inteqrasiya edilməsidir.

Araşdırma nəticəsində müxtəlif dil hadisələrinin tədrisi zamanı fəndaxili əlaqənin səmərəli rolu meydana çıxarılır. Aydın olur ki, müəllim ibtidai təhsil səviyyəsi üzrə öyrənənlərin mənimsədiyi praktik səciyyəyə malik bilikləri sistemli müstəviyə daşıyır, beləliklə də, həm öyrənilmiş materiallar xatırlanır, həm də fonetika, leksika və qrammatikaya aid biliklər möhkəm təməllər üzərində qurulur. İnteqrasiyanın bir növü sayılan fəndaxili əlaqə müxtəlif dil faktlarının tədrisində səmərəli üsul və vasitələrdən istifadəyə şərait yaradır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, təlim prosesi, inteqrasiya, dil hadisələri, tədris.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Bəliyev H., Bəliyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (dərslük). Bakı: Qismət, 2014, 384 səh.
2. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (dərslük), II hissə. Bakı: ADPU nəşri, 2019, 430 səh.
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı: Azərənəşr, 194, 86 səh.
4. İsmayılov R., Rüstəmov A., Məmmədova S. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslük.. Bakı: Altun kitab, 2019, 191 səh.
5. İsmayılov R. və başqaları. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslük. Bakı: Altun kitab, 2018, 175 səh.
6. Qəhrəmanov A. Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim materialı. Bakı: Xəzər universiteti, 2012, 69 səh.
7. Qurbanov V.T. Azərbaycan dilinin təlimində fəndaxili əlaqələrdən istifadə üzrə işin sistemi (doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı). Bakı: ADPU nəşri, 2015, 40 səh.
8. Mirzəyeva L. Orta ümumtəhsil məktəblərinin V-IX siniflərində Azərbaycan dili dərslərində fəndaxili əlaqənin məzmun və formaları. Namizədlik disser-tasiyası. Bakı: 2005, 141 səh.
9. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfologiya) . Bakı Univer-siteti nəşriyyatı, Bakı, 2000.

10. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı: "Təhsil", 2008, 480 səh.

11. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları). Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 3 iyun tarixli 103 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

SUMMARY

The Role of Integration in the Acquisition of Language Phenomena

Saida Mustafayeva

This article addresses the role of intra-disciplinary integration in the teaching of language phenomena—i.e., topics that fall under various branches of linguistics—as a topical issue.

One of the key factors in helping learners acquire a rich and cultured speech is their ability to speak expressively, clearly, and fluently, as well as to read and write proficiently. Precise and correct speech begins with integration itself, starting from free expression. This is closely related to the mutual development of thought and speech. In this way, the positive development of knowledge, skills, and habits takes shape through the organization of the transition to speech skills within the framework of both intra-disciplinary and interdisciplinary integration. Directing integration toward the mastery of literary language norms is not a random linguistic phenomenon; instead, it is an indicator of how the sections of the language are built upon internal linguistic connections.

The article addresses these issues and examines their scientific and practical significance. It explains the effective role of intra-disciplinary connections, which are considered a type of integration, in the teaching of various linguistic elements, and reinforcing knowledge related to phonetics, lexicon, and grammar.

Keywords: Azerbaijani language, teaching process, integration, language phenomena, education.

TERMINOLOGİYADA MORFOLOJİ ÜSULLAR

GİRİŞ

Fövqəladə hadisə hər hansı bir prosesin gedişatında normadan kənara çıxma nəticəsində baş verir. Hadisənin inkişafı və onun nəticələri isə müxtəlif mənşəli pozulma faktorları ilə müəyyənləşdirilir. Bu, fəaliyyəti pozan təbii, antropogen, sosial və ya digər təsirlər ola bilər. Bəşəriyyət özünün inkişafı boyu ətraf mühitlə sıx bağlı olub. XXI əsrdə yüksək sənayeləşmiş cəmiyyətin yaratdığı problemlər daha çox hiss edilməkdədir. İnsanın təbiətə kəskin müdaxiləsi, bu müdaxilənin miqyasının genişliyi və müxtəlifliyi bəşəriyyət üçün global təhlükələrin yaranmasına səbəb ola bilər. Praktik olaraq planetimizin müxtəlif guşələrində hər an fəvqəladə hadisələr yaranır və bunlar kütləvi informasiya vasitələri ilə bizə növbəti faciə, təbii fəlakət, qəza, hərbi münaqişə və terror aktı kimi çatdırılır. Fəvqəladə halların sayı ildən-ilə durmadan artır. Bu isə o deməkdir ki, fəvqəladə hallar nəticəsində qurbanların, yaralananların sayı və vurulan maddi ziyanın miqyası da daim artmaqdadır. Tarixən Azərbaycan ərazisində baş vermiş fəvqəladə hallar da bu problemin respublikamız üçün aktuallığını sübut edir. Belə ki, məşhur Təbriz, Gəncə, Şamaxı zəlzələləri, sel daşqınları, torpaq sürüşmələri, epidemiyalar, digər təbii fəlakətlər, terror aktları, texnogen qəzalar, habelə erməni qəsbkarlarının yaratdığı Qarabağ münaqişəsi deyilənləri bir daha təsdiq edir. Fəvqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması xalqımız qarşısında duran ən önəmli vəzifələrdən biridir. Bu məsələlər bu gün dövlətimiz və xalqımız üçün aktualdır. Problemin aktuallığı, mütəxəssislərin, kütləvi informasiya vasitələrinin və əhalinin fəvqəladə hadisələrə marağı, habelə bu sahədə mövcud ədəbiyyatın böyük əksəriyyətinin xarici dillərdə olması fəvqəladə hadisələrlə bağlı terminologiyanın inkişafı zərurətini yaratmışdır. Terminologiyanın inkişafı, termin yaradıcılığı elm və texnikanın, informatika, kompüter texnologiyalarının sürətli tərəqqisi ilə bilavasitə əlaqədardır. Videotexnika, kompüter texnikasının inkişafı, internetin geniş vüsət alması, sosial-psixoloji inkişaf fəvqəladə hallara aid yeni anlayış, məfhum, söz və terminlərin

* Bakı Dövlət Universiteti, filologiya fakültəsi, müəllim

yanmasına səbəb olmuşdur. Bu anlayışların adlandırılması zərurəti dildə fəvqəladə hallara aid terminologiyanın müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişafını zəruri edir. Hər təzə termin və onun qarşılığı, eyni zamanda tarixən işlənmiş terminlər toplanıb bu sahə üzrə lüğətlərə əlavə edilir. Müasir dövrdə terminologiyanın inkişafında termin söz və məna arasında əlaqə aktual məsələlərdən hesab olunur. XX və XXI əsrlərdə xaricdə sürətlə inkişaf edən bu nəzəriyyə termin yaradıcılığında terminin siqnifikat və eksponent anlayış əlaqələrinin araşdırılması kimi qəbul olunur. Sözün leksik-semantik mənası onun rasional ünsiyyət vasitəsi kimi səs tərkibi ilə leksik və struktur uyğunlaşmasına imkan verir. Bu, müvafiq olaraq ifadə və anlayışlara istinadən aparılır. S.V. Qrinev və digər rus terminoloqlarının əsərlərində bu problem araşdırılmışdır. Əgər terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətləri sözyaratma (termin yaratma) ilə kifayətlənərsə, bu zaman yalnız leksik imkanlar əsasında (semasiologiya) termin yaradıcılığı baş verər, amma sözün tərkib elementləri əsasında məna bildiren terminlər bu sərhədin hüdudundan kənarda qalacaq. Əslində eksponent və siqnifikat arasında əlaqələrin mövcud olub-olmamasının araşdırılması ifadənin hərfi və faktiki mənası qədər vacibdir. Təkcə derivatoloji prosesin yaranma əlaqələri deyil, eyni dərəcədə terminoloji vahidin struktur, eksponent və anlayışı arasındakı əlaqələnmə də əsas sayılmalıdır. Hal-hazırda motivləşmənin terminoloji analiz üçün yararlı hesab olunmaması fikri qəbul edilir, lakin bu fərziyyə yanlışdır. Belə ki, sözün hərfi mənası heç də həmişə onun daxili mənasının semantikasını izah etmək, aydınlaşdırmaq və tam açmaq üçün kifayət etmir. Halbuki motivləşmiş termin analiz olunmuş termindir. Dilçilikdə motivləşmə - sözün semantik cəhətdən aydınlaşması, dəqiqləşməsi deməkdir. Hansı ki, analiz olunmuş söz də dəqiqləşmiş, aydınlaşmış söz mənasını verir. Motivləşdirilmiş söz - daxili məzmunu və mənaya malik olan sözdür. Q.L. Blinov "motivasiya" dedikdə sözün məna və struktur baxımından işlənən uyğunlaşmasını nəzərdə tutur. Həmçinin o, motivasiyanı sözün definitiv formasına yaxın hesab edir. Orientasiya - qavrama, anlama, istiqamətlənmə deməkdir. Terminoloji leksikanın araşdırılmasında əsas vasitələrdən biri də orientasiya-qavrama prosesidir. Orientasiya termini lingvistik, psixi və sosial faktorlarla bağlı heç bir definitiv mənaya istinad etmədən qavranılma prosesi kimi izah olunur. İlk dəfə bu məsələyə D.S. Lotte'nin yazılarında rast gəlinir. Ancaq dilçi alim bu halı "orientasiya" deyil, "qavranılma" adı ilə qeyd edib: "Terminin hərfi mənasının onun həqiqi mənasından asılı olub-olmamasına görə bütün terminlər üç qrupa bölünür: düzgün qavranılan, neytral və düzgün qavranılmamış (və ya səhv qavranılmış). Daha sonralar M.Q. Berger bu anlayışı "möhkəmləndirmək" sözü ilə ifadə edir ki, bu da terminin aktual mənası ilə

daxili formasının uyğunlaşması anlamını verir. "Orientasiya" termininə A.V. Lemanın əsərlərində rast gəlinir. Əslində motivləşmə və qavranılma, orientasiya prosesləri bir-biri ilə əlaqəlidir və oxşar cəhətləri vardır. Bütün terminlər dar mənada motivləşmiş olurlar. Bütün terminlər yarandığı an orientasiya olunurlar və qavranılan olurlar. Belə ki, hər bir yeni yaranan terminin yeni nominativ mənası da yaranır. Məsələn, bir dilçi üçün aydın olan "krizis", "terror", "müdaxilə" və s. anlayışlar digər sahədə çalışan şəxslər üçün izah və analiz tələb edə bilər. Motivləşmə və orientasiya təkcə dildaxili imkanlar əsasında yaranan termin sözləri və alınmaları deyil, eyni zamanda kalkalar və yarımkalkaları da əhatə edir. Motivləşmə və orientasiya təkcə terminin qavranılması və anlaşılıqlı olması üçün deyil, həmçinin onun dildə işləkliyi və daimiliyi, sözyaradıcılığı prosesində iştirakı üçün də zəmin yaradır.

ƏSAS HİSSƏ

Terminologiya, elmin, texnikanın, incəsənətin və s. müəyyən bir sahəsinə aid terminlərin məcmusudur. İzahlı dilçilik terminləri adına isə terminologiya anlayışı belə izah edilir: "Terminologiya elmin, texnikanın, incəsənətin, istehsalatın, ictimai fəaliyyətin müəyyən bir sahəsinin anlayışları sistemində müvafiq terminlərin məcmusudur." Nəticə etibarilə bunu demək olar ki, terminlərə qoyulan əsas xüsusiyyət hesab edilir və ona bir tələb kimi yanaşılır, lakin bütün təkmənaqlı sözlər termin deyildir. Terminlərə qoyulan tələblərdən biri də terminlərin dəqiqliyidir. Terminlərin dəqiqliyi dedikdə, elm və texnikanın istənilən sahəsinin müəyyən anlayışlarının ifadə edilməsi dildə, işlədilən digər anlayışlarla uyğunluq təşkil edir. Dilimizdə işlədilən bir sıra terminlərdə paralellik müşahidə olunur. Termin hesab olunsa da, mövcudluğu danılmazdır. Müasir Azərbaycan dili terminologiyası müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edir. O cümlədən fəvqəladə hallara aid yaranan terminlər də bu istiqamətlərdən biridir. Olifist mottar dilin daxili imkanları və alınmalar olmaqla iki yerə bölünür. İstər dilin daxili imkanları, istərsə də alınmalar hesabına olan termin yaradıcılığı prosesi müəyyən norma və qaydalar əsasında termin imkanlarının nizama salınmasıdır. Belə ki, termin yaradıcılığı prosesində sözün mənası ilə onun forması arasındakı əlaqəyə diqqət yetirilməlidir. Sözün morfologiyası və forması arasındakı əlaqə ənənəvi motivasiya, motivləşdirmə, motivləşdirilmiş terminlərlə ifadə olunur. Bəs, motivləşdirmə və motivləşdirilmiş terminlər arasında fərq nədir? Motivasiya — yaranmış sözün daxili məzmununu və eləcə də sözün daxili formasının izlərini, həmçinin vahidin komponentlərinin mənalarını cəmidir (V.Q.Qak, V.N.Teliya, E.S. Kubryakova). V.N. Nemçenko motivləşdirilmiş sözü yaranmış (düzəldilmiş) söz kimi

müəyyən edir. Ancaq motivasiya düzəltmə sözlərin yaranma prosesi ilə birbaşa əlaqəli olmayan proses kimi izah olunur: verilmiş sözün başqa bir mənası və s. Beləliklə, motivasiyanın söz yaradıcılığı və leksikologiya ilə əlaqəli olması ortaya çıxır. Belə ki, Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında terminlər yaradılarkən aşağıdakı üsullardan istifadə edilir: semantik üsul, morfoloji üsul, sintaktik üsul, kalka üsulu, sözlərin ixtisarı və qısaldılması (abreviaturalar). Ədəbiyyatşünas C. Yusiflinin fikrincə, dildə söz yaradıcılığı qaçılmazdır, insan hər gün gördüyü şeyləri yeni şəkildə ifadə etmək istəyir, bəzən də köhnə anlamları üstündə israr edir, yeni dilin və onu danışan adamın psixologiyası bu məqamlarda bizim bəzən anlamadığımız hadisələri meydana gətirir. Xüsusən, indiki çağda dilə yeni sözlərin daxil olması, bu söz və ifadələrin ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə etməsi göz qabağındadır. Siyasi terminologiya dəyişir, iqtisadiyyat sahəsində, digər sahələrdə anlayışları ifadə etmək lüzumu yaranır. Elə sahələr var ki, (məsələn, ədəbiyyatşünaslıq) öz terminləri çox azdır, özünü ifadə etmək üçün digər sahələrin terminlərinə müraciət edir. C. Yusifli hesab edir ki, sözü yaratmaq və işlətmək, dövrüyyəyə daxil etmək ayrı-ayrı nüanslardır: "Hələ sovet dövründə bu proses gedirdi. O zaman yaradılan sözlərin heç də hamısı qalmadı, yeni canlı şəkildə işlənmədi. Bəzən dilin daxili qanunauyğunluqları nəzərə alınmır, dilin necə nəfəs alması, ürək döyüntülərinin necə olması yeni yaradılan sözlərdə onuncu dərəcəli bir fakt olur." Termin yaratmada morfoloji üsuldən istifadənin geniş yayılması elmin inkişafı ilə əlaqədar yaranmış anlayışların yeni terminlərlə ifadə edilməsi zərurətindən, alınma termin əvəzinə, Azərbaycan dilinin öz qanunları əsasında yeni vahidlərin düzəldilməsi meyindən yaranır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində morfoloji üsulla terminlərin yaradılması üçün olduqca geniş imkanlar vardır. Dilimizdə mövcud olan zəngin sözdüzəldici şəkilçilər sözün kökünə əlavə olunduqda onun yalnız şəklini dəyişdirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda mənasına da ciddi təsir edib, yeni məna əmələ gətirir. Bunların əsas rolu bir sözdən yeni mənalı bir başqa söz yaratmaqdan ibarət olduğu üçün terminologiyada çox məhsuldardır. Morfoloji üsulla termin yaradıcılığı aktiv sözyaratma üsullarındandır. Morfoloji üsulla termin yaradıcılığının məhsuldar xarakter daşmasının səbəbi isə dilimizin leksik şəkilçilərlə zəngin olmasıdır. Morfoloji üsulla fəvqəladə hallara aid terminlərin yaranmasında aşağıdakı şəkilçilər daha fəal iştirak edir: -çu, -çı, -cü. Elm və texnikanın müxtəlif sahələri inkişaf etdikcə bu sahələrdə çalışanların peşə və sənətləri ilə bağlı anlayışları ifadə edən terminlər yaranır. Məsələn: mühafizəçi, təbliğatçı və s. -mcü, -cı, -çu. Morfoloji üsulla fəvqəladə hallara aid terminlər yaranarkən bu şəkilçilər daha fəal iştirak edir. Məsələn: atıcı, təmizləyici, zəhərləyici,

törədici, boğucu, ötürücü və s. Dilimizdə qeyri-məhsuldar sözdüzəldici şəkilçilər də vardır ki, bunların texniki terminoloji sahələrdə rolu vardır. Ə. Dəmirçizadə buralarda müəyyən çətinliklər və üslubi imkanlar nəzərə alınaraq bu şəkilçilərin istifadəsi tədqiq edilmişdir. Bu mətndə terminoloji leksikada bu şəkilçilər daha çox ümumi terminlər yaratmağa kömək edir və fəvqəladə hallara dair terminoloji leksikanın zənginləşməsinə də səbəb olur. Məsələn: quyucuq, kürəcik və s. -hq, -lik, -luk, -çıq. Öz semantik xüsusiyyətinə görə terminologiyada geniş söz yaradıcılığı dairəsini əhatə edən bu şəkilçi müxtəlif nitq hissələrinə qoşularaq yeni terminlər yaradır. Bu şəkilçi aşağıdakı qruplara aid terminlər yaradır: durğunluq, sərtlik və s. -la, -li, -lu, -lü. Bu şəkilçi mürəkkəb proseslə bağlı anlayışları adlandıraraq termin yaradıcılığında çox fəal iştirak edir. Məsələn: ikiyüvalı, üçölçülü sistem, burulğanlı və s. Bu şəkilçi termin yaradıcılığında Azərbaycan, ərəb, fars, rus və Avropa mənşəli sözlərə artırılaraq texnika və fəvqəladə hallara dair terminlərin yaranmasında məhsuldar mövqe tutur. -sız, -siz, -suz, -süz. Dilimizdə ən məhsuldar şəkilçi olub, əslə sifətlərdən başqa, demək olar ki, bütün adlara əlavə edilərək, həmin adın ifadə etdiyi əşyanın mövcud olmadığını bildiren atributiv isimlər və ya sifətlər əmələ gətirir. Söz yaradıcılığında məhsuldar mövqe tutan -siz şəkilçisi termin yaradıcılığında isə qeyri-fəal iştirak edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçili sözlər də atributiv mövqəli olduqları üçün ayrılıqda termin kimi işlənmə imkanına malik deyil. Odur ki, bu şəkilçili sözlər başqa söz və terminlərə qoşularaq terminoloji birləşmələr yaranmasında fəaliyyət göstərir. Məsələn: təhlükəsiz zona, itkisiz hadisə və s. -ici, -ıcı, -alətlərin adlarını bildiren şəkilçilər fəllərə əlavə olunaraq müxtəlif prosesləri və hadisələri ifadə edən terminlər əmələ gətirir. Məsələn: qazıntı, çıxıntı, çöküntü. Bu şəkilçilər texniki terminoloji leksikaya keçmiş və bir çox prosesləri və fəaliyyətləri adlandırmaq üçün istifadə edilir. -ist, -iş, -üş. Bu şəkilçi vasitəsilə hərəkət və sürət bildiren terminlər yaranır. Məsələn: uçuş, döyüş, çağırış, dönüş və s. Bu şəkilçi terminlərin əmələ gəlməsində ən məhsuldar şəkilçilərdən biridir. Onların köməyi ilə indiyədək terminologiyada müxtəlif prosesləri bildiren yüzlərlə termin yaranmışdır. Bu şəkilçi həmçinin alınma sözlərə də artırılaraq yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur.

NƏTİCƏ

Beləliklə, morfoloji üsulla terminlərin yaranması, o cümlədən fəvqəladə hallara dair terminlərin yaranması ən məhsuldar üsuldur. Lakin morfoloji üsulla terminlər yaradılması prosesində iştirak edən şəkilçilərin hamısının söz yaratma tezliyi bərabər

deyil. Şəkilçilərin bəziləri (məsələn, -lıq, -li, -eq, -an) müxtəlif sözlərə artırılaraq yeni terminlər əmələ gətirə bildiyi halda, bəzilərinin bu imkanı məhduddur. Müasir Azərbaycan dilində morfoloji üsulla termin yaradıcılığının böyük hissəsini fəllərdən düzələn terminlər təşkil edir. Fəllər semantik mənə çalarları baxımından zəngin olduğu üçün termin yaradıcılığında fəallığı ilə seçildiyindən bu tipli düzəltmə terminlər dilin terminoloji leksikasının mühüm bir hissəsini təşkil edir. Məsələn, çevriliş, bölmə, qırıcı, uçuş, yürüş və s. Bu baxımdan morfoloji üsulla termin yaradıcılığında terminlər kök sözlərin xarakterinə və leksik şəkilçilərin müxtəlifliyinə görə diqqəti cəlb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağirova G. Azərbaycan dilçilik terminologiyasının təkmilləşməsi prosesi. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1990.
2. Həsənova Ə. Dilimizin terminologiyasının zənginləşməsi yolları. Bakı, Elm, 1990.
3. Məmmədov N. Rus dili-Azərbaycanca Fövqəladə hallarla bağlı işlənən terminlərin izahı lüğəti. Bakı, 2003.
4. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, Elm, 2011.
5. Elnurə Mansurova. Müasir Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasında Avropa mənşəli alıntı terminlərin leksik-semantik və struktur qrupları. Gənc tədqiqatçıların IV Beynəlxalq elmi konfransının materialları (Qafqaz Universiteti). Bakı, 2016, s. 893-895.
6. Validə Abdullayeva, Arzu Nəbiyeva. Termin yaradıcılığında motivləşmə və orientasiya. Gənc tədqiqatçıların IV Beynəlxalq elmi konfransının materialları (Qafqaz Universiteti). Bakı, 2016, s. 944-946.

Açar sözlər: Müasir, terminologiya, morfoloji söz yaradıcılığı, terminlər, leksika

Morphological Methods in Term Formation

The summary

Morphological methods represent one of the most productive means of term formation. The productivity of morphological term creation is largely attributed to the enrichment of the language through the use of lexical suffixes. In modern Azerbaijani,

terms derived from verbs constitute the largest segment of terms formed by morphological processes. Given that verbs possess a rich array of semantic nuances and display considerable dynamism in the process of term creation, verb-based derivatives occupy a prominent position within the terminological lexicon of the language. Examples of such terms include: overturn, division, bore, fighter, flight, movement, among others.

Keywords: modern, word-building, morphological method, lexicology, language.

РЕЗЮМЕ

Морфологические методы в терминологии

Образование терминов морфологическим способом является активным методом терминообразования. Причина продуктивности терминообразования морфологическим способом заключается в богатстве нашего языка лексическими суффиксами. В современном азербайджанском языке большую часть терминов, образованных морфологическим способом, составляют термины, происходящие от глаголов. Поскольку глаголы богаты оттенками семантического значения и отличаются высокой активностью в терминообразовании, термины такого типа занимают важное место в терминологической лексике языка. Например: переворот, отделение, сверление, боец, полёт, движение и др.

Ключевые слова: модерн, терминообразования, морфологический способ, термины, лексика.

QRAMMATİK QAYDALARIN ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Qrammatik qaydaların orta məktəblərdə tədrisi məsələləri Azərbaycan dilinin tədrisində mühüm yer tutur və bir sıra çətinliklər, metodik yanaşmalar və pedaqoji problemlərlə müşayiət olunur. Belə bir sual ortaya çıxa bilər: Qrammatikanın tədris olunmasının məqsədi nədir? Bu suala belə cavab vermək olar: Qrammatikanın orta məktəblərdə tədrisinin böyük əhəmiyyəti vardır:

1) İlk növbədə öyrəncilərin düzgün danışmaq və yazı bacarıqlarını formalaşdırmaq məqsədi daşıyır ki, bu əsas prinsiplərdən biridir. Müasir dövrümüzdə şifahi və yazılı nitqin inkişafından danışarkən orfoqrafik qaydaların kənarda qalması, onlara riayət edilməməsi, az önəm verilməsi danılmaz faktlardır. Ən çox sürətə, sürətli nitqə olan meyillilik, elə orta məktəblərdən orfoqrafik qaydalara riayət edilməməsi probleminə şərait yaradır.

2) İkinci mühüm əhəmiyyət – dilin daxili quruluşunu öyrəncilərə dərk etdirməkdir. Leksik-semantik baxımından, həmçinin sintaktik cəhətdən dilin daxili quruluşunu araşdırmaq, əslində vacib şərtlərdəndir.

3) Üçüncü vacib əhəmiyyət daşıyan faktor öyrəncilərin analitik və məntiqi düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək missiyasıdır. Hər hansı fənnin tədrisi zamanı mövzuların öyrədilməsində ən başlıca məqsəd onların əzbərlədilməsi deyil, öyrəncilərin təhlil etmə qabiliyyətlərini ortaya çıxartmaqdır. Bunun üçün də düzgün nitq vərdişlərinə yiyələnmək lazımdır. Hər bir öyrəncinin mövzuya fərdi yanaşması, onu dərk və analiz etmək vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi qrammatik qaydaların qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir.

Qrammatik qaydaların tədrisində problemlə məsələlər ən çox ismin halları, feil zamanları, cümlə üzvləri və s.-nin tədrisi zamanı yaranır. Bu zaman öyrəncilər bəzi qaydaları mənimsəyəndə çətinlik çəkirlər. Son zamanlar termin bolluğu, beynəlxalq kəlmələrin çoxluğu, elm və texnikanın, iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqəli yaranan, dilimizə keçən yeni sözlər mürəkkəbliyi yaradır. Qrammatik qaydaların tədrisi zamanı bəzi müəllimlər sovet dönməindən qalan üsulla – əzbərçiliklə öyrənciləri yükləyir və

əzbərləmə metodundan istifadə edirlər. Bu isə öyrəncilərdə tətbiqi biliklərin formalaşmasına mane olur. Çox təəssüf ki, orta məktəblərin, demək olar ki, hamısında dərslər köhnə ənənəvi metodlarla tədris olunur. Bu barədə Fəxrəddin Yusifov yazır: «Metodika sahəsində axtarışlarımız nə qədər zəngin olsa da, o, sovet dövrünün ideoloji çərçivələrindən yaxa qurtara bilməmişdir. Biz bunu təbii bir hal kimi qəbul edirik. Amma zaman dəyişmiş, Azərbaycan öz müstəqilliyini bəyan etmiş və artıq istiqlaliyyət yolunda inamla irəliləməkdədir. Yeni yaranan gənc respublikanın öz müstəqil təhsil siyasətini yeritməsi, bu sahədə müəyyən islahatlar aparması artıq bir faktdır (1, səh.4.).

Qrammatik qaydaların tədrisində düzgün yanaşma metodları tətbiq olunmalıdır. Məsələn, qrammatik qaydalar öyrəncilərin şifahi və yazılı nitqlərində tətbiq olunmalıdır. Qaydaları əzbərləmək yox, onları çalışmalar üzərində tətbiq etmək lazımdır. Həm də bu tətbiqetmə mətn, dialoq və situasiyalar üzərində olmalı, kontekstə uyğun izah edilməlidir. Bildiyimiz kimi, öyrəncilərdə dinləmə, danışma, oxuma, yazma bacarıqları inkişaf etdirilməlidir, bu isə qrammatika ilə integrasiya şəklində tədris olunmalıdır. Tədris prosesində müasir texnologiyalardan istifadə labüddür. Müxtəlif dil proqramları, ağıllı lövhə, oyunlarla müşayiət olunan tədris üsulları öyrəncilərdə fənnə qarşı böyük maraq oyadır və bu üsullarla öyrənmək onlara əyləncəli və cəlbedici gəlir. Yeni metodlardan söz düşmüşkən, sual-cavab, axtarış-tapmaq, tədqiqat aparmaq kimi fəaliyyət növləri mövzuların mənimsədilməsində böyük rol oynayır.

Tədris prosesinin uğurlu nəticəsi üçün müəllimin savadı, bacarığı, mənəviyyəti mühüm şərtlərdəndir. Qrammatik qaydaları bilmək işin ancaq müəyyən faizini təşkil edir, əsas məsələ onu təqdim etmək, doğru-düzgün şəkildə mənimsətməkdir. Ona görə ixtisasartırma kursları, metodiki seminarlar vacib nüanslardandır. «Dərsdə vaxtdan maksimum dərəcədə məhsuldar istifadə olunduğunu müəyyənləşdirən ən başlıca şərtlərdən biri budur ki, şagirdlərin fikri fəallığı və müstəqilliyi təmin edilsin, istər keçmiş materialın soruşulması, istərsə də yeni bilik alarkən, onlar bəzi dərslərdə müşahidə edildiyi kimi, passiv seyr» olmasınlar (2, səh.185).

Son zamanlar qiymətləndirmə prosesində test üsulundan istifadə özünü doğrultmayan məqamlardandır. Çünki, mexaniki şəkildə, tapmaca xarakteri daşıyan bu test üsulu öyrəncilərin tətbiqetmə bacarıqlarının üzərinə kölgə salır və beləliklə, obyektiv qiymətləndirmədən söz gedə bilməz. Son zamanlar imla, ifadə kimi yazı növlərindən də istifadə olunmur ki, əslində onlar özünü doğrultmuş yazı bacarıqlarıdır. Qiymətləndirmə prosesində yaradıcı tapşırıqlar da verilməlidir. Qrammatikanın tədrisi mərhələli bir sistemdir. Yaxşı olardı ki, o, ənənəvi qaydalara uyğun olaraq sadədən mürəkkəbə doğru

tədris olunsun. Müasir Azərbaycan dili kitablarında qaydalarda bir xaos var; belə ki, dil bölmələri qarışıq bir şəkildə, müxtəlif siniflərdə tədris olunur. Yaş səviyyəsi nəzərə alınsa, tədris prosesindəki nəticə daha qənaətbəxş olar.

Qrammatika qaydalarının tədrisindəki məsələlər öyrəncilərin həyat təcrübələri, gündəlik yaşam tərzləri, qazandıqları biliklərlə əlaqələndirilməlidir. Tədrisdə yaradıcılıq, kreativlik vacibdir. Azərbaycan dili fənninin tədrisində qrammatik qaydaların vacibliyi bir də onunla ölçülür ki, dilin düzgün və səlis öyrənilməsində əsas baza hesab olunur. Qrammatik qaydaların tədrisi aşağıdakı bacarıqları formalaşdırıb inkişaf etdirir:

Qrammatika, qeyd etdiyimiz kimi, danışmaq, oxu, yazı və dinləmə bacarıqlarının təməlidir. Öyrəncilər qrammatik qaydaları mənimsəməklə cümlə quruluşunu düzgün formalaşdırır, fikrini aydın və məntiqli şəkildə ifadə edə bilir, yazılı nitqdə orfoqrafiya və düzgün işarələrinin düzgünlüyünə riayət edirlər. Azərbaycan dilinin qrammatikası fonetika, leksikologiya, morfologiya və sintaksis bölmələrini əhatə edir. Bu bölmələr vasitəsilə düzgün tələffüz, sözlərin mənasına görə yerli-yerində işlədilməsi – leksik normaya riayət, söz növləri, onların quruluşu və dəyişməsi, cümlə üzvləri və onların funksiyası, cümlə növləri və quruluş modelləri öyrədilir. Bu sistemli yanaşma dilin daxili qanunauyğunluqlarını anlamağa imkan yaradır.

Qrammatik qaydalar vasitəsilə düzgün və ədəbi danışmaq bacarığı formalaşır, üslublar arasındakı fərq ortaya çıxır, ünsiyyət zamanı etik və üslubi normaya uyğun danışmaq qabiliyyəti inkişaf edir.

Azərbaycan dili dərslərində qrammatik biliklər yalnız dilin özü üçün deyil, həm də ədəbiyyatın və digər fənlərin mənimsənilməsində kömək edir. Məsələn, mətnin üslubunun və strukturunun təhlilində, müəllifin fikrinin düzgün başa düşülməsində, ədəbi dilin normalarına uyğun şərhlər verilməsində və s. Öyrəncilər qrammatikanı öyrənməklə mətnlər üzərində işləmək və cümlə quruluşunu, sözün formasını təhlil etmək bacarıqlarını inkişaf etdirmiş olurlar. Nəticə etibarilə, qrammatik qaydalar Azərbaycan dili fənnində dil öyrənmənin əsasıdır. Bu qaydaların düzgün tədrisi və tətbiqi öyrəncilərin həm ümumi dil bacarıqlarını formalaşdırır, həm də onların nitq mədəniyyətini və dünyagörüşünü inkişaf etdirir. Bu səbəbdən qrammatika Azərbaycan dili dərslərinin və proqramlarının mərkəzi komponenti olmalıdır.

Fonetikanın orta məktəblərdə tədrisi Azərbaycan dili fənnində mühüm yer tutur, çünki fonetika – dilin səs quruluşunu öyrənən sahə olaraq, şagirdlərin düzgün tələffüz, yazı və oxu bacarıqlarının formalaşmasında əsas baza rolunu oynayır. Bu sahənin tədrisi zamanı müxtəlif nəzəri və praktik çətinliklər yaranır, eləcə də müəyyən metodiki

yanaşmalara ehtiyac duyulur. Fonetikanın tədrisinin məqsədi bunlardır: Azərbaycan dilindəki səslərin düzgün tələffüzünü formalaşdırmaq; söz və cümlə tələffüzündə ahəng qanunlarının tətbiqini izah etmək; öyrənilərdə səslərlə hərflər arasındakı fərqi aydınlaşdırmaq; dildəki fonetik hadisələri (assimilyasiya, dissimilyasiya, ixtisar, birləşmə, metateza, eliziya və s.) başa salmaq və s.

Fonetikanın tədrisi zamanı bir çox çətinliklər və problemlər ortaya çıxır, bu əsasən nəzəriyyənin çoxluğu ilə əlaqəli baş verir. Fonetika daha çox nəzəri biliklərə əsaslandığı üçün öyrənilərə bəzən darıxdırıcı və qavranılması çətin ola bilər. Öyrənilər tez-tez fonetik (səs) və qrafik (hərflər) anlayışlarını qarışdırırlar. Müxtəlif bölgələrdə danışmaq fərqləri öyrənilərin ədəbi norma ilə tələffüzünü çətinləşdirə bilər. Dərsliklərdə fonetik hadisələri mənimsətmək üçün kifayət qədər praktik və interaktiv tapşırıqların olmaması tədrisi zəiflədir. «Şagird yazılı və ya şifahi şəkildə təqdimat edərkən müəllif məqsəddən asılı olaraq onun işini müxtəlif parametrlər üzrə yoxlaya bilər; mətnin düzgün qurulması, fikirlərin ardıcıl verilməsi, orfoepiya və orfoqrafiya qaydalarına əməl edilməsi və s. Bu tip tapşırıqlardan hər dərs deyil, yalnız məqsədəuyğun şəkildə istifadə edilməlidir» (3, səh.5-6).

Fonetika dərsləri zamanı bir çox effektiv metodlardan istifadə etmək olar. Məsələn, səslərin dinlənilməsi, təqlid edilməsi bu audiovizual metod adlanır. Daha sonra təcrübə və müşahidələrə əsaslanmaq – sözlərin fonetik tərkibinin izah edilməsi; qrafik təsvirlər – səslərin sinfləndirilməsi, sxemlərlə izahı; tələffüz məşqləri – düzgün vurğulama və səslərin aydın səsləndirilməsi və s. Müəllim fonetikanı öyrənilənin yaş və qavrama səviyyəsinə görə izah etməlidir. Fonetika dərslərində canlı danışmaq nümunələrindən, audio resurslardan istifadə vacibdir. Müəllim öyrənilənin tələffüz səhvlərini vaxtında müəyyənləşdirməli və düzəltməlidir.

Fonetikanın digər bölmələrlə əlaqəli şəkildə tədrisi vacibdir. Məsələn, morfologiya ilə – sözün fonetik dəyişməsi ilə formaların yaranması, tutaq ki, şəkilçilərin ahəng qanununa uyğun dəyişməsi; fonetika bölməsinin özündəki orfoqrafiya, orfoepiya ilə – səs və yazılış uyğunluğu, yazılış qaydalarının izahının fonetikaya əsaslanması, ədəbi norma ilə düzgün danışığın formalaşması və s. Fonetikanın tədrisi vizual və praktik tapşırıqlarla zənginləşdirilməlidir. Müasir texnologiyalardan – interaktiv lövhə, audiofayllar, video nümunələrdən geniş istifadə olunmalıdır. Dərslik və metodik vəsaitlər öyrənilənin səviyyəsinə uyğunlaşdırılmalı, fonetikanı canlı və praktik bir sahə kimi təqdim etməlidir. Fonetikanın orta məktəblərdə tədrisi dil bacarıqlarının formalaşmasında əsas rol oynayır. Bu sahənin düzgün və maraqlı şəkildə tədrisi öyrənilərin nitq

mədəniyyətini, yazı və tələffüz qabiliyyətini inkişaf etdirir. Fonetikanın quru nəzəriyyə kimi deyil, canlı və praktik bir sahə kimi təqdim olunması tədrisin keyfiyyətini artırır.

Leksikologiyanın orta məktəblərdə tədrisi məsələləri mövzusu Azərbaycan dili fənninin vacib istiqamətlərindən biridir. Leksikologiya – dilin söz ehtiyatını, sözlərin mənasını, onların mənşəyini, işlənmə sahəsini və əlaqələrini öyrənən dilçilik sahəsidir. Bu sahənin düzgün tədrisi öyrəncilərin nitq mədəniyyətinin, söz ehtiyatının, məntiqi düşüncə və ifadə imkanlarının inkişafı baxımından mühüm rol oynayır. Leksikologiyanın tədrisinin məqsədi – öyrəncilərə sözlərin lüğəti mənasını başa salmaq, söz ehtiyatını genişləndirmək, sözün çoxmənalılığı, omonimlər, sinonimlər, antonimlər və terminlər haqqında bilik vermək, sözlərin düzgün və yerində işlədilməsini formalaşdırmaq, öyrəncilərdə nitq zənginliyini və üslubi bacarığı inkişaf etdirməkdir.

Leksikologiyanın mövzuları nitq imkanlarını artırmaqla yanaşı, mədəni-estetik düşüncəni də formalaşdırır. Sözün leksik və qrammatik mənası kimi anlayışlar öyrəncilər üçün bəzən nəzəri və çətin görünür. Çoxmənalı və omonim sözlərin arasındakı fərqi başa salıb izah etmək müəllimdən bacarıqlı yanaşma tələb edir. Terminoloji sözlər və frazeologizmlərdən bəziləri öyrəncilərin yaş səviyyəsinə uyğun olmadığından qavranılması çətin olur. Ən çox müşahidə olunan hallardan biri də odur ki, öyrəncilər mənimsədikləri leksik anlayışları real nitqdə düzgün tətbiq edə bilmirlər.

Düzgün və tövsiyə olunan tədris metodlarından bir neçəsini göstərək: Mətn üzərində iş – sözlərin və ifadələrin mətn kontekstində izahı daha yaxşı qavranılır. Sinonim, antonim və omonimlər cədvəl və qruplarla təqdim olunsaydı, daha müsbət nəticə verər. İnteraktiv oyun və testlərdən də istifadə etmək məsləhətlidir; söz, tapmaca, frazeoloji yarışlar, leksik biliklərin tətbiqinə yönəlmiş tapşırıqlar vermək düzgün olardı. Öyrəncilərdən sinonim və antonimlərlə cümlə qurmaq, frazeoloji ifadələrdən istifadə etmək tələb olunmalıdır, bunlara nitq məşqləri deyilir. Hər dərstdə yeni sözlər öyrədilərək onların mənası, tələffüzü və işlənmə sahəsi müzakirə olunmalıdır ki, bunun da nəticəsində söz bazası artırılmış olur.

Yeni tədris üsullarından istifadə etmək – müasir yanaşma vacibdir. Slaydlar, elektron lüğətlər, animasiyalar, interaktiv-tapşırıqlardan istifadə, ədəbiyyat və tarix dərslərində rast gəlinən arxaik və poetik sözlərin Azərbaycan dili dərslərində izahı, nitq inkişafı ilə birgə tədris – öyrəncilərə yazılarında, təqdimatlarda öyrəndikləri leksik vahidləri tətbiq etmək vərdişini aşılamaq kimi üsullar tövsiyə olunur.

Leksikologiyanın tədrisi əzbərçilikdən çıxarılıb praktikaya yönəldilməlidir. Dərslilər öyrəncilərin yaş səviyyəsinə uyğunlaşdırılmalı, həyatla əlaqəli nümunələrdən istifadə

olunmalıdır. Müəllimlər üçün metodik vasitələr, tapşırıq kitabları və nümunə dərslər planları hazırlanmalıdır. Öyrəncilərin leksik təfəkkürünü ölçmək üçün yaradıcı yazı və nitq fəaliyyətləri təşviq olunmalıdır. «Uşaqları daim sual verməyə və fikir bildirməyə sövq etmək lazımdır. Onlar yalnız öyrənmək üçün deyil, anladıklarını nümayiş etdirmək üçün də bir-birinə suallar verə bilərlər, verilən suallar şagirdlərin dinləmə bacarıqlarını qiymətləndirmək üçün meyar rolunu oynaya bilər» (4, səh.7).

Morfologiyanın orta məktəblərdə tədrisi Azərbaycan dili tədrisində mühüm yer tutur, çünki morfologiya dilin söz quruluşu və sözlərin dəyişməsi ilə məşğul olan bölməsidir. Morfologiya öyrəncinin dilə sistemli yanaşmasını, sözlərin mənasını və funksional imkanlarını dərk etməsini təmin edir. Bu sahənin tədrisində müəyyən çətinliklər və metodik yanaşmalar mövcuddur. Morfologiyanın tədrisindən gözlənilən nəticələr bunlardır: söz növlərinin mənasını, morfoloji əlamətlərini və funksiyalarını izah etmək, sözlərin dəyişmə və düzəlmə yollarını öyrətmək, cümlədə sözlərin qrammatik rolunu dərk etdirmək, qrammatik təhlil bacarıqlarını formalaşdırmaq, öyrəncinin nitqində qrammatik düzgünlüyü təmin etmək və s.

Orta məktəb proqramlarında morfologiya aşağıdakı sahələri əhatə edir:

Söz və onun quruluşu (kök, şəkilçi, leksik və qrammatik mənalar), sözün düzəlmə yolları (törəmə, birləşmə, qısaltma), (isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf, qoşma, bağlayıcı, ədat, nida), söz növlərinin qrammatik əlamətləri (məsələn, ismin halları, feilin zamanları və şəkilçiləri və s.)

Morfologiyanın tədrisi zamanı da müəyyən çətinliklərlə üzləşmək mümkündür. Məsələn, tək mənə, şəkilçilərin növləri, feilin şəkilləri və zamanları öyrəncilərə bəzən çətin görünür. Eynikök və eynişəkilli sözlərin fərqləndirilməsi qavranma və tətbiq baxımından problemlidir. Bəzi nitq hissələrində qarışıqlıq yaranır. Xüsusilə əvəzlik say və sifət kimi nitq hissələrinin arasındakı fərqlər bəzən dəqiq dərk olunmur və yaxud zərflə, sifətin, sayın qarışdırılması kimi hallar baş verir. Ədatlarla şəkilçilər, qoşmalarla əvəzlilər (bəzi sözlərdə) arasında qarışıqlıq yaranır. Eyni şəkilçilərin həm leksik, həm də qrammatik ola bilməsi çətinlik yaradır.

Morfologiyanın tədrisində bir çox metodlardan istifadə olunmalıdır. Nitq hissələrinin xüsusiyyətləri, şəkilçilərin və halların cədvəllərdə təqdim olunması yadda qalmanı artırır.

Sözün quruluşu və morfoloji xüsusiyyətləri təhlil olunmalıdır. Qrafik yanaşma təqdirəlayiqdir, məsələn, şəkilçi əlavə etməklə sözlər yaratma zənciri (məs., yaz → yazı → yazıçı → yazıçılıq və s.), müxtəlif nitq hissələrinin nitqdə rolu və dəyişməsi ilə bağlı

praktik məşğələlər, elektron resurslardan istifadə etmək: interaktiv tapşırıqlar, oyunlar, testlər və animasiyalar öyrəncilərin marağını artırır.

Müəllif materialı sistemli və ardıcıl şəkildə izah etməli, öyrəncinin qavrama səviyyəsinə uyğun izah və nümunələr verməli, sözlərin nitqdə funksiyasını praktiki tapşırıqlarla göstərməli, təhlil bacarığı və özünüifadə qabiliyyətini formalaşdırmalıdır. Dərsliklərdə morfoloji mövzular gündəlik həyatdan götürülmüş, tanış və sadə nümunələrlə izah olunmalıdır. Hər yeni mövzu təhlillə, müqayisə və praktik tətbiqlə möhkəmləndirilməlidir. İbtidai siniflərdən etibarən sadə morfoloji anlayışların təməli qoyulmalı, yuxarı siniflərdə sistemli şəkildə genişləndirilməlidir. Şəkilçilərlə bağlı vizual materiallar və sxemlər daha geniş istifadə olunmalıdır. «Bütün dərslər bu istiqamətdə qurulur; oxuyub və ya dinləyib-anlama, danışma; söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi (lüğətlərlə iş), linqvistik qaydaların yazılı və şifahi nitqə istiqamətləndirilməsi və yazı vərdişlərinin formalaşdırılması (5, səh.4).

Morfologiyanın orta məktəbdə düzgün tədrisi öyrəncinin dil haqqında sistemli düşüncəsini formalaşdırır, nitq mədəniyyətini və yazı bacarığını inkişaf etdirir. Sözlərin funksiyasını və quruluşunu düzgün anlayan öyrənci, daha şüurlu şəkildə fikir yürütmək qabiliyyətinə malik olur. Bu sahənin müasir və interaktiv metodlarla tədrisi Azərbaycan dili fənninin keyfiyyətini yüksəldir.

Sintaksisin orta məktəblərdə tədrisi Azərbaycan dili fənninin əsas istiqamətlərindən biridir. Sintaksis – sözlərin cümlədə birləşməsi və cümlənin quruluş qaydalarını öyrənən dilçilik sahəsidir. Orta məktəbdə sintaksisin tədrisi öyrəncilərin dilin quruluşunu anlaması, düzgün və ifadəli danışmaq, eləcə də yazılı nitq bacarığının formalaşması baxımından mühüm rol oynayır. Sintaksisin tədrisindən əsas məqsədlər bunlardır: cümlənin quruluşu, növləri və cümlə üzvləri haqqında öyrəncilərə sistemli bilik vermək, sözlərin cümlədə funksional rolunu öyrənmək, qrammatik təhlil bacarıqlarını formalaşdırmaq, öyrəncinin fikrini məntiqi, düzgün və aydın ifadə etməsinə şərait yaratmaq, yazı mədəniyyətini inkişaf etdirmək.

Orta məktəbdə sintaksis bəhsində cümlə və onun əlamətləri, baş və ikinci dərəcəli üzvlər, sadə və mürəkkəb cümlələr, cümlənin quruluşuna, məqsədinə və ifadə tərzinə görə növləri, söz birləşmələri, sintaktik əlaqələr, sintaktik təhlil etmək keçilir. Sintaksis bəhsinin tədrisində bir çox çətinliklər meydana çıxır: cümlə üzvləri ilə nitq hissələri qarışdırılır, xüsusilə tabeli mürəkkəb cümlələrin əlaqə növlərinin izahı çətin olur, öyrənci tez-tez uzun, tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələri təhlil etməkdə aciz qalır. Öyrəncilər cümlə üzvlərini əzbərləyirlər, lakin nitqdə düzgün tətbiq edə bilmirlər. Sintaktik əlaqələrin

tədrisi zamanı tabelilik və tabelsizlik arasındakı fərq, bağlayıcılardan istifadə qaydası qarışdırılır.

Tədrisdə müsbət nəticə əldə etmək üçün cümlə quruluşu və növləri vizual şəkildə təqdim olunmalı, öyrəncilərə özləri cümlə qurub təhlil etmə imkanı verilməlidir. Sintaktik təhlilin oxlarla, qrafiklərlə aparılması yaddaşı möhkəmləndirir, qruplarla iş, komandalarla yarışlar, təqdimatlar vacibdir. Ədəbiyyat və ya gündəlik həyat mətnləri üzərində təhlil aparılmalıdır. Müəllim dərsi sadə, aydın və mərhələli şəkildə izah etməlidir. Müxtəlif növ cümlələr üçün həyatla əlaqəli nümunələr verilməlidir. Dərslərdə təhlilə əsaslanan praktik tapşırıqlar çoxaldılmalıdır. Öyrəncinin yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün cümlə qurma bacarığına önəm verilməlidir.

Sintaksisin tədrisində nitq yönümlü tədrisə üstünlük verilməlidir. Fərdi və qrup layihələri vasitəsilə öyrəncinin təhlil və quruculuq bacarıqları da inkişaf etdirilməlidir. Düzgün qurulmuş sintaktik dərslər öyrəncinin məntiqi təfəkkürünü və ifadə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Bu sahənin interaktiv və tətbiq yönümlü tədrisi Azərbaycan dili fənninin ümumi keyfiyyətini və funksionallığını artırır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. F.Yusifov. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, Print-S, 2014
2. C.Əhmədov. Ədəbiyyat tədrisi metodikası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992
3. Azərbaycan dili. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: «Altun kitab», 2013
4. Azərbaycan dili. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: «Altun kitab», 2012
5. Azərbaycan dili. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: «Şərq-Qərb» ASC, 2019

XÜLASƏ

Qrammatik qaydaların orta məktəbdə tədrisi vacib məsələlərdən sayılır. Bu qaydaların tədrisinin böyük əhəmiyyəti vardır. İlk növbədə öyrəncilərin düzgün danışmaq və yazı bacarıqlarını formalaşdırmaq məqsədi daşıyır ki, bu əsas prinsiplərdəndir. İkinci mühüm əhəmiyyət – dilin daxili quruluşunu öyrəncilərə dərk etdirməkdir. Leksik-semantik baxımından, həmçinin sintaktik cəhətdən dilin daxili quruluşunu araşdırmaq əslində vacib şərtlərdəndir. Bir başqa əhəmiyyəti – öyrəncilərin analitik və məntiqi düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək missiyasıdır. Hər hansı fənnin tədrisi zamanı

mövzuların öyrədilməsində ən başlıca məqsəd onların əzbərləndirilməsi deyil, öyrəncilərin təhlil etmə qabiliyyətlərini ortaya çıxartmaqdır.

Açar sözlər: metodika, tədris, qrammatik qaydalar, yeni metodlar, metodik yanaşma

РЕЗЮМЕ

Преподавание правил грамматики в средней школе считается важным вопросом. Обучение этих правил имеет большое значение. Его главная цель – развитие у учащихся навыков правильного говорения и письма, что также является одним из основных принципов. Вторая важная цель – заставить учащихся понять внутреннюю структуру языка. Исследование внутренней структуры языка, как с лексико-семантической, так и синтаксической точки зрения, на самом деле является необходимым условием. Ещё одной важной задачей является развитие у учащихся навыков аналитического и логического мышления. Основная цель преподавания тем по любому предмету – не их заучивание, а развитие аналитических способностей учащихся.

Ключевые слова: методика, преподавание, грамматические правила, новые методы, методический подход.

SUMMARY

Teaching grammar rules in secondary school is considered an important issue. Teaching these rules is of great importance. It primarily aims to develop learners' correct speaking and writing skills, which are also one of the basic principles.

The second important thing is to make learners understand the internal structure of the language. Investigating the internal structure of the language, both from a lexical-semantic and syntactic perspective, is actually an essential prerequisite. Another important mission is to develop students' analytical and logical thinking skills. The main goal of teaching topics in any subject is not to memorize them, but to develop students' analytical abilities.

Key words: methodology, teaching, grammatical rules, new methods, methodological approach

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏNİN NOMİNATİV STRUKTURUNUN FORMALAŞMASINDA LEKSİK-MORFOLOJİ VASİTƏLƏRİN ROLU

Dilçiliyin ümumi inkişafı fonunda tipoloji dilçilik böyük bir inkişaf yolu keçmiş, onun bir sıra yeni istiqamətləri formalaşmışdır. Müasir tipoloji dilçiliyin yeni istiqamətlərindən biri də kontensiv tipologiyadır. Dillərin kontensiv tipologiya baxımından tədqiq tarixi qədim deyil. Buna görə də məzmun planına söykənən semantik determinantlı kontensiv tipologiya hələ də formalaşma prosesini keçirir.

Azərbaycan və ingilis dillərinin kontensiv tipologiya baxımından müqayisəli şəkildə öyrənilməsi nominativ dil tipini başqa tiplərə qarşı qoyan dil hadisələrini üzə çıxarmağa, onların mahiyyətinin daha dərinədən dərk edilməsinə, dildəki ayrı-ayrı kateqoriyaların törəmə və mövcud olma səbəblərinin aydınlaşdırılmasına xidmət edir.

Azərbaycan dilində cümlənin nominativ strukturunun formalaşmasında feili leksemlərin xüsusi rolu var. *“Kontensiv tipologiya baxımından dilin leksikasının təşkil prinsipləri mühüm əhəmiyyət daşıyır”* (4, s. 354). Belə ki, feillərin leksik semantikasi, morfoloji xüsusiyyətləri və sintaktik əlamətləri cümlə strukturunun formalaşmasında xüsusilə əhəmiyyətə malik olur, kontensiv tipologiya baxımından fərqlənən dil tipləri, hər şeydən əvvəl, feili leksemlərə görə bir-birinə qarşı durur. Bəzi mənbələrdə feilin cümlənin təşkiləddici mərkəzi kimi qəbul edilməsi də təsadüfi xarakter daşıyır. Feillər, əsasən, milli mənşəli olur. Hətta təkhecalı feillərin hamısı dilin qədim qatı ilə bağlı olan milli mənşəli sözlərdir. Feil düzəldici şəkilçilərin – həm adlardan, həm də feillərdən feil yaradan şəkilçilərin hamısı milli mənşəli olur. Törəmə-düzəltmə feillər daxilində alınma mənşəli şəkilçilərə təsadüf edilmir. Feillər semantik xüsusiyyətlərinə görə başqa nitq hissələrindən seçilir. Belə ki, semantik zənginliyinə, çoxmənalılığına görə heç bir söz qrupu, hətta isimlər də feillərlə müqayisə edilə bilməz. Morfoloji baxımdan feillər qrammatik kateqoriyalarının zənginliyi, bu kateqoriyaların, əsasən, onun özünə xas olması, başqa sözlə, xüsusi qrammatik kateqoriyalar olması ilə fərqlənir. Feillər cümlənin qurulmasında, cümlənin predikativ mərkəzinin təşkilində də, demək olar ki, bütün söz qruplarından fərqlənir, cümlədəki fikir bitkinliyinin, predikativliyin, modallığın ifa-

* Bakı Dövlət Universiteti, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

dəşində xüsusi yer tutur. Feillərin özünəməxsus xüsusiyyətləri bununla bitmir (7, s. 15-21). Lakin bütün bunlar da feillərin dilin leksik-semantik və qrammatik sistemində özünəməxsus yer tutan, xüsusi söz qrupu olduğunu göstərir. Dil tarixçilərimiz belə bir cəhətə xüsusi diqqət yetirirlər ki, müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi: *“ümumxalq Azərbaycan dilinin ilk formalaşma dövründə də feil morfoloji cəhətdən rəngarəngliyi ilə digər nitq hissələrindən fərqlənmişdir”* (3, s. 86).

Dilin morfoloji sistemində feillər adlara qarşı qoyulur. Bəzi mənbələrdə bu, ad, feil, zərf və vəziyyət kateqoriyasının qarşılaşması kimi qəbul edilir (12, s. 38-43). Bəzən isə ayrıca dillərdə zərflərin tam diferensiaslaşması, adlarla oxşar, ortaq xüsusiyyətlərə malik olmasına əsasən ad-feil qarşıdurması fərqləndirilir. Bu, ümumən, türk dilləri və eləcə də Azərbaycan dili üçün özünü doğruldur. Tədqiqatçılar ad-feil qarşıdurmasını adlara xas olan əşyavilik, feillərə xas olan hərəkət, proses, adlara xas olan hallanma, feillərə xas olan təsriflənmə, adlara xas olan subyekt-obyekt, feillərə xas olan predikativlik qarşıdurması kimi qəbul edirlər.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də cümlənin nominativ quruluşunu formalaşdıran başlıca vasitələrdən biri feili leksemlərdir. Nitq hissələri cümlənin əsas tikinti materialı, cümlə üzvlərinin əsas ifadə vasitəsidir. Cümlənin təşkilindəki roluna görə feillər nitq hissələri içərisində xüsusi yer tutur. Müxtəlif sistemli dillərin müqayisəsi feillərin ayrıca dillərdə çox fərqli xüsusiyyətlərə malik olan söz qrupları olduğunu göstərir. Müxtəlif dillərdə feillər hətta eyni məzmunu ifadə etmək üçün çox fərqli xarici formalara malik olur. Bu formalar qrammatik kateqoriya göstəricilərinə bir bütöv halında yanaşmaq lazım gəldiyini göstərir. Feili adlardan fərqləndirən başlıca xüsusiyyətlərindən biri onların təsriflənməsi, xəbər vəzifəsində işlənməsi və predikativlik ifadə etməsidir. Lakin feilin təsriflənməsinin özünə də feilə xas olan kateqorial əlamətlərin vəhdətində, sistemli şəkildə yanaşmaq lazım gəlir. Başqa türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində adlar şəxsə görə dəyişir, cümlənin xəbəri olur və predikativlik ifadə edir. Lakin bu, onların feil kimi qiymətləndirilməsinə əsas vermir (19, s. 8).

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də feil bir nitq hissəsi kimi adlara qarşı durur. Bu qarşıdurmanın əsasında onların həm leksik-semantik və morfoloji xüsusiyyətləri, həm də sintaktik vəzifələri dayanır. Lakin burada, fikrimizcə, bir məsələnin üzərində ayrıca dayanmaq lazım gəlir. Azərbaycan və eləcə də türk dillərində feillərin birbaşa adlara, adların isə feillərə keçidi yoxdur. Bu dillərdə ad və ya feil yaradıcılığı, bir qayda olaraq, tarixən formalaşmış xüsusi sözdüzəldici şəkildələr vasitəsi ilə yerinə yetirilir. Lakin müasir türk dillərində ad və feil kimi işlənən müəyyən söz qrupu

da müşahidə edilir. Məsələn, uyğur dilində oq “çağıрмаq”, oq “səs”, “söz”, ümum. türk öt, “ötmək, keçmək”, öt “keçid”, “yol”, türk dilində sus “susmaq”, sus “sakitlik”, ümum. türk tam “dammaq”, çaq. Dilində tam “damçı” və s. (13, s. 178-190). Eyni vəziyyət Azərbaycan dilinin bəzi leksik vahidlərində də özünü göstərir. Məsələn, ac – ac(maq), köç – köç(mək), dad – dad(maq) və s. Müasir türk dillərində eyniliyin semantik əlaqəsinə malik olan bu tipli sözlər azlıq təşkil edir. Lakin problemə tarixi baxımından yanaşılması ad-feil uyğunluğunun müəyyən dövrdə sistemli xarakter daşdığını göstərir. Buna görə də dilçilikdə bəzən türk dilləri üçün ad-feil sinkretikliyi mərhələsini fərqləndirir, müasir türk dillərində gizli xarakter daşıyan sinkretik vahidləri müəyyənləşdirməyə çalışırlar (13; 14; 15; 16). Türk dillərində adlar və feillər arasındakı bu uyğunluq haqqında müxtəlif fikirlər var. Bəzən bu, türk dillərində ilkin köklərin virtual baxımdan sinkretik, aktual işarə kimi isə monomorf olması ilə əlaqələndirilir (13, s. 3-8), bəzən iltisafiliyə qədərki mərhələnin qalığı kimi qəbul edilir (16, s. 147). Ümumən, ad-feil uyğunluğu türk dillərinin daha qədim analitik quruluşu ilə bağlı olan bir hadisə kimi qəbul edilə bilər. Bəzi tədqiqatçılar bu fikirdədir ki, pratürk dili əvvəllər monosillabik xüsusiyyətə malik olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, türk dillərinin kökü amorf dillərə bənzər quruluşa malik olan prototürk dilindən nəşət etmişdir (2, s. 19). Lakin bu problemin ayrıca öyrənilməsi məsələyə baxışın bir mənalı olmadığını göstərir.

Lakin o şübhəsizdir ki, türk dillərinin daha qədim dövrünə getdikcə adların və feillərin həm formal, həm də semantik uyğunluğu bir dil faktı kimi tədqiqatçıların qarşısında dayanır. Eyni vəziyyət müasir ingilis dilində özünü göstərməkdədir. Eyniliyin semantik əlaqəsinə malik olan sözlərin həm ad, həm də feil kimi işlənməsi müasir ingilis dilində geniş yayılıb. Məsələn, love “sevgi” – to love “sevmək”, sleep “yuxu” – to sleep “yatmaq”, a lie “yalan” – to lie “yalan danışmaq”, a step “addım” – to step “addımlamaq”, a play “oyun” – to play “oyunmaq” və s. Müasir ingilis dilində söz yaradıcılığının məhsuldar üsullarından biri konversiya hesab edilir. Konversiya hərfi mənasına görə çevrilmə mənasını verir. A.İ.Smirnitskinin fikrinə görə *“konversiya sözdüzəltmənin elə bir üsuludur ki, burada paradiqma dəyişkənliyi sözdüzəltmə vasitəsi olur”* (20, s. 71). İngilis dilində konversiya eyni bir sözün müxtəlif nitq hissələri vəzifəsində işlənməsi kimi qəbul edilmir, konversiyaya uğramış sözlər bir-birinə münasibətdə fərqli, ayrı sözlər kimi qəbul edilir. Bu zaman nəzərə alınır ki, paradiqma dəyişkənliyi sözün qrammatik sisteminin dəyişkənliyidir, lakin konversiyaya uğramış söz həm də öz leksik funksiyasını dəyişir. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilçiliyində də konversiya ayrıca sözdüzəltmə vasitəsi kimi öyrənilmiş, konversiyanın müxtəlif səviyyələri fərqləndirilmişdir. Fikrimizcə, burada

problemə baxışın çatışmayan cəhəti nitq hissələrinin müxtəlif funksiyada işlənməsi ilə sözdüzəltmə vasitəsi kimi qəbul edilən konversiyanın bir-birindən fərqləndirilməməsidir (1, s. 160-169). İngilis dilçiliyində tədqiqatçılar problemin məhz bu şəkildə qoyuluşunun əleyhinə çıxırlar: *“feili ad yaradıcılığında substantiv paradiqmanın olmasına baxmayaraq, şəkilçili söz yaradıcılığı konversiya kimi qiymətləndirilə bilməz. Konversiyada paradiqma dəyişkənliyi söz yaradıcılığı vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də onun vahid, yeganə vasitəsi kimi çıxış edir”* (20, s. 77). Sözün paradiqmasının dəyişməsi söz yaradıcılığı üsulu, konversiya kimi qəbul edilir. E.S.Kubryakovanın fikrinə görə, *“sözdüzəltməyə xidmət edən morfoloji transpozisiya və ya konversiya söz yaradıcılığı baxımından fərqli xüsusiyyətə malikdir; şəkilçili söz yaradıcılığında əvvəl sözün leksik, sonra isə nitq hissəsinə mənsubiyyəti dəyişir, konversiyada isə əksinə, əvvəl sözün kateqorial, sonra isə leksik mənası dəyişir”* (17, s. 76). Konversiya hadisəsi ilə bağlı maraq doğuran məsələlərdən biri də ingilis dilçiliyində belə sözlərin bəzən adlardan, bəzən isə feillərdən yaranması fikrinin qəbul edilməsidir. Tədqiqatçılara görə konversiyaya uğramış sözlər öz semantik strukturlarına görə fərqlənirlər. Sözlərdən biri daha mürekkəb semantik struktura malik olur. Bu isə daxili, semantik sözdüzəltmədən danışmağa əsas verir (20, s. 82). Konversiya nəticəsində yaranmış sözlərdə semantik əlaqənin şəkilçilər vasitəsi ilə yaranmış sözlərdəki əlaqəyə uyğun olmasına görə söz ya feildən, ya da isimdən yaranmış vahid kimi qəbul edilə bilər. Belə sözlər quruluşuna görə sadə və düzəltmə sözlərə ayrılır, lakin onlardan biri söz düzəltmə münasibətləri baxımından o biri söz üçün əsas sayıla bilər. Müasir ingilis dilində konversiya vasitəsi ilə feil yaradıcılığı daha məhsuldardır. Tədqiqatçılar göstərir ki, *“əgər müasir ingilis dilində şəkilçi vasitəsilə eyni kökdən yaranmış feil yoxdursa, istənilən isimdən konversiya vasitəsi ilə feil yarana bilər”* (11, s. 132).

İngilis dilində konversiya hadisəsi ilə bağlı olan məsələlərdən biri də söz düzəltmənin bu üsulunun bu dildə yaranma səbəbidir. Müasir ingilis dilində konversiyaya uğramış sözlər diaxron baxımdan omonim sayıla bilməz. Müasir ingilis dilində love “sevgi” və love “sevmək”, sleep “yuxu” və sleep “yatmaq” mənalarında omonim sözlərdir. Bu sözlər həm leksik-semantik, həm kateqorial mənasına və qrammatik xüsusiyyətlərinə, həm də sintaktik funksiyalarına görə fərqlənir, lakin tarixi baxımdan bu sözlər fərqli formaya malik olub. Məsələn, qədim ingilis dilində lufian “sevmək”, lufu “sevgi”, sleepan “yatmaq”, sleep “yuxu”. Qədim ingilis dilində söz yaradıcılığı, əsasən, morfoloji və sintaktik üsullarla yerinə yetirilib. Norman işğalından sonra sözdüzəldici şəkilçilərin çoxu məhsuldarlığını itirir və dildən çıxır. Orta ingilis dili dövründə isə

qrammatik son şəkilçilərin əksəriyyəti itirilir, bu isə müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərin omonimləşməsi ilə nəticələnir (11, s. 138). Tədqiqatçılar qədim ingilis dilində fərqlənən, müasir ingilis dilində isə omonim kimi qəbul edilən belə sözlərin çoxluq təşkil etdiyini göstərirlər. Məsələn, answer “cavab”, “cavab vermək”, drink “içki”, “içmək”, fear “qorxu”, “qorxmaq”, rest “istirahət”, “istirahət etmək”, step “addım”, “addımlamaq”, work “iş”, “işləmək” və s. Belə sözlər sifətlərlə feillər arasında da özünü göstərir. Məsələn, dry “quru”, “qurumaq”, free “azad”, “azad olmaq” və s. (11, s. 138).

Göründüyü kimi, müasir ingilis dilində konversiyanın xüsusi, məhsuldar üsuluna çevrilməsi xüsusi səbəblərlə bağlıdır. Fikrimizcə, ingilis dilində analitizmin inkişafı ilə bağlı olan bu prosesdə həm dilxarici, həm də dildaxili amillərin özünəməxsus rolu olmuşdur. Lakin ingilis dilindəki konversiya hadisəsi müasir ingilis dilinin nominativ quruluşunda elə bir ciddi keyfiyyət fərqi yarada bilmir. Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də feillər leksik-semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən ayrıca söz qrupudur və cümlənin nominativ quruluşunun formalaşmasında bu söz qrupunun özünəməxsus yeri vardır.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi bu dillər arasında elə bir fərqi olmadığını göstərir. Leksik-semantik baxımdan bu dillər arasındakı fərq, əsasən, problemə yanaşmada, morfoloji strukturlarda, təsnif prinsiplərində özünü göstərir (6, s. 7-12).

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də feillər iki başlıca qrupa ayrılır: 1) təsriflənən feillər; 2) təsriflənməyən feillər.

Təsriflənən feillər şəxslə feillər (finite verbs), təsriflənməyən feillər isə şəxssiz feillər də (non-finite verbs) adlanır. İngilis dilində feilin şəxslə forması (finite form of the verb) aşağıdakı kateqoriyalara malikdir:

- 1) Şəxs-kəmiyyət kateqoriyası;
- 2) Tərz kateqoriyası;
- 3) Zaman kateqoriyası;
- 4) Növ kateqoriyası;
- 5) Şəkil kateqoriyası.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində şəxs kateqoriyası inkişaf etməyib. Bu dildə ancaq indiki zamanın qeyri-müəyyən formasında üçüncü şəxsin təkini bildirən -s, -es suffiksi işlənir. İngilis dilində feilin şəxs-kəmiyyət kateqoriyası, əsasən, şəxs əvəzlilikləri vasitəsi ilə ifadə olunur. Məsələn, I speak. We speak. They speak. İngilis dilində yalnız to be feilinin birinci şəxs tək forması (am) və indiki zamanın qeyri-

müəyyən formasındakı -s şəkilçisi və does köməkçi feili müstəqil olaraq şəxs və kəmiyyəti göstərir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində cümlənin mübtədası həmişə öz ifadəsini tapır. Azərbaycan dilində xəbər mübtədanın şəxsini və kəmiyyətini öz üzərinə götürür. Buna görə mübtəda işlənməyə də bilər. Məsələn, yazıram, yazırsan və s.

İngilis dilində təsriflənməyən feillərə məsdər, feili sifət və cerund aiddir. Nominativ dil kimi ingilis və Azərbaycan dillərini birləşdirən feilin məsdər formasıdır. Belə ki, feilin məsdər forması yalnız nominativ quruluşlu dillərdə özünü göstərir. Türk dillərində tarixin hərəkət adlarının çeşidli morfoloji göstəriciləri mövcud olmuş, sonralar bu morfoloji göstəricilərin bir qrupu feildən ad düzəldən şəkilçi kimi sabitləşmiş, başqa bir qrupu feilin şəxslə və şəxssiz formalarının şəkilçiləri kimi diferensiallaşmışdır (18, s. 8-11).

Feilin məsdər forması da hərəkət adları əsasında formalaşmışdır. Ayrı-ayrı türk dillərində məsdər şəkilçiləri müxtəlifdir. Bu da məsdərin sonradan formalaşdığını göstərən amillərdəndir. Azərbaycan dilində feilin məsdər formasının göstəricisi -maq, -mək şəkilçisidir. Azərbaycan dilində -ma, -mə şəkilçisi də bu şəkilçi ilə yaxın bir mənada və funksiyada işlənir. Buna görə də bəzi qrammatikalarda bu şəkilçili feillər feili isimlər, yaxud da məsdəri-xəfif (yüngül məsdər) adlandırılmışdır (5, s. 209). İngilis dilində də məsdər kifayət qədər öyrənilmiş, linqvistik xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmış kateqoriyalardandır (21; 23, 26). Müasir ingilis dilində də məsdər (the infinitive) ayrıca formal əlamətə malikdir. İngilis dilində feillərin əvvəlinə qoşulan to ədatı məsdəri formalaşdırır və Azərbaycan dilindəki -maq, -mək şəkilçisinə uyğun bir mənəni ifadə edir. Məsələn, to be busy “məşğul olmaq”, to be free “azad olmaq”, to love “sevmək”, to see “görmək”, to play “oynamaq” və s.

İngilis dilində to ədatına omonim olan “to” sözünü də işlənir. Əgər “to”-dan sonra gələn söz hərəkət bildirirsə, bu ədat məsdəri ifadə edir, to-dan sonra gələn söz əşya bildirirsə, to sözünü olur (25, s. 173). Məs; he begins to work at eight o'clock every day (məsdər); He goes to work at eight o'clock every day (isim). Bəzən məsdər isimlərin adlıq hal forması ilə müqayisə edilir: *“Məsdər əsas funksiyasına, yəni hərəkətin adını bildirdiyinə görə feilin bütün paradigmatları üçün əsas forma kimi qəbul edilir. Bu xüsusiyyətinə görə inkişaf etmiş dillərdə məsdər ismin adlıq halına bənzədilə bilər”* (25, s. 105). İngilis dilində məsdərin tarixən feili isim, “to”-nun isə sözünü olduğu göstərilir. Feili ismin qarşısında gələn to yönlük hal mənasını ifadə etmiş, sonralar feili isim feili xüsusiyyətlər qazanmış, to isə məsdərin formal əlamətinə çevrilmişdir (55, s. 159). Müasir ingilis dilində məsdər bəzən to ədatı olmadan da işlədilə bilər. Qədim ingilis

dilində məsdərin iki halı mövcud olmuşdur: adlıq və yönlük. Məsələn, adlıq hal – libban, yönlük hal – libenne (to live “yaşamaq”), adlıq hal – sprecañ, yönlük hal – spreceñne (to speak “danışmaq”). Dilin sonrakı inkişafı -an, -enne kimi suffikslərin ixtisarı, “to” sözünün adlıq hal xüsusiyyətlərini itirməsi, “to” ədatının məsdərin göstəricisi kimi sabitləşməsi ilə nəticələnmişdir.

İngilis dilində məsdər feil formasıdır. Feilin məsdər forması ümumqrammatik mənasına görə hərəkət bildirir, təsdiq və inkar olur, təsirli və təsirsiz olur, müəyyən növdə olur, tərz və zaman mənalılarına malik olur. İngilis dilində təsirli feillərin dörd, məchul növdə isə iki məsdəri olur. Məlum növdə olan Indefinite məsdər Indefinite Infinitive Active adlanır və məsdərin sadə növü hesab olunur. Məsdərin mürəkkəb növləri isə “to be”, yaxud “to have” feili və feili sifət vasitəsi ilə düzəlir. Indefinite məsdər feilin şəxslə forması ilə eyni zamanda olan hərəkəti bildirir. Cümlədə to expert, to hope, to intend, to want feilləri ilə işlənən məsdər gələcəyə aid olan hərəkəti bildirir (24, s. 170). Məsələn, I want you to give me some information (London). Məsdərin qeyri-müəyyən formasından fərqli olaraq davam formasında iş və ya hərəkətin davamlılığı ifadə olunur. Ümid və niyyət bildirən bəzi feillər qeyri-müəyyən formada işlənərkən məna dəyişməz qala bilər. Məsələn, I had meant to go there - Mən ora getmək niyyətində idim (22, s. 100-102).

Məsdər feilin həm də isimə aid xüsusiyyətləri olan formasıdır. Bu, həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində özünü göstərir. Bununla yanaşı, bu dillərdə məsdərin müəyyən fərqli xüsusiyyətləri də vardır (8, s. 24-52). İngilis dilində məsdər tərz formalarına, zaman formalarına malik olur. İngilis dilində yalnız təsirli feillərin məsdəri növ kateqoriyasına malik olur, həm məlum, həm də məchul növdə işləyə bilər. Məsələn:

1. The desire to write was stirring in, Martin once more (London).
2. I don't want to be released (London).

İngilis dilində məsdər mübtəda, predikativ, mürəkkəb feili xəbərin əsas hissəsi, mürəkkəb tamamlığın tərkib hissəsi, təyin və zəiflik funksiyalarında işləyə bilər. Ümumən, türk dillərindəki məsdərlə hind-Avropa dillərindəki infinitive müəyyən fərqli xüsusiyyətlərə malik olsalar da, bu kateqoriyanın ancaq nominativ dillərdə özünü göstərməsi bu dilləri kontensiv tipologiya baxımından bir-birinə yaxınlaşdırır. İngilis dilində infinitivin feili isimlərdən, Azərbaycan dilində isə hərəkət adlarından feilə doğru inkişafı da nominativ dillərdə ayrı-ayrı dil hadisələrinin paralel inkişaf qanunauyğunluğuna malik olması kimi qəbul edilə bilər. Azərbaycan dilində feilin şəxssiz formalarından biri olan feili bağlamalar ingilis dilində yoxdur. Eləcə də, ingilis dilində feilin şəxssiz formalarından biri olan cerund

(The Gerund) Azərbaycan dilində yoxdur. İngilis dilində məsdər kimi cerund da həm feilin, həm də ismin xüsusiyyətlərinə malikdir. Lakin məsdərdən fərqli olaraq, cerund davamlılıq mənə çalarlığına malikdir. Onu da qeyd ki, başqa hind-Avropa dillərində cerunda uyğun nitq hissəsi yoxdur. Bu baxımdan cerund ingilis dilinin yalnız özünə məxsus olan şəxssiz forma kimi qiymətləndirilə bilər. Cerundun özünəməxsus morfoloji göstəricisi yoxdur. Cerund “to” ədatsız məsdərin sonuna -ing şəkilçisi artırmaqla əmələ gəlir. Cerund şəkli əlamətinə görə feili sifətdən fərqlənmir, feili xüsusiyyətlərinə görə feili sifət və məsdərə, ismi xüsusiyyətlərinə görə isə məsdərə uyğun olur (9, s. 174-187). Feilin şəxssiz forması kimi cerund həm feili isimlərdən, həm də feili sifətlərdən fərqlənir. Cerundun malik olduğu -ing suffiksi onu feili isimlərə bənzədir, lakin feili isimlər ancaq ismi xüsusiyyətlərə malik olmağına görə fərqlənirlər (10; 166).

Məsələyə tipoloji baxımdan yanaşmaqla türk dillərinin qədim dövründə təsirlilik və təsirsizlik oppozisiyasının yerinə aktivlik-passivlik oppozisiyasının mövcud olması qənaətinə gəlmək olar. Bu isə türk dillərinin daha əvvəllər aktiv quruluşa malik olması fikrinə haqq qazandırır. Feili xəbərin təsirli və ya təsirsizliyi Azərbaycan dilində qrammatik subyektin-mübtədanın formasına təsir göstərə bilmir, mübtəda həmişə adlıq halda olur. Bu isə nominativ dil tipinə daxil olan Azərbaycan dilini başqa dil tiplərinə qarşı qoyur. Nominativ dillərdə feil formalarının eyniliyi və mübtədanın halının dəyişməməsi cümlə strukturunun fərqlərini aradan götürür, lakin feilin növ kateqoriyası məhz bu fərqləri göstərir. Bu dildə cümlənin semantikasi deyil, feilin semantikasi, onun təsirliliyi müstəqim obyektin, subyekt-obyekt münasibətlərinin müəyyənələşməsinə təsir göstərir.

İSİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
2. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988, 288 s.
3. Dəmirçizadə Ə.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı: API, 1959, 160 s.
4. Əliyeva Ü.X. Dillərin kontensiv tipologiyası // B.Çobanzadə 125. Azərbaycan dili: dünən və bu gün, Beynəlxalq elmi konfrans, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, 2018, s. 352-355
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Maarif, 1983. III hissə. 320 s.
6. Xanbabayeva Y. Azərbaycan və ingilis dillərində nitq və eşitmə feilləri: / filologiya üzrə

- fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / Bakı, 2015, 25 s.
7. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. Bakı: Maarif, 1986, 320
 8. İsmayılova S.V. Azərbaycan və ingilis dillərində feilin təsriflənməyən formaları: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. Bakı, 165 s.
 9. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası Bakı: Maarif, 1979, 360 s.
 10. Yusifov. M. Linqvistik tipologiya.(dillərarası müştərəklik və təfəkkür tipologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 184s.
/ <http://anl.az/el/Kitab/2017/10/cd/2017-1090.pdf>.
 11. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. Москва: Литература на иностранных языках, 1959, с. 352
 12. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Москва: Высшая школа, 1972, 614 с.
 13. Кажобеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата: Наука, 1986, 272 с.
 14. Кажобеков Е.З. Проблема реконструкции тюркского праязыка: пропедевтический ракурс // Москва, Советская тюркология, 1987, №4, с. 3-22.
 15. Кайдаров А.Г. Некоторые аспекты синкретизма первичный основ в тюркских языках // Алма-Ата: Наука, Проблемы современной тюркологии, 1980,. с.85-93.
 16. Кайдаров А.Г. Структура однословных корней и основы казахского языка. Алма-Ата: Наука, 1986, 326 с.
 17. Кубрякова Е.С. Деривация, транспозиция, конверсия // Москва, Вопросы языкознания, 1974. №5, с. 64-76.
 18. Мельников Г.П. Языковая классификация и стратификация языков // – Москва: Наука, Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие, 1969, с. 45-47.
 19. Мещанинов И.И. Номинативное и эргативные структуры предложения. Типологическое сопоставление структур.И.И.Мещанинов. Москва: Наука, 1984, 296 с.
 20. Смирницкий А.И. Морфология английского языка. А.И.Смирницкий. Москва: Литература на иностранных языках, 1959, 440 с.
 21. Gordon E.M. English verbals. E.M.Gordon, I.P.Krylova. Moscow, 1973, 202 p.
 22. Khaimovich B.S. A course in English grammar.B.S.Khaimovich, B.I.Rogovskaya. Moscow, 1967, 286 p.
 23. Koshevaya I.Y. The Theory of English grammar. I.Y.Koshevaya. Moscow. – 1982,

302 p.

24. Kovner R.L. English Grammar. R.L.Kovner. Leningrad, – 1973, 319 p.
25. Palmer, F.R. Grammatical Roles and relations. F.R.Palmer. Cambridge, Cambridge University Press, 1994, 400 p.
26. Stern G. Swift, swiften and their synonyms. A contribution to semantic analysis and theory. G.Stern. Göteborg: Wetterge, 1921, 294 p.

РЕЗЮМЕ

Глагольные лексемы играют особую роль в формировании номинативной структуры предложения в азербайджанском и английском языке. Таким образом, в формировании структуры предложения лексическая семантика, морфологические признаки и синтаксические особенности глаголов имеют особое значение. В основном глаголы имеют национальное происхождение. Даже все односложные глаголы являются словами национального происхождения, связанными с древним пластом языка. Суффиксы-модификаторы глаголов-суффиксы, образующие глаголы как из существительных, так и из глаголов-все имеют национальное происхождение. Деривационные суффиксы не встречаются в производно-модифицирующих глаголах. В английском языке одним из основных средств, формирующих номинативную структуру предложения, являются глагольные лексемы. Части речи-основной строительный материал предложения, основные средства выражения членов предложения. Глаголы занимают особое место среди частей речи благодаря своей роли в организации предложения. В английском и азербайджанском языках сравнительное исследование лексико-семантических свойств глаголов показывает, что между этими языками нет существенных различий. С лексико-семантической точки зрения различие этих языков проявляется в основном в подходе к проблеме, морфологических структурах и принципах классификации.

Ключевые слова: Глагольные лексемы, лексическая семантика, Деривационные суффиксы, морфологический структур, принцип классификации.

RESUME

As in the Azerbaijani language, in English one of the main means of forming the nominative structure of a sentence is verbal lexemes. The underlying oppositions are their lexical-semantic and morphological features, as well as syntactic functions. In the Azerbaijani and Turkic languages, there is no direct transition of verbs into nouns and nouns into verbs. In these languages, the creation of a noun or verb is usually carried out with the help of historically developed special derivational suffixes. However, in modern Turkic languages there is a certain word group used as nouns and verbs. The same situation is reflected in some lexical units of the Azerbaijani language. In the Azerbaijani language, the lexico-morphological features of the verbs play an important role in the formation of the nominative structure of the sentence. The opposition of transitivity and intransitivity of verbs are the main factors in determining the nominative structure in the Azerbaijani language. In this language, not the semantics of the sentence, but the semantics of the verb, that is, its transitivity affects the direct object and the definition of subject-object relations.

Key words: verbal lexemes, lexical-semantic, derivational suffixes, morphological structure, principles of classification

Rəyçi:

Dosent Bəylər Hacıyev

Гюльшан КЕРИМОВА*

prima_20@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ОНЛАЙН ОБУЧЕНИЯ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

ВВЕДЕНИЕ: В последние несколько лет онлайн обучение стало значимой составляющей образовательного процесса, особенно в высших учебных заведениях. В условиях глобальной пандемии COVID-19 многие учебные заведения были вынуждены адаптироваться к новым условиям и перенести образовательный процесс в онлайн-формат. Этот процесс оказался не таким простым, как могло бы показаться. Несмотря на многие положительные аспекты, такие как доступность и гибкость, онлайн обучение в вузах сталкивается с рядом проблем, которые требуют пристального внимания. Образование — это не только процесс передачи знаний, но и воспитание, формирование личных качеств и навыков у студентов. В условиях онлайн обучения многие аспекты традиционного образования оказываются нарушенными, что ведет к снижению качества учебного процесса. Важно рассмотреть, какие проблемы возникают в сфере онлайн обучения, как они влияют на учебный процесс и какие пути решения могут быть предложены для улучшения ситуации.

Одной из ключевых проблем онлайн обучения является недостаточная техническая готовность многих вузов к проведению полноценного учебного процесса в виртуальном формате. Даже в крупных университетах, которые располагают относительно современными информационными ресурсами, не всегда обеспечены все условия для качественного онлайн обучения.

Платформы для онлайн обучения, такие как Moodle, Zoom, Microsoft Teams, не всегда имеют все необходимые функции для эффективного взаимодействия между студентами и преподавателями. Во многих случаях учебные заведения используют устаревшие системы, которые не обеспечивают необходимого функционала для проведения лекций, семинаров и практических занятий. Это затрудняет работу преподавателей и усложняет процесс обучения для студентов, так как они сталкиваются с техническими проблемами, такими как сбои в соединении или нехватка нужных опций для взаимодействия с преподавателем.

* Bakı Dövlət Universiteti - dosent

Для успешного участия в онлайн обучении необходимо стабильное и высокоскоростное интернет-соединение. Однако в некоторых регионах, особенно в сельской местности или удаленных областях, доступ к качественному интернету ограничен. В традиционном формате обучения студенты имеют возможность задавать вопросы преподавателям вживую, а преподаватели могут сразу же заметить, если студент не понимает материала. В онлайн формате такие возможности значительно сокращаются.

Качество обучения и снижение академической дисциплины

Одна из серьезных проблем, с которой сталкиваются многие учебные заведения, — это снижение качества обучения при переходе на онлайн формат. Преподаватели не всегда могут эффективно передавать материал, особенно если он требует активного вовлечения студентов. В традиционном обучении преподаватели могут сразу же оценить уровень усвоения материала на основе активности студентов, вовлеченности в обсуждения и участия в семинарах. В онлайн обучении часто возникает ситуация, когда студенты просто включают камеру и не взаимодействуют с преподавателем или другими участниками курса, что значительно снижает эффективность обучения.

Без физического присутствия преподавателей в аудитории студенты становятся менее дисциплинированными. Это может проявляться в виде прогулов, неготовности к занятиям и нарушений академической честности. Легкость в использовании внешней помощи, такой как списывание или обращение к сторонним ресурсам во время сдачи онлайн экзаменов, значительно усложняет процесс контроля за качеством учебного процесса.

Снижение качества учебного процесса в целом может привести к ухудшению репутации учебных заведений, а также к долгосрочным последствиям для профессиональной подготовки студентов. Важно понимать, что от качества образовательного процесса зависит не только усвоение знаний, но и развитие критического мышления, умение работать в команде и принимать решения — навыков, которые имеют важное значение для будущей профессиональной деятельности.

Психологические проблемы студентов

Психологическая адаптация студентов к онлайн обучению является не менее важной проблемой, чем технические и организационные аспекты. Переход на дистанционное обучение вызывает значительное количество стрессов и вызывает психологические трудности у многих студентов, что, в свою очередь, влияет на их успеваемость и общее восприятие учебного процесса.

Продолжительное время, проведенное за компьютером, может негативно сказаться на психоэмоциональном состоянии студентов. Эксперты в области психологии отмечают, что постоянное использование цифровых технологий без перерывов и взаимодействия с реальным миром может привести к депрессии, тревожности и снижению концентрации. Студенты, не имея возможности ходить в университет, общаться с друзьями и преподавателями вживую, испытывают изоляцию, что может снизить их психоэмоциональный настрой и мотивацию к обучению.

Многие студенты не могут эффективно адаптироваться к дистанционному обучению, особенно если они привыкли к традиционному формату, который включает личные встречи с преподавателями и однокурсниками. Переход на онлайн обучение требует от студентов высокого уровня самоорганизации и дисциплины, а также умения работать в одиночку. Для студентов, привыкших к активному взаимодействию в классе, такие условия могут быть психологически тяжелыми. Студенты часто теряются в отсутствии живого контакта, что снижает их чувство уверенности и переживания. Многие учебные заведения недостаточно подготовлены к онлайн-обучению, что затрудняет обучение и взаимодействие. *(Источник: Иванова, А. В. (2020).)*

Особенно актуальными психологические проблемы становятся для студентов с ограниченными возможностями. Для таких студентов важны не только физический, но и социальный контакт с преподавателями и сверстниками. Проблемы адаптации могут включать сложности с техническими аспектами онлайн обучения, а также психологическое воздействие из-за изоляции. Студенты, которым нужно больше внимания и поддержки, могут чувствовать себя забытыми или невидимыми в онлайн формате, что усугубляет их стресс.

Проблемы мотивации студентов

1. Мотивация студентов — это один из ключевых факторов успешного обучения. В условиях онлайн обучения проблемы с мотивацией становятся особенно острыми, так как студенты теряют привычную структуру и дисциплину учебного процесса. Отсутствие непосредственного контакта с преподавателями и однокурсниками может значительно снизить уровень мотивации студентов. *(Без личного присутствия в учебном процессе снижается дисциплина и мотивация студентов. Источник: Семёнова, Е. А., & Морозова, Л. С. (2021) Дистанционное образование в условиях пандемии COVID-19: проблемы и решения.)*

В традиционном формате обучения студенты чувствуют необходимость посещать занятия, поскольку это напрямую связано с их успехами в учебе. В онлайн обучении студенты не всегда чувствуют ту же ответственность, так как занятия могут быть записаны, а контроль за посещаемостью ослаблен. Кроме того, отсутствие общения с преподавателем и однокурсниками часто приводит к ощущению незначительности, что делает процесс обучения менее увлекательным.

Преподаватели играют важную роль в поддержании мотивации студентов. Однако в условиях онлайн обучения роль преподавателя значительно меняется. Он не может наглядно наблюдать за студентом, его настроением, вовлеченностью. Поэтому преподаватели должны использовать инновационные методы и подходы для того, чтобы поддерживать интерес студентов. Это могут быть интерактивные задания, вовлекающие студентов в активную деятельность, использование игровых элементов в обучении и личная обратная связь.

Роль смешанного обучения в образовательном процессе

Смешанное обучение (blended learning) представляет собой образовательную модель, которая сочетает элементы традиционного очного обучения и онлайн-обучения. В последние годы эта модель становится всё более популярной, особенно в условиях глобальных изменений в образовательной среде, таких как пандемия COVID-19. Смешанное обучение предоставляет гибкость в организации учебного процесса и открывает новые возможности для студентов и преподавателей. *(Использование смешанного формата обучения может быть решением ряда проблем, позволяя сочетать традиционные и*

современные подходы. (Источник: Строганов, П. П. (2019). Технологии онлайн обучения в вузах: проблемы и возможности.)

Смешанное обучение сочетает в себе два основных формата: очное (традиционное) и онлайн-обучение. В классе проводятся лекции, семинары и практические занятия, а часть материалов и заданий студентам предоставляется через онлайн-платформы. Такая модель позволяет эффективно использовать как преимущества личного общения с преподавателями и коллегами, так и гибкость, которую предоставляет дистанционное обучение.

Особенностью смешанного обучения является его гибкость: студенты могут работать с учебным материалом в удобное для себя время и темпе, а в очном формате проходить практические и лабораторные занятия, получать консультации и участвовать в активном обсуждении вопросов.

Одним из основных преимуществ смешанного обучения является возможность более персонализированного подхода к каждому студенту. В классическом обучении преподаватели часто не могут уделить должного внимания каждому учащемуся из-за ограничений времени и большой аудитории. В смешанном обучении студенты могут изучать материалы в своем собственном темпе, а преподаватель предоставляет индивидуальные рекомендации и корректирует их успехи, следя за прогрессом через онлайн-платформы.

Кроме того, смешанное обучение повышает доступность образования. Студенты из разных уголков мира могут получить доступ к учебным материалам, видеолекциям и заданиям через интернет, что делает образование более инклюзивным. Это особенно важно для студентов, которые не могут посещать университет по каким-либо причинам, будь то расстояние или ограниченные возможности.

Также стоит отметить, что смешанное обучение способствует развитию технологических навыков студентов. В ходе обучения они работают с онлайн-платформами, изучают различные цифровые ресурсы, что является важным навыком в условиях современной экономики знаний. Это помогает студентам подготовиться к работе в цифровой среде, что является важным аспектом их будущей карьеры.

Смешанное обучение значительно меняет роль преподавателя. Если в традиционном обучении преподаватель является главным источником информации, то в смешанном обучении его роль становится более

консультативной и направляющей. Преподаватель создает и структурирует материалы, организует онлайн-задания и тесты, помогает студентам разобраться в трудных вопросах. Такой подход стимулирует студентов к самостоятельному обучению и активному поиску информации.

Преподаватели, в свою очередь, получают возможность более гибко планировать свое время, а также использовать широкий спектр онлайн-ресурсов для объяснения материалов. Это может включать в себя видеолекции, аудиоматериалы, интерактивные задания, которые не всегда могут быть доступны в традиционном формате обучения.

Несмотря на многочисленные преимущества, смешанное обучение также имеет ряд проблем и вызовов, с которыми сталкиваются как студенты, так и преподаватели. Одной из проблем является необходимость владения технологическими инструментами для эффективного использования онлайн-ресурсов. Некоторые преподаватели и студенты могут не иметь достаточно опыта работы с образовательными платформами, что может затруднить процесс обучения.

Кроме того, важно отметить проблему мотивации студентов. Онлайн-компонент смешанного обучения требует от студентов высокой степени самоорганизации и дисциплины. Некоторые студенты могут испытывать трудности с выполнением заданий без постоянного контроля со стороны преподавателя. Также в некоторых случаях студенты могут не ощущать связи с университетом и преподавателями, что снижает их мотивацию.

Еще одним вызовом является техническая подготовленность учебных заведений. Не все университеты имеют необходимую инфраструктуру для полноценного внедрения смешанного обучения. Это включает в себя не только доступ к современным онлайн-платформам и техническим средствам, но и подготовку преподавателей к использованию этих инструментов в образовательном процессе.

Смешанное обучение уже зарекомендовало себя как эффективная модель обучения, и в будущем можно ожидать его дальнейшее развитие. Технологии будут продолжать развиваться, что откроет новые возможности для интеграции инновационных подходов в образование. В будущем, вероятно, будет увеличено использование искусственного интеллекта и адаптивных систем обучения, которые смогут подстраиваться под потребности и уровень знаний студентов.

Кроме того, стоит ожидать дальнейшего усиления роли онлайн-обучения в образовательных институтах, особенно в контексте глобальных вызовов, таких как климатические изменения и пандемии, которые могут требовать гибкости и мобильности образовательных систем. Смешанное обучение станет неотъемлемой частью новой образовательной реальности, которая будет сочетать преимущества традиционных и современных подходов.

Проблемы с оценкой и экзаменами

Оценка знаний студентов в онлайн обучении представляет собой значительную трудность. В условиях традиционного образования преподаватели могут эффективно проверять знания студентов через устные экзамены, тесты и задания. (В онлайн формате возникают определенные проблемы с оценкой. В условиях онлайн-обучения возникают сложности с честностью экзаменов и оценкой знаний. *Источник: Garrison, D. R., & Anderson, T. (2016). E-Learning in the 21st Century: A Framework for Research and Practice.*)

В онлайн обучении важнейшим вопросом становится соблюдение академической честности. В условиях дистанционного обучения значительно увеличивается вероятность использования студентами посторонней помощи, а также списывания на экзаменах. Это является серьезной проблемой, поскольку у преподавателя нет возможности контролировать процесс сдачи экзаменов так, как это происходит в аудитории. Использование онлайн экзаменов с открытыми источниками, а также возможность нахождения студентов в условиях без постоянного контроля, значительно снижает точность и честность оценок.

Для решения проблемы с оценкой знаний студенты, преподаватели и учебные заведения начинают внедрять новые подходы. Например, использование программ для мониторинга активности студентов во время тестирования (например, анти-плагиат программ) или организации экзаменов с видеонаблюдением, могут повысить уровень достоверности оценок.

Преподаватели также ищут альтернативные способы оценки студентов в условиях онлайн обучения, такие как использование портфолио, групповых проектов, активного участия в онлайн форумах и других формах неформальной оценки. Эти методы позволяют более объективно оценить знания студентов, не ограничиваясь только результатами тестов.

Заклучение: Онлайн обучение в вузах — это новый формат, который открывает множество возможностей, но в то же время ставит перед образовательными учреждениями и студентами целый ряд проблем. Проблемы с технической подготовленностью, недостаточной мотивацией, трудностями в проведении практических занятий и оценке знаний требуют комплексного подхода и инновационных решений. Важно, чтобы университеты продолжали адаптироваться к этим вызовам, улучшали инфраструктуру и внедряли новые методы преподавания и оценки знаний, чтобы образовательный процесс оставался качественным и эффективным.

Список литературы

1. Бойко, В. В. (2021). *Информационные технологии в образовательном процессе*. Москва: Наука.
2. Иванова, А. В. (2020). *Психологические аспекты дистанционного обучения студентов*. Санкт-Петербург: Издательство РГПУ.
3. Семёнова, Е. А., & Морозова, Л. С. (2021). *Дистанционное образование в условиях пандемии COVID-19: проблемы и решения*. М.: Издательство Московского университета.
4. Трофимова, Л. Г. (2022). *Онлайн-образование в высших учебных заведениях: вызовы и перспективы*. Казань: Казанский университет.
5. Garrison, D. R., & Anderson, T. (2016). *E-Learning in the 21st Century: A Framework for Research and Practice*. Routledge.
6. Moore, M. G. (2020). *Handbook of Distance Education*. Routledge.
7. Строганов, П. П. (2019). *Технологии онлайн обучения в вузах: проблемы и возможности*. Екатеринбург: Издательство УрФУ.

Гюльшан Керимова

РЕЗЮМЕ

Проблемы Онлайн Обучения в Высших Учебных Заведениях

В последние несколько лет онлайн обучение стало неотъемлемой частью образовательного процесса, особенно в вузах. Глобальная пандемия COVID-19 заставила многие университеты адаптироваться и перевести обучение в онлайн-формат. Однако этот процесс оказался более сложным, чем ожидалось. Несмотря

на положительные аспекты, такие как доступность и гибкость, онлайн обучение сталкивается с рядом проблем, требующих решения. Многие университеты недостаточно подготовлены технически для полноценного онлайн обучения. Использование устаревших платформ затрудняет работу преподавателей и студентов. Отсутствие личного общения ведет к ограниченной обратной связи, снижению вовлеченности студентов и психологической изоляции.

Gulshan Karimova

SUMMARY

The Problems of Online Learning in Higher Education Institutions

In recent years, online education has become an essential component of the educational process, especially in higher education institutions. The global COVID-19 pandemic forced many universities to adapt and shift their educational processes to an online format. This transition, however, has proven to be more complicated than anticipated. Despite many positive aspects such as accessibility and flexibility, online education in universities faces several challenges that need to be addressed. Many universities lack the technical infrastructure for effective online learning, and outdated platforms hinder both teachers and students. The lack of face-to-face interaction has led to issues like limited feedback, reduced engagement, and the psychological isolation of students.

Keywords: online education, higher education, COVID-19, technical preparedness, feedback, motivation, student isolation, academic discipline, blended learning, educational technology, student engagement, practical training.

Gülşən Kərimova

XÜLASƏ

Ali təhsil müəssisələrində onlayn təhsil problemləri

Son illərdə onlayn təhsil, xüsusilə ali təhsil müəssisələrində təhsil prosesinin mühüm bir hissəsi halına gəlib. Qlobal COVID-19 pandemiyası bir çox universitetləri təhsil proseslərini onlayn formata keçirməyə məcbur etdi. Lakin bu keçid gözlənilməli qədər asan olmadı. Onlayn təhsil bir sıra müsbət cəhətlərə sahib olsa da, hələ də həll olunması lazım olan bir sıra problemlərlə qarşı-qarşıyadır. Bir çox universitetin onlayn

tədris üçün texniki infrastrukturunu kifayət qədər inkişaf etməyib və köhnəlmiş platformalar həm müəllimlərə, həm də tələbələrə çətinliklər yaradır. Üz-üzə əlaqənin olmaması nəticəsində geribildirim azalmış, tələbələrin iştirak səviyyəsi aşağı düşmüş və tələbələr arasında psixoloji izolyasiya yaranmışdır.

Açar sözlər: onlayn təhsil, ali təhsil, COVID-19, texniki hazırlıq, geribildirim, motivasiya, tələbə izolyasiyası, akademik nizam-intizam, hibrid təhsil, təhsil texnologiyaları, tələbə iştirakı, praktiki təlim.

Rəyçi: **fil.f.d., Hübətova Aytən**

ПРИНЦИП КОММУНИКАТИВНОСТИ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ ИНОСТРАННЫМ СТУДЕНТАМ

Язык – не просто средство общения, орудие мысли, система слов, законов их изменения и т.д., а также является и объектом обучения.

Обучение русскому языку – это не только подача знаний или умений, а также развитие у учащихся способности пользоваться языком для коммуникации, так как успешное усвоение языка невозможно без развития способности к эффективному общению. Коммуникация — это не просто передача информации, но и установление взаимопонимания, адаптация к собеседнику, культурный обмен.

Однако его изучение сопряжено с трудностями: сложной грамматикой, фонетическими особенностями и культурными различиями. Эффективная коммуникация между преподавателем и студентом становится основой успешного обучения. Цель данной статьи — выделить и проанализировать принципы коммуникации, которые помогают иностранным студентам освоить русский язык, с акцентом на методы, вызывающие интерес и мотивацию, а также на анализ типичных ошибок и способы их исправления.

Исходя из этого особого предмета методики преподавания иностранного языка как самостоятельной науки, ученые многих стран формулируют её специфические понятия, категории, законы, термины, задачи, среди которых основными принципами признаются:

1. коммуникативный подход как основа обучения
2. учет родного языка учащихся.

Коммуникативный подход ориентирован на развитие практических навыков общения. Его основные принципы:

Контекстуальность: Учебные задания должны моделировать реальные ситуации, например, диалог в магазине или заказ билетов на поезд.

Функциональность: Акцент на практическом применении языка, а не только на правилах. Например, вместо заучивания форм глаголов студенты могут составить рассказ о своем дне.

* BDU. Filologiya. Rus dili kafedrası, müəllim.

Активное участие: Студенты вовлекаются в парную и групповую работу, ролевые игры и обсуждения. Преподаватель выступает как фасилитатор, направляя процесс. Преодоление языковых барьеров через аутентичные материалы. Иностранные студенты часто сталкиваются с языковыми барьерами: сложной грамматикой, незнакомой лексикой и фонетическими особенностями. Преподаватель может помочь преодолеть эти трудности, используя аутентичные материалы: видео, аудиозаписи.

Свободное и полное овладение языком- длительный, трудоёмкий, а главное индивидуальный подход. Лишь немногие учащиеся обладают способностями выучить язык сразу, для других же он даётся с трудом. Преподаватель должен постараться сделать изучение языка приятным и полезным, а также развить у учащихся способности пользоваться языком для коммуникации.

Никто кроме преподавателя не сможет интерпретировать сложность каждого языкового явления для конкретной ситуации, его уместность в данной группе учащихся. Каждый данный урок должен быть максимально продуктивным, доступным и просто интересным.

Преподаватель обязан владеть искусством, в арсенале которого весьма широкий, но очень индивидуальный набор средств и приёмов;
- от правильного построения урока и учёта психологии, ментальности до незамысловатой шутки или забавной картинки.

Кроме программного учебного материала преподавателю нужно стремиться к постоянному отбор и накоплению собственных учебных материалов – текстов для чтения, страноведческой информации, пословиц, стихов, наглядных пособий, иллюстраций, таблиц (грамматических), которые помогут учащимся в обучении языка и его использовании.

Вдумчивая оценка и приспособление учебного материала к нуждам конкретных групп учащихся должны быть предметом особого внимания каждого преподавателя.

Одним из самых методических принципов преподавания русского языка иностранным студентам является коммуникативность.

Язык, как и любой другой сложный механизм, можно изучать с двух позиций: - как он устроен и действует и как им практически пользоваться.

Основной целью изучения русского языка иностранцами является не знакомство с ним как известным лингвистическим феноменом, а утилитарное его

усвоение как орудие общения и выражения мысли, т.е. обучение русскому языку как средство общения. Оно достигается последовательно коммуникативной организацией учебного процесса.

До сих пор существует мнение, что изучение флективного характера языка – русского – важно главным образом для развития умственно-логических способностей. Упор делается на изучение логико-грамматической системы русского языка. В результате студенты, неплохо зная грамматику и значительное число слов, неспособны пользоваться языком для общения. Для большинства желающих изучать язык оказывается слишком трудоёмким и малопривлекательным.

Учащиеся не лингвисты от природы, не могут наслаждаться парадигмами, любоваться вариантами множества окончаний и читать словарь вместо другой литературы. Только коммуникативность обучения способны заставить учащихся преодолеть нелюбовь к лингвистике ради тех перспектив, которые перед ними открывает владение русским языком, ради той пользы, которую оно принесёт их профессиональной, трудовой деятельности, их духовному росту. Только коммуникативность способна сделать процесс овладения языком привлекательным для тех, кого интересует функция, а не структура, кто готов изучать структуру ради функции.

Коммуникативность как основополагающая категория науки методики предполагает использование изучаемого языка с самых начальных стадий обучения в естественных для общения целях и функциях или максимально приближенных к ним, имитирующих их. Она подчиняет себе все стороны обучения – соотношение знаний с умениями и навыками, выбор приёмов обучения, способ преподнесения, содержание общеобразовательных и воспитательных целей, а также меру и характер использования данных других наук. Обучение русскому языку иностранцев, даже при отсутствии русской языковой среды, понимается как обучение речи, общению и выражению мысли.

Категория коммуникативности определяет содержание учебного процесса, виды речевой деятельности, которые подлежат усвоению, количественные и качественные характеристики отбираемого учебного материала (неодинаковые при обучении разным видам речевой деятельности), уровни владения языком, которые должны быть достигнуты в каждом из этих видов. Обучение слушанию (аудирование), говорению (монологическое высказывание), чтению и письму увязывается с воспитанием учащихся, знакомством их с действительностью и

культурой той или иной страны, где они живут и учатся в данное время и пользуются русским языком для коммуникации как средства общения.

Современный процесс обучения иностранному языку предусматривает необходимость страноведческих сведений, начиная от таких элементарных, как овладение нормами речевого этикета и употребление речевых формул (приветствие, просьбы, отказа, привлечения внимания и т.д.), нередко присутствующих в диалогах и текстах, до сведений из истории, географии, экономики, вообще культуры страны того или иного изучаемого языка.

Вторым важнейшим методическим принципом преподавания русского языка иностранцем считается также учёт и родного языка учащихся. На протяжении истории методики обучения иностранным языкам, вероятно, не было другого принципа, к которому бы так противоречиво изменилось отношение, как к принципу опоры на родной язык: то он становится единственным и ведущим, как например, в период распространения грамматико-переводного метода, то исключался частично или полностью, как например, при прямом аудиовизуальном методах и их последующих модификаций.

На необходимости создания сопоставительных грамматик в целях общения, справедливо считая их более эффективными, настаивал ещё Л.В. Щерба. В настоящее время принцип учёта родного языка не является дискуссионным, он признаётся практически всеми; споры возникают лишь по частным вопросам сопоставительной методики, связанным с практической реализацией этого принципа. Использование родного языка связывается с дидактическим принципом сознательности обучения.

Предполагается, что учащиеся должны осознавать различные свойства изучаемого явления, причём это осмысление должно происходить с помощью или на основе родного языка. Под термином «учет родного языка» или «опора на родной язык» подразумевается принцип отбора и организации материала, принцип выделения наиболее трудных при изучении русского языка и необходимых для учащихся явлений.

Человек, владеющий каким-либо одним языком, уже имеет определённую, опосредованную его деятельностью и речью систему категоризации языковых явлений. Автоматизированные навыки родного языка он механически переносит на сознательно усваиваемые факты изучаемого языка.

Студент, изучающий иностранный язык, всегда переводит его мысленно на свой родной язык; дух же изучаемого языка, он усваивает до тех пор, пока не владеет им свободно и может обойтись без мысленного перевода, забывая в новом языке свой родной.

Учет родного языка реализуется в продуманной системе упражнений по темам и явлениям, наиболее трудным для учащихся той или иной национальности. Родной язык студентов оказывает значительное влияние на процесс изучения русского языка через интерференцию — перенос структур и норм родного языка на изучаемый. Учет этих особенностей помогает предвидеть трудности и адаптировать методику. Рассмотрим примеры с учетом разных языковых групп, уделяя особое внимание азербайджанским студентам:

Проблема: Азербайджанский язык, как и турецкий, относится к тюркским языкам и не использует предлоги — их функции выполняют суффиксы. Это приводит к пропуску предлогов в русском языке. Например, «Я иду школа» вместо «Я иду в школу».

Рекомендация: Объяснить роль предлогов в русском языке и их связь с падежами. Практиковать через упражнения с предлогами («в», «на», «к») в контексте: «Я иду в...», «Я живу на...». Ролевые игры, такие как диалог «Где ты учишься?», помогают закрепить правило.

Проблема: В азербайджанском языке отсутствует грамматический род, что приводит к ошибкам в согласовании. Например, «Моя книга интересный» вместо «Моя книга интересная».

Рекомендация: Вводить понятие рода постепенно, начиная с простых примеров («моя книга», «мой стол»). Упражнения на согласование (подстановка прилагательных к существительным) и визуальные ассоциации (картинки с предметами) помогают усвоить правило.

Проблема: Азербайджанский язык имеет фиксированное ударение (обычно на последнем слоге), тогда как в русском оно подвижное. Например, вместо «молоко́» студент может сказать «молоко» с ударением на последний слог.

Рекомендация: Объяснить, что ударение в русском языке может менять значение слова («замо́к» — «за́мок»). Практиковать через прослушивание и повторение слов, используя упражнения с выделением ударного слога (например, хлопки).

Проблема: Азербайджанский язык использует иные фонетические особенности, что затрудняет произношение некоторых русских звуков. Например, отсутствие мягких согласных может привести к ошибке: «люк» произносится как «лук».

Рекомендация: Отрабатывать произношение через минимальные пары («люк» — «лук», «мел» — «мель»). Использовать аудиозаписи и повторение за носителем языка, акцентируя внимание на положении языка при произнесении мягких согласных.

Зная специфику родного языка учащихся сравнительно с русским и встречая всевозможные трудности, преподаватель должен излагать тему в такой последовательности и с таким подбором лексико-грамматических заданий, которые помогут быстро и легко преодолеть эти трудности в изучении языка. Как считают методисты, овладеть иностранным языком – это значит овладеть его трудностями. При этом сопоставительный материал преподаватель держит как бы «в уме», «про себя», не сообщая его студентам, и прибегает к сопоставлениям, когда это крайне необходимо.

В свете этого положения важно, в частности, объяснение материала с использованием наглядности или средствами русского языка – через наблюдение в контексте, толкование, синонимы, антонимы и т.д. На уроке студенты должны как можно больше находиться в сфере изучаемого языка и как можно меньше обращаться к родному языку.

Учет родного языка студентов не только позволяет отобрать нужный учебный материал, но и правильно распределить учебное время.

Рассматриваемый принцип можно последовательно проводить, если пользоваться ориентированным учебником, как например: «Учебник русского языка для лиц говорящих на азербайджанском языке», а также на китайском, английском и т.д.

В них весь учебный материал даётся с учётом особенностей фонетической, лексической, и грамматической системы языка студентов.

На родном для учащихся языке ведётся изложение учебного материала – объяснение грамматики, задания к упражнениям, перевод новых слов.

Выбрав такой ориентированный учебник, мы тем самым освобождаем себя от сопоставительных разысканий: это уже сделано авторами учебников. Они интерпретировали лексический и грамматический минимумы, учли возможную языковую интерференцию, определили (в зависимости от характера и меры

проявления интерференции) оптимальное число и типы необходимых упражнений. Преподавателям остаётся лишь строго следовать за таким ориентированным учебником, обращаясь к родному языку студентов при объяснении некоторых новых слов, не зафиксированных в учебнике, при проверке усвоенного студентами, при подготовке дополнительных упражнений на перевод и т.д.

В практике обучения русского языка широко распространены также учебники общего типа, не ориентированные на какой-либо определенный язык, а исходящие в подаче и последовательности предъявления учебного материала из специфики и системных трудностей русского языка. Они составлены авторами на основе опыта работы с учащимися разных национальностей: «Русский язык для всех»; «Учебное пособие по русскому языку для студентов иностранцев, обучающихся на подготовительных факультетах» и т.д.

Работа над учебником общего типа варианта ни зависит от того, знает или не знает преподаватель родной язык студентов, и если знает, то в какой то мере; есть ли к данному учебнику приложения на языке и т.п.

Если преподаватель знает родной язык студентов (или язык-посредник), то он может дополнять учебник общего типа формами и приёмами работы опорой на язык: переводом и толкованием трудных новых слов и конструкций, вступительной беседой перед чтением текста, объяснения допущенных студентами ошибок, упражнениями на перевод и т.п.

Если преподаватель не знает родного языка студентов, то он может воспользоваться двуязычными приложениями к учебнику.

Так, в комплексе «Русский язык для всех» есть словарь и грамматический справочник на четырёх языках – английском, французском, испанском, немецком, к которым можно отсылать студентов при введении и объяснении новых слов и грамматики.

Особенно нужен учет родного языка при работе над фонетикой. Не случайно абсолютное большинство вводно-фонетических и сопроводительных курсов строится с опорой на язык, даже если они предваряют работу по учебнику общего типа.

Однако один только учебник не сможет полностью удовлетворить преподавателя и обеспечить учебный процесс в данных индивидуальных условиях и данной конкретной группе учащихся. Поэтому принципиально важно стимулировать изобретательность преподавателя, который должен не только

сообщить какие -то знания, и выработать умения, но и возбудить и укрепить эффективное мотивированное освоение языка студентами.

Заключение: эффективная коммуникация при обучении русскому языку иностранным студентам — это комплексный процесс, требующий от преподавателя учета языковых, культурных и психологических особенностей студентов. Коммуникативный подход при обучении русскому языку иностранным студентам позволяет сделать процесс более естественным, мотивирующим и успешным. При соблюдении ключевых принципов коммуникации преподаватель создает условия для эффективного освоения языка, развития речевых навыков и межкультурной адаптации студентов. Особое внимание стоит уделить мотивации: создание комфортной языковой среды, учет интересов студентов и практическое применение языка помогают вызвать устойчивый интерес к обучению. Преподаватель, выступая как наставник и вдохновитель, может не только научить языку, но и привить любовь к русской культуре

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Быстрова, Е. В. Методика преподавания русского языка как иностранного. — М.: Флинта, 2020.
2. Ч.А. Бедалов. Методика преподавания русского языка в азербайджанской школе. Баку, 1981
3. Халеева, И. И. Основы коммуникативной методики обучения иностранным языкам. — М.: Высшая школа, 2018.
4. Тер-Минасова, С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. — М.: Слово, 2017.
5. Коммуникативный подход в обучении РКИ: теория и практика. Санкт-Петербург: Златоуст. Быкова, О. П. (2021).
6. Межкультурная коммуникация в обучении русскому языку как иностранному. Журнал «Русский язык за рубежом», № 3, с. 45–52. Маслова,

РЕЗЮМЕ

В данной статье систематизируются принципы коммуникации, способствующие успешному освоению языка, с акцентом на мотивацию и интерес. Рассматриваются коммуникативный подход, межкультурная компетенция, индивидуализация, использование аутентичных материалов, а также типичные

ошибки студентов и способы их коррекции. Особое внимание уделяется созданию комфортной языковой среды, которая помогает студентам преодолевать барьеры и активно применять язык.

Ключевые слова: коммуникативный подход, межкультурная коммуникация, мотивация, типичные ошибки, коммуникация.

SUMMARY

This article systematizes the reasons for communication, the ability to successfully master a language, with an emphasis on motivation and interest. It examines the communicative approach, intercultural competence, individualization, the use of authentic materials, as well as typical student errors and methods for their correction. Special attention is given to creating a comfortable language environment that helps students overcome barriers and actively use the language

Key words: communicative approach, intercultural communication, motivation, typical errors, communication.

XÜLASƏ

Bu məqalədə kommunikasiya səbəbləri, dilin uğurlu öyrənilməsi qabiliyyəti sistemləşdirilir, motivasiya və marağa xüsusi diqqət yetirilir. Kommunikativ yanaşma, mədəniyyətlərarası səriştə, fərdiləşdirmə, orijinal materiallardan istifadə, həmçinin tələbələrin tipik səhvləri və onların düzəldilməsi üsulları nəzərdən keçirilir. Xüsusi diqqət tələbələrə maneələri aşmağa və dili fəal şəkildə tətbiq etməyə kömək edən rahat dil mühitin yaradılmasına verilir.

Açar sözlər: kommunikativ yanaşma, mədəniyyətlərarası, motivasiya, kommunikasiya, tipik səhvlər, kommunikasiya.

Rəyçi:

dosent Tahir Cəfərov

Direktor: Səməd Eyvazov
Texniki redaktor: Məil Xəlilov

“OPTİMİST” MMC -də çap olunmuşdur.
Azərbaycan, Bakı şəhəri, Nəsimi rayonu,
D. Əliyeva küç., 239.

Format: 70 x 100. 1/16
Şərti çap vərəqi: 10,5
Tiraj: 300 nüsxə